

Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland
nr 824

HISTORISKA *och*
LITTERATURHISTORISKA
STUDIER 93

*Redigerade av
Anna Biström och Maren Jonasson*

SVENSKA LITTERATURSÄLLSKAPET I FINLAND
Helsingfors 2018

VERTAISARVIOITU
KOLLEGIALT GRANSKAD
PEER-REVIEWED
www.tsv.fi/tunnus

Tommi Riitamaa s. 17 Anna Bohlin s. 47
Sture Lindholm s. 79 Matias Kaihovirta s. 109
Mats Wickström & Jonas Ahlskog s. 135
Harri Veivo s. 161 Hampus Östh Gustafsson s. 181
Nanny Jalma s. 205

Omslag, grafisk form: Antti Pokela

Ombrytning: Margita Lindgren, Ekenäs TypoGraf

Omslagsbild: Rödgardisten Saimi Forss (t.v.)
fotograferad tillsammans med oidentifierad
kvinna 3/4 1918 i Karis. Foto: privat ägo.

Typsnitt: Adobe Caslon och Exemplar

ISBN 978-951-583-434-8 (tryckt utgåva)

ISBN 978-951-583-458-4 (pdf)

URN:NBN:fi:sls-978-951-583-458-4

Historiska och litteraturhistoriska studier

ISSN 0073-2702

Skrifter utgivna av Svenska litteratur-
sällskapet i Finland ISSN 0039-6842

UDK 009

TOM MORING

Ett samtal med dem som inte finns i rummet – om offentlighetens nya gränser. Föredrag vid Svenska litteratursällskapet i Finlands årshögtid den 5 februari 2018

7

* * *

ARTIKLAR

TOMI RIITAMAA

Det eviga problemet Sverige. Om utgivningen av ny finlandssvensk litteratur i sverigesvenska delupplagor åren 2000–2016

17

ANNA BOHLIN

Magi och nation. Häxor i finländsk och svensk 1800-talslitteratur

47

STURE LINDHOLM

Fänglägret i Dragsvik 1918 – vägen till en humanitär katastrof

79

MATIAS KAIHOVIRTA

Dugliga arbetare och besvärliga krängelmakare. Brukssambällets och de röda invånarnas återgång till vardagen efter inbördeskriget 1918

109

MATS WICKSTRÖM & JONAS AHLKOG

Stalin och det svenska i Finland. Kommunistisk nationalitetsteori och den tidiga finlandssvenska folkdemokratien

135

HARRI VEIVO

En jaguar i den europeiska djungeln. Tre dikter av Elmer Diktonius i internationella sammanhang i början av 1920-talet 161

HAMPUS ÖSTH GUSTAFSSON

Den nya generationens svek. Modernismens självrannsakan och Hagar Olssons essäer vid tiderna kring två världskrig 181

NANNY JOLMA

Det groteska och öppenhetens poetik i Bo Carpelans roman Benjamins bok 205

* * *

ESSÄER OCH ÖVERSIKTER

PIA HEIKKILÄ

År 1918 som en röd tråd genom ett helt författarskap. Anna Bondestam och inbördeskriget 229

PASI IHALAINEN

Konflikter och kompromisser på Finlands väg till parlamentarisk demokrati för hundra år sedan 255

MARJATTA RAHIKAINEN

Att mottaga främmande. Cajsa Wahlund och andra duktiga värdshusvärdinnor i det tidiga 1800-talets Finland 267

KRISTER NORDBERG

Flyg min sång kring Bältens strand. Svenska krigs- och segerdikter 1813 289

* * *

Medverkande 318

Om Svenska litteratursällskapet i Finland 322

Om *Historiska och litteraturhistoriska studier* 324

Ett samtal med dem som inte finns i rummet – om offentlighetens nya gränser

*Föredrag vid Svenska litteratursällskapet i Finlands årshögtid den
5 februari 2018*

ZACHARIAS TOPELIUS SKULLE I ÅR ha fyllt 200. Detta är ett 200-årsjubileum även för publicistiken i Finland. I dag bär den finlands-svenska motsvarigheten till Pulitzerpriset Topelius namn. Topelius var en föregångare, även internationellt, i att synliggöra det osynliga folket. Att synliggöra de osynliggjorda är också ledmotivet i årets Topeliuspristagares, Marko Hietikkos journalistik.

Detta år uppmärksammar vi även en annan – tragisk – händelse, där frågan om osynlighet för varandra var en central och drivande kraft: inbördeskriget 1918. Frågan som ställs på nytt och på nytt är hur detta krig, som ställde medborgarna mot varandra, kunde uppstå. I nyårstal, och även i många politiska markeringar under den nys avslutade presidentvalskampanjen, har händelserna 1918 lyfts fram. Talarna har konsekvent framhållit betydelsen av ömsesidig förståelse och varnat för ett samhälle som kännetecknas av monologer utan lyssnare.

Dessa exempel visar på vikten av att föra samtal med dem som inte finns i rummet. Eller inte finns i samma rum. Mitt tema handlar om detta. Om hur medievärlden i dag förändras på ett sätt som tillsammans med en utmanande social utveckling bidrar till att monologer stärks. Monologer stärks och de genuina samtalen sätts på undantag.

Att vara journalist – det är inte vilket jobb som helst. Vi som har jobbat i branschen brukar se det som ett kall. Journalistikens mål är inkluderande. Det brukade av den österbottniske ledarskribenten Ulf Överfors uttryckas så att journalisten skriver för ”krum gumma (eller

gubbe) i röd liten stuga i Purmo”. Journalisten som allmänhetens tjänare i uttolknigen av dagshändelser och politik. De traditionella massmedierna vill framställa sig som en av fyra hörnstenar i demokratin. Vid sidan av den lagstiftande makten, den verkställande makten och den dömande makten har vi den fjärde statsmakten – vakthunden.

Journalisterna själva hyllar denna bild. Journalisternas kritiker använder den som nidbild. Murvel kallas man ofta. I *Spoon River*-antologin begraver Edgar Lee Masters¹ redaktör Whedon i utloppet av stans kloak, ”where the sewage flows from the village, and the empty cans and garbage are dumped, and abortions are hidden”. Det är det i särklass elakaste av alla epitafier som ingår i antologin, och överträffar till och med de epitet som USA:s president nummer 45 hittills har riktat mot de medier och journalister han finner misshagliga.

Denna kritik mot medierna och deras yrkesfolk bär vittne om den makt som det politiska etablissemanget tillmäter offentlighetens portvakter. Politikern har genom tiderna levat i skräckblandad symbios med journalisten. I Finland har politikerna med jämna mellanrum tagit bladet från munnen. Inte bara vår nuvarande statsminister, utan även presidenter, finansministrar och tidigare statsministrar. Mest känt är kanske Kalevi Sorsas tal på Socialdemokratiska partiets kongress 1984. Där hävdade han att den parlamentariska demokratin i informationssamhället har fått sin utmanare, i *infokratin*.

I en internationellt jämförande undersökning visade det sig att journalister och politiker i stort sett delar uppfattningarna om det som pågår i omgivningen. Men medan politikerna uppfattar sig själva som pålitliga informationskällor misstänker journalisterna att det ligger politiska eller personliga intressen bakom. Och medan journalisterna uppfattar sig som trovärdiga och politiskt balanserade informationskällor, ifrågasätter politikerna detta och känner inte igen sig i det som rapporteras. Med vänner som dessa, vem behöver fiender?

I ljuset av det som händer i dagens medievärld kan denna misstro mellan två bärande samhällsinstitutioner synas både motiverad och

---

1. Edgar Lee Masters, *Spoon River Anthology*, New York: The Macmillan Company 1919, s. 132-133. Det följande citatet i svensk översättning, ”där stadens kloaksystem utmynnar och där man kastar bort tomma kanistrar och annat skräp och där man gömmer fördrivna foster”, Edgar Lee Masters, *Spoon River Antologin*, övers. Bertil Gripenberg, Stockholm: Björck & Börjeson 1927, s. 136.

angelägen – och samtidigt överdriven och till och med farlig för demokratiens livsnerv. Medievärlden genomgår i dag det som har kallats en perfekt storm. Den perfekta stormen karakteriseras av att komponenter som var för sig inte är katastrofala kombineras på ett sätt som gör att situationen snabbt blir extrem. De komponenter vi här talar om är tre. För det första, framväxten av nya digitala informationsvägar som frammanar individualisering av informationsgången. För det andra, en samtidig erodering av de gemensamma forum som samlar människor framför samma lägereld. Och för det tredje, en social och kulturell förändring som kännetecknas av att stora grupper känner sig hotade och ser sin framtid snarare med rädsla än med tillförsikt. I denna Bermudatriangel skapas monologer som suger människor med sig i en självförstärkande stormvirvel.

Vilka är då mekanismerna bakom detta? Kommunikationsforskaren Walter Fisher² etablerade i mitten av 1980-talet begreppet *narrativ rationalitet*. Han konstaterar att människan till sin natur är en berättande varelse. Vi tenderar att gestalta världen i berättelser, snarare än utifrån kalla fakta. Den som kan styra berättelsen har därför makt över såväl våra tankar som vårt beteende. Berättelsen är vårt sätt att bedöma vad vi väljer att tro på och vad vi väljer att inte tro på.

Tendensen att tro på berättelser snarare än fakta, och att ta till sig den information som förstärker den egna berättelsen, får särskild betydelse i dagens informationstäta värld. En värld där utbudet av information vida överstiger vår förmåga att orientera oss i informationsbruset. Och här får begrepp som *faktaresistens*, *falska nyheter* och *alternativa fakta* sin särskilda betydelse och sprängkraft.

Med en hänvisning till den perfekta stormen konstaterar professor Åsa Wikforss i boken *Alternativa fakta* att:

Lögner och propaganda är [...] inget nytt och tron på rationella argument och vetenskap har utmanats förut. Det nya är hur dessa olika komponenter just nu samverkar och förstärker varandra.³

2. Walter R. Fisher, *Human Communication as Narration: Toward a Philosophy of Reason, Value, and Action*, Columbia, SC: University of South Carolina Press 1987.
3. Åsa Wikforss, *Alternativa fakta: om kunskapen och dess fiender*, Lidingö: Fri tanke 2017, s. 204.

Och hon konstaterar:

Det är [...] värt att notera att det finns skrämmande likheter mellan det som sker i dag och det som skedde i början av 1900-talet då totalitära rörelser växte fram.⁴

Forskarna Pekka Aula och Leif Åberg⁵ har behandlat utvecklingen på nätet utifrån begreppet *uppblossande offentligheter*. Artikeln tar sin ansats i teorin om dynamiska system – en av de teorier som ligger bakom den kanske mera kända kaosteorin. De två forskarnas uppfattning står i kontrast till teorier som har presenterats av konsensussteoretiker. Jag tänker här till exempel på Jürgen Habermas teori om deliberativ demokrati, där människorna diskuterar sig fram till enighet med hjälp av rationella argument. Aula och Åberg konstaterar att kommunikation utan styrning strävar mot entropi, det vill säga splittring och destruktering.⁶ Detta leder till spontana utbrott som först sker på individnivå, sedan övergår till gruppnivå för att i en tredje och fjärde fas blossa upp på samhällsnivå och därefter leda till nya handlingsmönster.

Denna bild av hur kommunikation och samhällsutveckling samverkar väcker i ljuset av dagens händelser till eftertanke. Vi ser i dag att de sammanhållande, strukturerande kommunikationssystemen förlorar i betydelse framför allt bland de unga, och allra mest bland unga i utsatt social position. Vi ser också att nya kommunikationsformer uppstår där motstridiga uppfattningar cementeras som monologer. Enskilda upprop och initiativ växer till gruppbetenden och kring dem etableras embryon till folkrörelser. Kännetecknande för dessa rörelser är att de kommunicerar inåt, inom sina egna offentliga sfärer.

Jag vill här understryka att dessa olika offentliga sfärer inte är likvärdiga till sin etiska halt. De skiljer sig i sitt sätt att förhålla sig till frågor som människovärde. Och de skiljer sig i hur de förhåller

---

4. Ibid., s. 204 (not 247).

5. Pekka Aula & Leif Åberg, ”Leimahtavat julkisuudet – organisaatioiden uusi haaste”, Kari Karppinen & Janne Matikainen (toim.), *Julkisuus ja demokratia*, Tampere: Vastapaino 2012, s. 25–219.

6. Ibid., s. 211, 217–218.

sig till fakta och rationell argumentation. Men likafullt bidrar de till en *entropi* som underminerar konsensusuell samhällsutveckling.

Forskning i Sverige har visat att mediebeteendet på internet uppvisar två tydliga trender som är varandra motsatta, och som driver mediebeteendet mot två poler. Å ena sidan ökar antalet människor som är beroende av att ständigt följa nyhetsmedierna. Från mitten av 1980-talet har deras andel fördubblats, och andelen närmar sig nu 20 procent av befolkningen. Å andra sidan ökar deras antal som nästan inte alls följer traditionella nyhetsmedier. Även deras antal har fördubblats och de uppgår till mellan 15 och 20 procent av befolkningen. Det betyder att över en tredjedel av människorna i dag befinner sig i någondera polen – nyhetsfreaks eller nyhetsundvikare. Det är framför allt människor inom en yngre generation som ställer sig utanför de traditionella nyhetsmedierna – ja, yngre och yngre, vi talar om människor under 45.

Denna grupp är inte enhetlig, och många är mycket aktiva på medier, men inte på de medier som berömmar sig för att vara ”den fjärde statsmakten”. Vi ser i dag tecken på att de traditionella mediernas roll som navet i samhällskommunikationen snabbt går förlorad. Samtidigt ser vi att benägenheten att medverka i traditionell politisk verksamhet minskar. Erosionen gäller två institutioner som har ansetts vara bärande för demokratin, benägenheten att delta i allmänna val och benägenheten att följa traditionella medier. Som ett särskilt, och varnande, exempel kan nämnas avgrundsklyftan mellan den amerikanske presidenten och de ledande mediehusen i USA, där vi ser två bärande samhälleliga institutioner på kollisionskurs.

Det skulle vara ett felslut att hävda att de yngre generationerna inte deltar i samhällspolitiken. Olika spontanaktioner och petitioner med avsikt att påverka enskilda frågor har under senare år ökat i popularitet. Detta öppnar för många slag av aktiviteter, även positiv aktivitet. Men det vi hittills har sett mest av är en ökande populism och polarisering i samhället, och ett ökande inslag av hatretorik. Detta kallas med ett nyord för att ”flejma”, från det engelska ordet för flamma. Att flejma är att gå in för att förolämpa motståndaren i stället för att gå in på sakfrågor. Sådan kommunikation ser man mycket av på nätet i dag.

Kommunikationens utveckling mot entropi börjar – enligt kaos-teoretikerna – från en upplevd obalans. Denna obalans kan till ex-

empel vara känslan av samhälleligt utanförskap – det må sedan vara verkligt eller upplevt. I detta ljus framstår många av de fenomen vi i dag ser som rätt logiska. Den amerikanska medelklassen har upplevt en marginalisering – kanske inte jämfört med andra, verkligt underprivilegerade grupper, men jämfört med deras egen tidigare status och samhällsposition.

Samma utveckling ser vi i dag i våra nordiska samhällen. Docent Jonas Lagerström uppträdde i fjol på ett mångkulturseminarium i Svenska litteratursällskapet i Finlands regi. Han påpekade att även våra samhällen går emot en ekonomisk polarisering. De som befinner sig i mitten av den ekonomiska skalan kan förvänta sig en negativ utveckling, de närmar sig dem som har det sämst. De ser en ekonomisk degradering framför sig – medan bara de bäst beställda kan motse en positiv utveckling.

En sådan situation är eldfängd. Den motsvarar till alla delar definitionen på en perfekt storm. Och det är inte nödvändigtvis bland dem som har det sämst ställt som flammorna uppstår. Tvärtom kan flejmnigen bland dem som har det lite bättre riktas mot dem som har det allra sämst. Sådan hatretorik riktas i dag mot många i vår omgivning som inte finns i rummet – i meningen att de står utanför den offentliga sfär vi i detta rum betraktar som vår.

Den 14 januari, på Topelius födelsedag, förlänades journalisten Marko Hietikko årets Topeliuspris. I en intervju efter prisutdelningen sade han, citerar:

Så gott som hela mitt vuxna liv har jag bott i nordöstra och östra huvudstadsregionen, så jag har haft en viss kontaktyta mot diverse extrema åsikter som rasism och invandringsfientlighet. Jag har vetat att den finns där – men de senaste åren har jag sett den tillta och jag har sett den ökande polariseringen i samhället. Därför tycker jag att vi alla behöver inse vad det är som pågår därute, också om vi inte froteras med det dagligen. Och det är kanske min roll och min kompetens; jag blir den som visar på det här som pågår utanför den bekväma, vadderade bubblan.⁷

---

7. Hietikko citeras i Åsa Thodén, ”Topeliuspristagare: Extremrörelser är som shiitakesvampar”, *Yle* 14/1 2018, <https://svenska.yle.fi/artikel/2018/01/14/topeliuspristagare-extremrörelser-ar-som-shiitakesvampar> (hämtad 14/1 2018).

Och det är denna insikt som är synnerligen viktig i dag. Vi som sitter bekvämt i mjuka stolar i detta rum – är vi en del av denna vadderade bubbla? Splittringen, informationskaoset, gäller de även oss? Ser vi er andra, ni som inte finns i detta rum? Har vi förmågan att vända entropin till dess motsats, *negentropi* eller *syntropi*? Att i en värld som kännetecknas av individualism, personifierade medier och algoritmer som isolerar oss i ”more of the same”, se utanför monologerna och lyssna? För bara genom lyhördhet uppstår den dialog som öppnar vägen till det konstruktiva samtalet – till Habermas konsensuella deliberation.

Min kollega och vän professor Charles Husband har forskat om kulturella möten och konflikter i sin hemstad Bradford, England. En stad som bland de första upplevde raskravaller av det slag vi i dag ser även nära vårt eget land. Han har också verkat för politikprogram för utsatta etniska minoriteter. Han talar för att en ny rätt ska skrivas in i de internationella regelsystem som upprätthålls av internationella människorättsorgan. Det är *rätten att bli förstörd*.

Med andra ord: Kommunikation uppstår inte av monologer som går förbi varandra. Kommunikation uppstår inte heller av att vi väljer att lyssna till varandras ord. Kommunikation uppstår först i förståelsen, i inkännandet, i empatin. Frågan är, som här tidigare har framkommit, inte ny. Zacharias Topelius var banbrytande i Finland och på många sätt även i internationell jämförelse. I *Helsingfors Tidningar* ingick en för tiden ovanlig genre, reportaget. I flera fall var Topelius reportage politiskt engagerade, med underliggande varningar för social konflikt. Redan på 1850-talet skrev han artiklar som ifrågasatte sparbankernas sätt att förvalta de överskott som rätteligen borde ges till de arbetande klasserna. I detaljerade beskrivningar behandlar han misären i källarvåningarna i Helsingfors centrum, på Mikaelsgatan, vid Skillnaden och Nikolaigatan (nuvarande Snellmansgatan där Svenska litteratursällskapet i Finland har sitt säte i dag). Topelius öppnar här för en inkännande beskrivning av det osynliga folket – på samma sätt som Jack London skulle göra först femtio år senare i *The People of the Abyss* (1903, sv. *Avgrundens folk*). Före Jack London tog Topelius de få steg som skilde de välmående från dem som inte finns i rummet och synliggjorde dem och deras tillvaro.

En grupp fann dock inte Topelius förståelse. Tidens anda har

man talat om, att förakt för och förtal av judarna fick florera. Även i Topelius texter förekom antisemitism. I sin avhandling skriver Nils Erik Forsgård:

Förenklat och grovt sammanfattat kunde man säga att Topelius predestinerade antisemitism implicerade ett dikotomiskt indelning av världen i ont och gott, svart och vitt, i onda och goda människor, i människor som stod på den egna sidan och i människor som av givna orsaker stod på den andra sidan.⁸

Forsgård frikänner Topelius från den radikala antisemitism som förekom i Tyskland – Topelius var orienterad mot kristen omvändelse. Men i historiens backspegel ser vi vidriga bilder av hur den tidens flejmnig i förlängningen ledde till en politisk fasförskjutning som kom att kosta miljontals oskyldiga liv.

Frånvaron av inkännande kommunikation kännetecknade också händelserna 1918. Forskaren Aapo Roselius⁹ har visat hur minnet av dessa händelser bearbetades i skyddskårernas och veteranrörelsens verksamhet. Hur långt ifrån varandra de två sidorna var i sina respektive uppfattningar. Och hur denna ömsesidiga oförståelse fostrades även efter kriget. Och: då nationen i och med vinterkriget kom över denna tudelning var det inte genom en gemensam förståelse utan genom ett gemensamt glömmande – en amnesi. Hur denna amnesi tog sig uttryck har nyligen på ett tankeväckande sätt beskrivits av nyhetschefen Marita Granroth i en artikel i *Hufvudstadsbladet* som behandlade hennes egen släkts tudelning i – och efter – inbördeskriget. Artikelns sista rad är talande: ”Glömskan, den obönhörliga”.¹⁰

Här vill jag understryka vikten av att argumentera med sinne för proportioner. Förintelsen och inbördeskriget var följder av långvariga processer under mycket speciella förhållanden, och det vore orätt mot

8. Nils Erik Forsgård, *I det femte inseglets tecken. En studie i den äldre Zacharias Topelius livs- och historiefilosofi*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland (SSLS) 616, Helsingfors: SLS 1998, s. 9.

9. Aapo Roselius, *Kiista, eheys, unobdus, Vapausodan muistaminen suojeluskuntien ja veteraaniliikkeiden toiminnassa 1918–1944*, Helsinki: Societas Scientiarum Fennica 2010, s. 248.

10. Marita Granroth, ”Rött och vitt – och glömskan”. *Hufvudstadsbladet* 21/1 2018, s. 26.

minnet av dessa att dra paralleller till dagens verklighet. Samtidigt är det viktigt att notera att det finns skrämmande likheter mellan det som sker i dag och det som skedde i början av 1900-talet då totalitära rörelser växte fram.

I år firas ytterligare ett jubileum som kanske har hamnat i skymundan bakom våra jubileums- och märkesår. Förenta Nationernas deklaration om de mänskliga rättigheterna fyller 70 år. En deklaration som växte fram i andra världskrigets skugga, och som förutsätter att allas människovärde respekteras. Gäller detta i det samhälle vi ser växa fram, i takt med att Facebook och Twitter skapar hermetiska pratbubblor?

Medieforskarna talar om ett överskott av information och ett underskott av uppmärksamhet. I mera vardagliga termer kan vi säga att många talar och få lyssnar. Offentliga monologer uppstår och växer till körer som upprepar sina budskap, döva och blinda för varandras argument. Och ord bär handling. Berättelser blir till fiendebilder. Dessa bilder kan motivera oresonligt hat och våld.

Ett bevingat ord, som tillskrivs Voltaire, aktas särskilt av oss som försvarar det fria ordet. Jag avser förstås citatet ”Jag håller inte med om vad du säger, men jag är beredd att gå i döden för din rätt att säga det”. Citatet är en efterhandskonstruktion, man har inte kunnat belägga att Voltaire uttryckte sig just så, men uttrycket är trots det kraftfullt.

I ljuset av det vi ser i dagens offentlighet, och mot bakgrund av det vi har sett i historien, finns det anledning att göra ett tillägg. Det kunde låta så här: ”Jag avser att lyssna till dig och bemöta det du säger med seriösa argument som grundar sig på fakta.” Där, och först där uppstår det seriösa samtalet som kan föra oss förbi de blindskär som hotar den kanske viktigaste nerven i ett demokratiskt samhälle. För det kräver av oss att vi ser – och inser – människovärdet hos varandra.

I insikten om den förödelse som kan uppstå ur en monologernas kultur, och mot bakgrunden av de positiva exempel som vi också ser växa fram, blir min förhoppning denna: att jubileums- och märkesåret 2018 ska kännetecknas av en vilja att trotsa den perfekta stormen. Att över stormens dån föra samtal med dem som inte finns i rummet.

Det eviga problemet Sverige

Om utgivningen av ny finlandssvensk litteratur i sverigesvenska delupplagor åren 2000–2016

FINLANDS 100-ÅRSJUBILEUM 2017 uppmärksammades relativt stort även i Sverige – med kulturfestivaler, konserter, foto- och konstutställningar, temainslag på bokmässor och andra evenemang. I syfte att kartlägga den sverigesvenska allmänhetens bild av och kunskaper om Finland genomförde opinionsföretaget Novus, på initiativ av Finlandsinstitutet, Kulturfonden för Finland och Sverige samt tankesmedjan Magma, också en större undersökning inför jubileumsåret. Resultaten kan betraktas som nedslående, om än inte förvånande; både den kvantitativa och den kvalitativa delen av undersökningen visar på att sverigesvenskarnas kunskaper om Finland i allmänhet är dåliga. Särskilt utbredd är exempelvis okunskapen om landets språkförhållanden och finlandssvenskarna, något som också bekräftats i tidigare studier.¹

Artikeln utgör en del av Tomi Riitamaas kommande sammanläggningsavhandling om den nyare finlandssvenska litteraturens position i Sverige. Avhandlingsarbetet har finansierats av Litteraturvetenskapliga nämnden vid Svenska litteratursällskapet i Finland, Svenska kulturfonden i Finland, Sixten Gemzés stiftelse/Gälöstiftelsen i Sverige, samt genom Riitamaas anställning vid Finsk-ugriska och nordiska avdelningen vid Helsingfors universitet.

1. Undersökningen genomfördes i två delstudier. I den kvalitativa studien framhålls bl.a. följande: ”Det råder i samtliga grupper stor osäkerhet när finlandssvenskar kommer på tal. Det är få som har korrekt kunskap och även de som har kunskap känner sig osäkra.” *Novus. Rapport – Svenskarnas bild av Finland. Del 1: Kvalitativ studie*, 4/1 2017, s. 19, http://www.finlandsinstitutet.se/sv/files/2017/02/Novus-Rapport-Bilden-av-Finland_del1.pdf (hämtad 27/10 2017). Den kvantitativa kartläggningen bekräftar också att det råder ”stor osäkerhet i kunskap om finlandssvenskar”. *Novus. Rapport – Svenskarnas bild av Finland. Del 2: Kvantitativ studie*, 7/2 2017, s. 23, http://www.finlandsinstitutet.se/sv/files/2017/02/Novus-Rapport-Bilden-av-Finland_del2.pdf (hämtad 27/10 2017). I en annan, tidigare undersökning, konstateras också att ”finländarna har bättre kunskaper om Sverige än vad svenskarna har om Finland”.

Denna okunskap har länge utgjort ett gissel för finlandssvenskarna, då starka band med och kulturell anknytning till Sverige ofta setts som en ren överlevnadsfråga för finlandssvenskheten *per se*.² Här spelar litteraturen en viktig roll, något som Hugo Bergroth påtalade redan för över hundra år sedan i sin klassiska *Finlandssvenska* (1917): ”litteraturen är ju [...] ett av de förnämsta medlen att upprätthålla förbindelsen mellan de båda nationaliteterna med svenskt modersmål.”³

Möjligheten att nå ut på en mångdubbelt större arena på det gemensamma språket gör naturligtvis också den sverigesvenska marknaden attraktiv för de finlandssvenska förlagen och för de enskilda författarna. Sammantaget är det därför inte så överraskande att den finlandssvenska litteraturens avsättningsmöjligheter i Sverige har utgjort en knäckfråga i Svenskfinland inte bara under de senaste hundra åren, utan ända från slutet av 1800-talet fram till i dag, vilket Charlotta af Hällström-Reijonen visat.⁴

Hur når då finlandssvenska böcker ut på den sverigesvenska marknaden? I grunden handlar det om huruvida ett sverigesvenskt förlag är villigt att ta in en delupplaga av det finlandssvenska verket för marknadsföring och distribution i Sverige, ofta i utbyte mot att det finlandssvenska förlaget i sin tur tar in en delupplaga av en sverigesvensk författare.⁵ Systemet med utbyte av delupplagor grundlades

---

Thorleif Pettersson & Sakari Nurmela, *Om olika sätt att möta en stor elefant. En jämförande studie av finländsk och svensk kultur*, Stockholm & Esbo: Kulturfonden för Sverige och Finland 2007, s. 8. Vidare konstaterar Charlotta Hedberg i en artikel: ”Det är vanligt att [sverigesvenskar] har dålig kännedom både om Finland i allmänhet och om den finlandssvenska minoritetsgruppen i synnerhet.” Charlotta Hedberg, ”Finlandssvenska ’ansikten’. Migrationskulturer och livsbanor”, Marianne Junila & Charles Westin (red.), *Mellan majoriteter och minoriteter. Om migration, makt och mening*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland (SSLS) 682:2, Helsingfors: SLS 2006, s. 175.

2. Jfr t.ex. Charlotta af Hällström-Reijonen, ”Tavaststjerna i provinsialismernas snårskog. Det sverigesvenska förlagsargumentet i finlandssvensk språkvård”, *Språk och stil. Tidskrift för svensk språkforskning* (ny följd), 17, 2007, s. 154, <https://www.kotus.fi/files/912/152-192.PDF> (hämtad 27/10 2017).
3. Hugo Bergroth, *Finlandssvenska. Handledning till undvikande av provinsialismer i tal och skrift*, Helsingfors: Holger Schildts förlag 1917, s. 19.
4. af Hällström-Reijonen, ”Tavaststjerna i provinsialismernas snårskog”.
5. En delupplaga utgör alltså en del (storleken varierar) av den totala upplagan som trycks. Vanligtvis görs inga ändringar i bokens inlaga, utan text, formgivning och sättning är desamma i det finlandssvenska förlagets och det sverigesvenska förlagets

redan i slutet av 1800-talet, då Förlags Ab Söderström & C:o snart efter bildandet 1891 aktivt försökte inleda samarbeten med sverigesvenska förlag.⁶

Söderströms respektive Schildts förlag (grundat 1913), som under närmare hundra år utgjorde de två stora finlandssvenska förlagen, spelar alltså en central roll i sammanhanget.⁷ År 2012 fusionerades de två förlagen emellertid och bildade nuvarande Schildts & Söderströms. Tre år senare upplevde den finlandssvenska förlagsbranschen återigen en omvälvning då medierna kunde rapportera att bolaget Moomin Characters Oy Ltd startar ett nytt förlag tillsammans med ett par tongivande redaktörer som sade upp sig från Schildts & Söderströms.⁸ Med det nya Förlaget⁹ finns nu återigen två större konkurrerande finlandssvenska förlag, en utveckling vars konsekvenser i sammanhanget dock faller utanför tidsramarna för denna studie.

Genom åren har systemet med utbyte av delupplagor, där nationsgränserna styr förlagens respektive verksamhetsområden, ifrågasatts och kritiserats för att vara otympligt och ofördelaktigt.¹⁰ Flera försök

---

respektive delar av upplagan. Däremot väljer de sverigesvenska förlagen vanligtvis ett eget omslag, vilket kan se helt annorlunda ut jämfört med det finländska, och trycker även det egna förlagsnamnet och den egna logotypen, inte bara på omslaget utan även på försättsbladet och dylikt. När finlandssvenska förlag tar in delupplagor av sverigesvenska böcker behåller de däremot oftast både ursprungsomslaget och det sverigesvenska förlagsnamnet även på sin del av upplagan som de distribuerar i Finland.

6. Om finlandssvenska förlags försök att etablera sig på den sverigesvenska marknaden genom förlagssamarbeten och uppköp, se avsnittet "Förlagssamarbeten och -uppköp" nedan.
7. Om finlandssvensk bok- och förlagshistoria, se t.ex: Rainer Knapas, "Bokens väg – förlag och distribution", Clas Zilliacus (utg.), *Finlands svenska litteraturhistoria. Andra delen: 1900-talet*, Helsingfors: SLS / Stockholm: Atlantis 2000, s. 354–361. Se också historikerna över Söderströms respektive Schildts förlag: Göran Stjerschantz, *Ett förlag och dess författare. Söderström & C:o Förlags AB 1891–1991*, Helsingfors: Söderströms 1991; Henrik Ekberg, *Frisinne och kvalitet. Ett sekel med Schildts*, Helsingfors: Schildts & Söderströms 2013.
8. Se t.ex. Linn Karlsson, Stina Sirén & Maria von Kraemer, "Kända författare väljer det nya Förlaget", *Svenska Yle*, 7/10 2015 (uppdat. 9/10 2015) <https://svenska.yle.fi/artikel/2015/10/07/kanda-forfattare-valjer-det-nya-forlaget> (hämtad 12/6 2018).
9. Heter egentligen Förlaget M, men ofta används endast namnformen "Förlaget", så även i denna artikel.
10. Se t.ex. Göran Schildt, "Finlandssvenskarna", *Svenska Dagbladet* 23/11 1959, <https://www.svd.se/finlandssvenskarna> (hämtad 30/10 2017); Peter Curman, "Blir vi nordens [sic] enda land utan nordisk litteratur?", *Folket i Bild/Kulturfront*, 8–9/1997

att kringgå detta har också gjorts, framför allt genom de finlandssvenska förlagens etableringsförsök i Sverige. Nya distributionskanaler, som nätbokhandlarna, skapar i dag andra möjligheter för försäljning över nationsgränserna. Det ska också bli intressant att se vilka konsekvenser det faktum att det återigen finns två större förlag i Svenskfinland får för bokproduktionen över lag, i vilken mån de finlandssvenska böckerna når de sverigesvenska läsarna och vilka strategier det nya Förlaget kommer att använda sig av för att ta klivet över den sverigesvenska tröskeln.

Trots kritik och olika alternativa satsningar står systemet med delupplagor fortsatt starkt i dag, och i realiteten utgör en delupplaga på ett sverigesvenskt förlag en grundförutsättning för att ett finlandssvenskt verk ska kunna nå ut ordentligt i Sverige och för att författaren i fråga ska kunna etablera sig på denna marknad. Här ingår synlighet bland annat genom förlagens marknadsföringsapparater, liksom recensioner och intervjuer i dagspress, framträdanden i tv:s morgonsoffor och litteraturprogram samt omnämnande i branschorganens bokkataloger. Naturligtvis finns undantag där författare och verk uppmärksammas stort även utan delupplaga, men de är att betrakta som just undantag.¹¹

Diskussionen om den finlandssvenska litteraturens predikament i Sverige har under senare år präglats av dystra tongångar: man anser att det utkommer för få titlar i delupplagor, att författarna inte uppmärksammas och verken inte recenseras i tillräckligt hög grad, att det finlandssvenska språkbruket skrämmer bort förlag och läsare i Sverige, att sverigesvenskarna är allmänt ointresserade och okunniga, samt att det var bättre förr.¹² Uppfattningen att läget är prekärt är dock alls

---

(internetutgåvan), http://old.fib.se/fib_1/finl_sve.html (hämtad 8/6 2018); Petter Olofsson, "Svårt att nå ut i Sverige", *Dagens Nyheter* 22/6 2003, <https://www.dn.se/arkiv/kultur/svart-att-na-ut-i-sverige/> (hämtad 8/6 2018).

11. Ett exempel är Catharina Gripenberg, som 2016 tilldelades Sveriges Radios lyrikpris och fick mycket uppmärksamhet för diktsamlingen *Handbok att bära till en dräkt*, Helsingfors: Schildts & Söderströms 2016, trots att den inte utkommit i sverigesvensk delupplaga. "Gripenberg får SR:s lyrikpris", *Hufvudstadsbladet* 22/11 2016, <https://www.hbl.fi/artikel/gripenberg-far-srs-lyrikpris/> (hämtad 7/6 2018).
12. Se t.ex. Ludvig Hertzberg, "Samma gamla dilemma", *Ny Tid* 15/2 2010, <http://www.nytid.fi/2010/02/samma-gamla-dilemma/> (hämtad 30/10 2017); Merete Mazzarella, "Finlandssvensk litteratur i tidningskrisen", *Dixikon* 13/11 2012, <https://www.dixikon.se/finlandssvensk-litteratur-i-tidningskrisen/> (hämtad 30/10 2017); Andrea Svanbäck, "Den höga rikssvenska tröskeln", *Hufvudstadsbladet* 1/10 2012, <http://>

inte ny; de dystra tongångarna har ljudit högt allt sedan 1800-talet.¹³ Men hur ser situationen egentligen ut i dagens läge? Är det verkligen så illa? Hur många – eller få – finlandssvenska verk utkommer i delupplagor på sverigesvenska förlag? Trots det stora intresse som ägnats problematiken i över ett sekels tid, lyser vetenskapliga studier som i ett bredare perspektiv tar fasta på sådana frågor nästan helt med sin frånvaro.¹⁴

-
- gamla.hbl.fi/kultur/2012-10-01/den-hoga-rikssvenska-troskeln (hämtad 30/10 2017); Philip Teir, "Ny vår för finlandssvenskarna", *Vi Läser*, 2012:5, <http://vilaser.se/finlandssvenskans-sak-ar-svar/> (hämtad 30/10 2017); Ebba Witt-Brattström, "Finlandssvenskarna ligger steget före", *Dagens Nyheter* 11/12 2013; Madeleine Grive, "På östfronten allt nytt", *oTAL*, 2009: 29, <http://www.otal.se/?p=1721> (hämtad 7/4 2017); Linnea Hanell (med kommentar av Catharina Grünbaum), *Det går hårt åt. Finlandssvenska ur ett sverigesvenskt perspektiv*, Magma-studie 4/2011, Helsingfors: Finlands svenska tankemedja Magma 2011, <http://magma.fi/uploads/media/study/0001/01/0e928f4292c975d882cab642d3a5ef4f5304dd91.pdf> (hämtad 8/6 2018).
13. Redan så tidigt som år 1826 diskuterades mottagandet i Sverige av litteratur skriven på svenska i Finland i svallande och förnärmade ordalag; se Otto Tulindberg, *Terpsichore. Witrå och Wettenskapliga Försök*, Andra häftet, Helsingfors: tryckt hos J. Simelii Enka 1826, s. IV–XXVII. Se också Ekberg, *Frisinne och kvalitet*, s. 366, som ägnar ämnet ett längre avsnitt under rubriken "Problemet Sverige – ett evighetsproblem", och konstaterar: "Alltsedan sent 1800-tal har man i Finland – med rätt eller orätt – hyst uppfattningen att den finlandssvenska litteraturen blir styvmoderligt behandlad i Sverige." Se även t.ex. Bergroth, *Finlandssvenska*; Schildt, "Finlandssvenskarna".
  14. I två tidigare artiklar tangerar jag dessa frågor. Se Tomi Riitamaa, "... och något omisskännligt mumindalskt ...". Det sverigesvenska förlagsargumentet, Ulla-Lena Lundbergs *Marsipansoldaten* och recensenternas syn på romanens språk", *Kirjallisuudentutkimuksen aikakauslehti Avain* 2015:2, s. 49–63; Tomi Riitamaa, "Den 'förvånansvärt obildade kråkan'. Om Lars Sunds roman *Tre systrar och en berättare* och läsaren", *Samlaren. Tidskrift för forskning om svensk och annan nordisk litteratur* 2015:136, s. 203–230, <http://uu.diva-portal.org/smash/get/diva2:911003/FULLTEXT01.pdf> (hämtad 25/6 2018). Tematikern berörs också delvis av af Hällström-Reijonen, "Tavaststjerna i provinsialismernas snårskog", samt Ellen Bijvoet & Liesbet Vannyvel, "Två länder, två språk? Om förlagspolitik i fråga om pluricentrisk språkvariation", Anja Saxena (red.), *Språkets gränser och gränslöshet. Då tankar, tal och traditioner möts*, Uppsala: Uppsala universitet 2001, s. 81–89. Jag har även funnit två examensarbeten som kretsar kring dessa frågor ur olika perspektiv: Majvor Bengtsson & Lena Eng, *Tjugo moderna svenskspråkiga författare i Finland: med belysning av den finlandssvenska litteraturhistorien, författarnas historiska, geografiska och sociala miljö samt den finlandssvenska bokens väg till de rikssvenska läsarna*, otryckt specialarbete inom ämnet litteraturorientering och bibliografi vid Bibliotekshögskolan i Borås, Vt 1976, <http://hdl.handle.net/2320/9163> (hämtad 30/10 2017), samt Kurt Levlin, *Den undanskymda litteraturen. En undersökning av den finlandssvenska skönlitteraturens ställning i Sverige*,

Syftet med föreliggande artikel är att generera ny kunskap om den finlandssvenska litteraturens position i Sverige, genom att undersöka utgivningen av ny finlandssvensk skönlitteratur i sverigesvenska delupplagor åren 2000–2016 systematiskt och kvantitativt. Resultaten tyder, som vi ska se, på att den pessimistiska hållningen inte helt stämmer överens med hur det förhåller sig i verkligheten.

UTGÅNGSPUNKTER FÖR STUDIEN

I introduktionen till antologin *Svensk litteratur som världslitteratur* (2012) diskuterar litteratursociologen Johan Svedjedal metodologiska aspekter och problem i anslutning till studiet av den sverigesvenska litteraturens position på världsmarknaden, och menar bland annat att den ”metodiskt bästa vägen för att få en översiktlig bild av svensk skönlitteraturs plats i världen är [...] att först försöka få en uppfattning om utflödesnivån [...]”, för att först därefter ”gå vidare till mer detaljerade studier av enskilda författarskap”. På detta sätt, påpekar Svedjedal vidare, blir det möjligt att ”låta djupstudierna få relief av den bredare kontext som en systematisk bearbetning utgör”.¹⁵

I syfte att frammana en bredare bild av den finlandssvenska litteraturens spridning i Sverige av i dag, tar jag här fasta på Svedjedals metodologiska förslag, om än i modifierad form. I en kvantitativ ansats studerar jag utflödet av finlandssvensk skönlitteratur till Sverige genom att undersöka utgivningen av delupplagor hos sverigesvenska förlag under en avgränsad period. Eftersom syftet är att ge en så dagsaktuell bild som möjligt av situationen, har jag valt att fokusera utgivningen under åren 2000–2016. För att få ett brett historiskt, jämförande perspektiv vore det naturligtvis önskvärt att utvidga undersökningen tidsmässigt och ta fasta på hela den halvtannat sekel långa period då problemet stått i centrum i samtalet om den finlandssvenska litteraturen. Eftersom det saknas statistiska uppgifter över utgivningen

---

otryckt magisteruppsats, Avdelningen för biblioteks- och informationsvetenskap, Sociologiska institutionen, Umeå universitet 2003.

15. Johan Svedjedal, ”Svensk skönlitteratur i världen. Litteratursociologiska problem och perspektiv”, Johan Svedjedal (red.), *Svensk litteratur som världslitteratur. En antologi*, Uppsala: Avdelningen för litteratursociologi, Uppsala universitet 2012, s. 64.

av delupplagor, och då det är oerhört tidskrävande att inhämta och sammanställa sådana uppgifter, kräver ett dylikt projekt en betydligt större insats än den som är möjlig att genomföra här. Ett jämförande perspektiv med tidigare utgivning är emellertid möjligt att anlägga, då en uppsats av Majvor Bengtsson och Lena Eng presenterar vissa uppgifter om utgivningen i delupplagor under 1960- och 1970-talen.¹⁶

Därtill har jag valt att fokusera förstaupplagor av skönlitterära verk för vuxna av författare som varit aktiva under hela eller delar av 2000-talet. Utanför studiens ramar faller således tidigare verksamma författare vars verk fortfarande utkommer i nyutgåvor och nya upplagor, som Johan Ludvig Runeberg, Zacharias Topelius, Edith Södergran, Tove Jansson och Solveig von Schoultz för att nämna några av de mest uppenbara och i Sverige genom tiderna mest spridda. Likaså faller barn- och ungdomslitteratur, facklitteratur och annan sakprosa utanför denna studie.

Genreavgränsningar är ofta vanskliga, och en fråga som uppstår i arbetet gäller essäistiken. Jag har valt att utesluta denna litteraturform, trots att en hel del essäistik kan betraktas som skönlitteratur. Anledningen till detta är svårigheten i att dra en gräns mellan skönlitterär essäistik och facklitterär, vetenskaplig eller annan essäistik som kan betraktas som sakprosa. I en systematisk undersökning förefaller det mera ändamålsenligt att utesluta all essäistik, i stället för att ta med vissa verk och utesluta andra. Det här innebär att några framstående och i Sverige spridda författarskap av i dag faller utanför – som exempelvis största delen av Merete Mazzarellas litterära produktion. Likaså är gränsen mellan skönlitteratur och biografier samt memoarer ibland svår att dra. I tveksamma fall – och det här gäller samtliga genredimensioner i studien – har jag genomgående utgått från de utgivande förlagens definition. Detta medför exempelvis att ett verk som Jörn Donner's *Mammuten* (2012) inte inkluderas, trots att författaren själv har hävdats att verket bör läsas som fiktion, som en roman. Likt Mazzarella är Donner (som över tid och sett till totalt antal delupplagor, ett sextiotal, möjligen är den i Sverige mest spridda finlandssvenska författaren) här representerad av endast ett verk.

---

16. Se Bengtsson & Eng, *Tjugo moderna svenskspråkiga författare i Finland*, s. 9.

Då jag är intresserad av att specifikt titta närmare på utflödet av finlandssvensk litteratur till Sverige, inkluderas inte heller sådana skönlitterära författarskap som i första hand eller enbart utges i Sverige. Exempelvis Ålandsbördiga men sedan länge i Sverige bosatta Liselott Willén, med ett antal romaner utgivna på sverigesvenska förlag, beaktas alltså inte. Däremot inkluderas Lars Sund, född och uppvuxen i Österbotten men även han sedan länge bosatt i Sverige, eftersom hans verk i första hand utkommer på Schildts & Söderströms och i andra hand som delupplagor i Sverige.

I fokus står alltså fiktionslitteraturen för vuxna: romaner, novellsamlingar och diktsamlingar i originalutgåva, utgivna under 2000-talet i Finland och delutgivna av sverigesvenska förlag. Dessa avgränsningar innebär att studien inte aspirerar på att ge en helhetsbild av spridningen av finlandssvensk litteratur i Sverige. Mitt syfte är i stället att alstra kunskap om vilket slags ny skönlitteratur som intresserar de sverigesvenska förlagen och som därmed når det litterära fältet i Sverige, bokhandlarna, biblioteken, tidningsrecensenterna och läsarna, och i vilken omfattning.

Följande frågor ställer jag till mitt material:

Hur många verk som motsvarar de ovan beskrivna kriterierna har utgivits som delupplagor under perioden 2000–2016, och hur många har utgivits per år under denna period?

Hur står sig utgivningstakten mot den under 1960- och 1970-talen?

Hur stor andel av Schildts, Söderströms och senare Schildts & Söderströms verk har getts ut i delupplagor i Sverige under perioden?

Vilka författare ges ut i delupplagor under perioden? Hur ser köns- och åldersfördelningen ut bland dessa?

Hur ser den genremässiga fördelningen (romaner, novellsamlingar och diktsamlingar) ut i utgivningen av delupplagor under perioden?

Vilka sverigesvenska förlag har utgivit delupplagor under perioden?

I arbetet med att ta fram uppgifter om delupplagor har jag inledningsvis konsulterat databasen *Libris* (libris.kb.se) som nu för tiden fungerar som Sveriges nationalbibliografi. Där har jag använt mig av SAB-koden för finlandssvensk skönlitteratur, Hcd.¹⁷ Jag har sedan avgränsat träffmängden tidsmässigt och materialmässigt (genom att sortera bort ljudupptagningar, elektroniskt material och liknande) och gått igenom träfflistan för perioden 2000–2016 år för år. Ett skönlitterärt verk i tryckt förstaupplaga av en finlandssvensk författare som utgivits i delupplaga i Sverige får då i idealfallet två träffar, där den ena anger det finländska förlagets upplaga och den andra träffen det sverigesvenska förlagets delupplaga. Johan Svedjedal menar att det finns stora brister i hur materialet har katalogiserats i *Suecana extranea*¹⁸, och denna omständighet är tyvärr påtaglig även för det registrerade materialet under SAB-koden Hcd, oavsett om upplagan är utgiven i Finland eller i Sverige. Ett av många exempel är Ulla-Lena Lundbergs roman *Is* (2012), som inte får någon träff om man söker på tryckt material under SAB-koden Hcd. Däremot återfinns verket som talbok. Gör man en manuell sökning i *Libris* på sökorden ”Ulla-Lena Lundberg Is” får man däremot träff på både Schildts & Söderströms upplaga och Bonniers delupplaga.

En sådan sökning kräver förstås att man vet vad man skall söka efter. Jag har därför gått igenom utgivningen hos Schildts och Söderströms respektive Schildts & Söderströms år för år i *Den finlandssvenska bokenkatalogen*,¹⁹ för att därefter i *Libris* manuellt söka på sådana aktuella verk och författare som inte återfinns under SAB-koden Hcd. Jag har även konsulterat sverigesvenska förlags utgivningskataloger och webbsidor vid misstanke om bristfällig katalogisering i *Libris*. I ett par oklara fall har jag haft kontakt via e-post med förlag och frågat om deras utgivning av ett aktuellt verk.

---

17. SAB är det allmänna klassifikationssystemet för bibliotek i Sverige. SAB-koden Hcd står för ”finlandssvensk skönlitteratur”.

18. *Suecana extranea* är en bibliografi/databas i *Libris* där utländsk litteratur med svensk anknytning förtecknas.

19. *Den finlandssvenska bokenkatalogen* listar årligen böcker och tidskrifter som utkommit på finlandssvenska förlag. Katalogen utges av Svenska kulturfonden och Föreningen Konstsamfundet.

Utifrån de insamlade uppgifterna har jag sammanställt en bibliografi över periodens utgivna verk utifrån urvalskriterierna och avgränsningarna. Bibliografien, som medföljer som bilaga i slutet av artikeln, presenterar följande uppgifter: författarnamn, verkstitel, utgivningsår, genre, förlag i Sverige. Uppgifterna i bibliografien utgör i sin tur grund för de statistiska uppgifter och de svar på ovanställda frågor som jag presenterar i denna artikel.

Ytterligare ett par omständigheter beträffande materialet bör beröras här. Märta Tikkanen menar, i en intervju med Andrea Svanbäck i *Hufvudstadsbladet* år 2012, att grundförutsättningen för att en finlandssvensk författare ska kunna hoppas på en sverigesvensk delupplaga är att hen blir utgiven hos Schildts & Söderströms: "Schildts & Söderströms utgör fortfarande nålsögat, det hänger i hög grad på deras kontakter hur väl böckerna kommer vidare."²⁰ Under arbetet med insamlandet av data om utgivningen har jag blivit varse hur rätt Tikkanen har: det stod nämligen snart klart att *samtliga* av de nya skönlitterära verk med sverigesvensk delupplaga som jag funnit uppgift om fram till och med slutet av 2016 utgivits i Finland av antingen Schildts, Söderströms eller det sedan 2012 fusionerade Schildts & Söderströms. I dag är situationen en annan på så sätt att det nya Förlaget är att betrakta som en fullödig konkurrent till Schildts & Söderströms, och under 2017 och 2018 har också delupplagor av förlagets utgivning utkommit i Sverige.

Nämnda inkonsekvenser i katalogiseringen av finlandssvensk skönlitteratur under dess rätta SAB-kod Hcd i *Libris*, samt möjligheten att förlag inte alltid skickat in pliktexemplar till Kungliga biblioteket (och att verket i fråga därför inte kunnat registreras i *Libris*), innebär att det möjligen saknas verk i bibliografien som enligt kriterierna borde ha varit med – framför allt sådana som är utgivna av mindre förlag i Finland och i Sverige och som jag inte funnit uppgifter om. Bibliografien är alltså inte nödvändigtvis fullständigt heltäckande. Den torde ändå ge en nästintill komplett bild av den nyare finlandssvenska skönlitteraturens spridning genom delupplagor i Sverige åren 2000–2016.

---

20. Svanbäck, "Den höga rikssvenska tröskeln".

DET VAR INTE BÄTTRE FÖRR

Enligt de uppgifter jag har tagit fram utgavs åren 2000–2016 sammanlagt 67 skönlitterära verk som tveklöst motsvarar urvalskriterierna i sverigesvensk delupplaga. Som framgår av Diagram 1 var utgivningen av delupplagor som störst 2013, då det utgavs sju titlar under ett och samma år. Noterbart är att det under år 2016 inte utgavs ett enda nytt verk i delupplaga. Det går ändå inte att utläsa något enhetligt mönster eller någon riktgivande trend i utgivningen; det finns genom hela den undersökta perioden en pendling vad gäller antalet utgivna finlandssvenska verk i delupplagor. Också avbrottet i utgivningen av delupplagor år 2016 verkar vara tillfälligt. Under år 2017 utkom åtminstone Philip Teirs, Kjell Westös och Johanna Holmströms nya romaner samt debutanten Martina Moliis-Mellbergs diktsamling i delupplagor. Under våren 2018 har åtminstone Jörn Donners nya roman samt Eva-Stina Byggmästars nya diktsamling utkommit, och till hösten detta år planeras åtminstone Tua Forsströms nya diktsamling utkomma. Fluktuationen i utgivningen kan förklaras av de i Sverige regelbundet utkommande finlandssvenska författarnas utgivningscykler. Råkar det sig så att ingen av dem ger ut en ny bok under det aktuella året, så utkommer naturligtvis heller ingen delupplaga i Sverige.

Det sammanlagda antalet verk ger ett genomsnitt på knappt fyra titlar per år under perioden. Under samma period utgav Schildts och

Diagram 1.

Söderströms, respektive Schildts & Söderströms, totalt 353 skönlitterära verk av finlandssvenska författare som motsvarar kriterierna i studien, vilket ger en utgivningstakt på knappt 21 verk per år.²¹ Detta innebär att andelen verk som under perioden utkommit även i sverigesvensk delupplaga utgör en knapp femtedel, cirka 19 procent av det totala antalet verk.²²

Eftersom det i stort sett saknas statistik och studier över den tidigare utgivningstakten av delupplagor är det svårt att göra jämförelser bakåt i tiden. Ett undantag är Majvor Bengtssons och Lena Engs uppsats *Tjugo moderna svenskspråkiga författare i Finland* (1976), som belyser spridningen av den finlandssvenska litteraturen i Sverige under 1960- och 1970-talen. Här presenteras visserligen ingen årlig statistik, men uppsatsförfattarna anger genomsnittliga uppgifter för hela perioden, både gällande den totala utgivningen hos Schildts och Söderströms förlag, samt för andelen av dessa verk som översätts till finska respektive ges ut i delupplagor av förlag i Sverige. Enligt Bengtsson och Eng utgav Schildts och Söderströms i snitt sammanlagt ett trettiotal nya skönlitterära titlar årligen under 1960- och 1970-talen. Av dessa förmedlades två till sex titlar (en till tre titlar från respektive förlag) per år som delupplagor till förlag i Sverige.²³ Bortser man från bottennoteringarna år 2000 (en titel) och år 2016 (inga titlar), samt toppnoteringen år 2013 (sju titlar), ser man i Diagram 1 att siffrorna gällande 2000-talet likaså varierar mellan två och sex titlar per år. Utgivningstakten av delupplagor ligger alltså på samma nivå under perioden 2000–2016 som på 1960- och 1970-talen. Beaktar man att utgivningen hos Schildts och Söderströms förlag samtidigt tycks ha minskat – från ett trettiotal titlar per år till ett tjugotal – blir det också tydligt att den andel av utgivningen som utkommer i delupplagor i Sverige snarare har vuxit om man jämför perioderna. Bengtsson och Eng talar visserligen om att ”ungefär en femtedel [...] av de finlandssvenska böckerna sprids i Sverige” (att jämföra med en knapp femtedel under 2000-talet), men denna beräkning tycks ba-

---

21. Uppgifterna har inhämtats i *Den finlandssvenska bokkatalogen*.

22. Andelen gäller alltså verk utgivna av Schildts, Söderströms och senare av Schildts & Söderströms. Räknar man med verk från samtliga finlandssvenska förlag, blir andelen titlar i sverigesvensk delupplaga naturligtvis mycket mindre.

23. Bengtsson & Eng, *Tjugo moderna svenskspråkiga författare i Finland*, s. 9 f.

seras på toppnoteringar under enskilda år, då sex av cirka trettio verk utkom i Sverige. I vilket fall som helst går det att konstatera, utifrån dessa uppgifter, att sverigesvenska delupplagor av ny finlandssvensk skönlitteratur *inte* har minskat i antal under 2000-talet jämfört med 1960- och 1970-talen – tvärt emot den gängse uppfattningen.

DEN FÖRFÖRDELADE LYRIKEN?

Lyriken betraktades länge som den finlandssvenska litteraturens paradgren, medan romankonsten inte ansågs hålla tillräckligt hög klass, utan många gånger beskylldes för att vara borgerligt inskränkt samt nationellt och regionalt sett navelskadande.²⁴ Sedan 1990-talets finlandssvenska romanboom har förhållandet förändrats. Monika Fagerholm, Kjell Westö, Ulla-Lena Lundberg, Lars Sund, Johanna Holmström, Philip Teir och andra har de senaste decennierna skrivit ett flertal uppmärksammade och hyllade romaner, och förskjutningen i uppmärksamhet har på sina håll lett till uppfattningen att lyriken på senare tid blivit styvmoderligt behandlad och förbisedd. Ett uttryck för detta är utgivningen av *Poesin. En debattbok* (2014), en korrespondens mellan sex finlandssvenska poeter om den finlandssvenska lyrikens situation. Utgivningen i Sverige har ingen framträdande roll i samtalet, men Ralf Andtbacka framhåller vid ett par tillfällen att läget också på den fronten ser mörkt ut: "Situationen västeröver är inte bättre. Ännu på 90-talet var det självklart att de mest kända finlandssvenska poeterna gavs ut i Sverige. Det är det inte längre."²⁵ Senare i boken skriver Andtbacka: "Och trots alla kontakter är det få finlandssvenska poeter som kommer ut i Sverige [...]"²⁶ Också Henrika Ringbom ser dystert på nuläget i det här avseendet, även om hon hoppas på framtiden:

24. Se t.ex. Thomas Warburton, *Åttio år finlandssvensk litteratur*, Helsingfors: Holger Schildts förlag 1984, framför allt s. 11–16.

25. Ralf Andtbacka, "Ralf, brev 3", Matilda Södergran, Henrika Ringbom, Peter Mickwitz, Agneta Enckell, Tatjana Brandt & Ralf Andtbacka, *Poesin. En debattbok*, Vasa: Ellips förlag 2014, s. 69.

26. Ralf Andtbacka, "Ralf, brev 4", Matilda Södergran, Henrika Ringbom, Peter Mickwitz, Agneta Enckell, Tatjana Brandt & Ralf Andtbacka, *Poesin. En debattbok*, Vasa: Ellips förlag 2014, s. 110.

Mitt hopp står långt till att nationsgränsernas betydelse kommer att minska, och att den poesi som skrivs här i öst i allt högre grad ska börja ses som en självklar del av den svenska och övriga skandinaviska lyriken. Å andra sidan, redan nu plockar man i Sverige åt sig russin som Edith Södergran, medan större delen av den poesi som idag skrivs här inte syns i svensk litterär offentlighet.²⁷

Också i sverigesvensk press har specifikt den finlandssvenska lyrikens situation i Sverige diskuterats några gånger under 2000-talet. Tonläget har då om möjligt varit ännu dystrare än när den finlandssvenska litteraturen i stort behandlats. I en understreckare i *Svenska Dagbladet* skriver Tom Hedlund, under den braskande rubriken ”Finlandssvensk lyrik är förföljd av nonchalans”, att den finlandssvenska och den sverigesvenska lyriken började utvecklas isolerade från varandra efter modernismen då tongivande finlandssvenska modernister gav livgivande impulser västerut:

Därmed försvann finlandssvenskarna också i stort sett ur det riks-svenska synfältet. Enstaka poeter efter 20-talsgenerationen, framför allt Solveig von Schoultz och Bo Carpelan, liksom senare Märta Tikkanen, har i någon mån uppmärksammats också i Sverige.²⁸

Under rubriken ”Kunskapsluckan: Finlandssvensk lyrik” skriver Ann Lingebrandt i *Helsingborgs Dagblad* för sin del:

Över Östersjön hörs de poetiska nödroppen ytterst svagt: i Sverige är intresset för det finlandssvenska obetydligt och många tror att mumintrollen egentligen talar finska. Det är ett såväl bokstavligt som bildligt hav mellan de forna broderfolken.²⁹

27. Henrika Ringbom, ”Henrika, brev 5”, Matilda Södergran, Henrika Ringbom, Peter Mickwitz, Agneta Enckell, Tatjana Brandt & Ralf Andtbacka, *Poesin. En debattbok*, Vasa: Ellips förlag 2014, s. 128.

28. Tom Hedlund, ”Finlandssvensk lyrik är förföljd av nonchalans”, *Svenska Dagbladet* 12/12 2001, <https://www.svd.se/finlandssvensk-lyrik-ar-forfoljd-av-nonchalans> (hämtad 18/4 2017).

29. Ann Lingebrandt, ”Kunskapsluckan: Finlandssvensk lyrik”, *Helsingborgs Dagblad* 9/12 2014, <http://www.hd.se/2014-12-09/kunskapsluckan-finlandssvensk-lyrik> (hämtad 18/4 2017).

Sverigesvenska delupplagor av finlandssvenska skönlitterära
förstautgåvor åren 2000–2016, genremässig fördelning

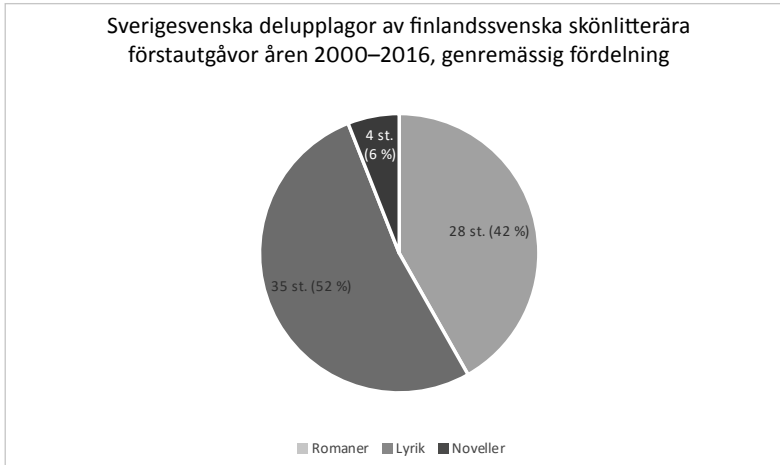

Diagram 2.

Men är det då verkligen så illa ställt med den finlandssvenska poesins status i Sverige? Min undersökning ger en mera positiv bild av situationen, då man jämför andelen lyrik med andelen prosa i sverigesvenska delupplagor åren 2000–2016. Som framgår i Diagram 2 utgör diktsamlingar faktiskt över hälften (52 procent) av de 67 titlar som utkommit i delupplagor. Nämnas bör också att jag uteslutit ytterligare tre diktverk, som utgjorde gränsfall i förhållande till urvalskriterierna. Förlaget Modernista tog 2007 in en mindre delupplaga (50–100 ex.) från Söderströms av Philip Teirs diktsamling *Någonting ur hennes mun faller i min mun*, för distribution i Sverige.³⁰ Då man inte gett ut den under eget förlagsnamn, utan enbart distribuerat titeln under det finlandssvenska förlagsnamnet, har jag emellertid inte tagit med denna bok i statistiken. Samma sak gäller Ralf Andtbackas diktsamling *Wunderkammer*, där Pequod Press distribuerade en mycket liten upplaga i Sverige.³¹ Det av Jörn Donner initierade flerbandsverket

30. Information per e-post 22/3 2017 från Modernista.

31. Anders Bräck vid Pequod Press skriver i e-post 21/3 2017 om Andtbackas diktsamling: ”när det gäller 'Wunderkammer' kan man nog inte kalla det annat än att vi hjälpte till med distributionen i Sverige. Vi tog hand om ett tiotal ex som las in i vår katalog hos Förlagssystem, vilket gjorde det lättare för bokhandlarna i Sverige att ta in den. Vi hade även med den på vår hemsida, sålde den på bokmässan i Göteborg etc. Vi hade inte [något] som helst inflytande över utgivningen i övrigt.”

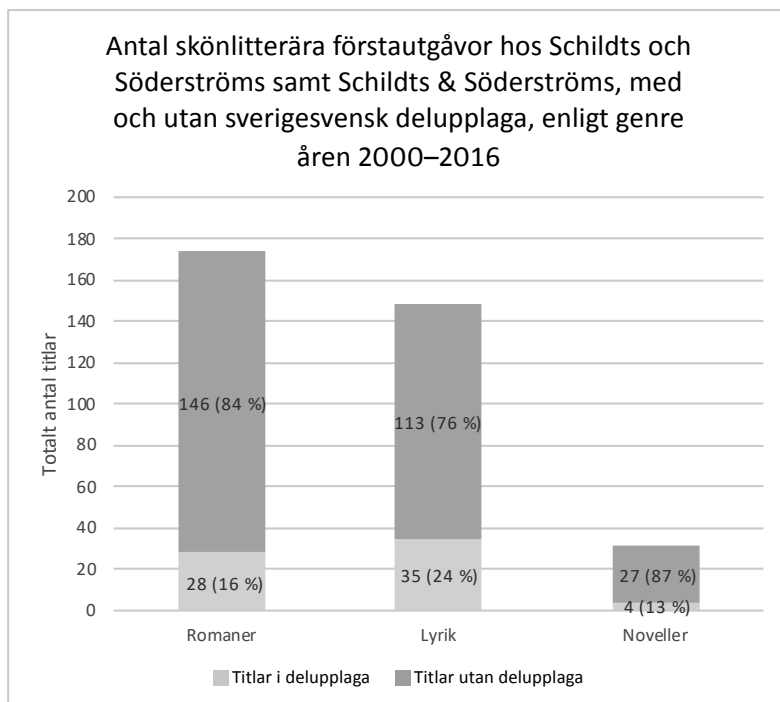

Diagram 3.

Den finlandssvenska dikten, i Bonniers delupplaga 2001, består av 16 band, där vart och ett innehåller ett urval av en enskild finlandssvensk diktarens produktion. Då flera av författarna inte längre varit verk-samma under undersökningsperioden, faller även detta verk utanför kriterierna.

Ser man till andelen delupplagor av den sammanlagda utgivningen hos Schildts, Söderströms och Schildts & Söderströms under perioden, blir det än tydligare att den finlandssvenska lyrikens ställning beträffande utgivningen i delupplagor i Sverige är god i relation till prosans. Under perioden dominerade nämligen prosan i den finlandssvenska utgivningen, vilket innebär att andelen lyrikverk som också utgavs i Sverige överstiger andelen prosaverk. Som framgår av Diagram 3 utgavs nästan vart fjärde lyrikverk (24 procent) i delupplaga, medan knappt var sjätte roman (16 procent), respektive var åttonde novellsamling (13 procent), gavs ut i delupplaga.

Beträffande genrefördelningen i utgivningen av delupplagor under 1960- och 1970-talen framhåller Bengtsson och Eng att ”så gott som alla är prosaböcker”.³² De anför emellertid inga siffror, och det kan vara klokt att förhålla sig litet avvaktande till en så pass resolut formulering. En sökning i *Libris* på ett par av periodens verksamma finlandssvenska diktare ger vid handen att enbart Claes Andersson (sex) och Bo Carpelan (fem) sammanlagt utkom med elva diktsamlingar i delupplagor under 1960- och 1970-talen.

Det står emellertid klart att prosan utgjorde den stora majoriteten av periodens delupplagor. Jämfört med perioden 2000–2016, där alltså över hälften av delupplagorna utgörs av diktsamlingar, ser vi att det utkommer fler diktsamlingar i dag än för ett halvsekel sedan – de dystra utsagorna till trots.

FÖRLAGSSAMARBETEN OCH -UPPKÖP

Om man uppmärksamt läser en följd av svenska kritiker öfver finska [finlandssvenska] arbeten, skall man finna att de i stort sedt mynna ut i beröm öfver den friskhet och känslighet som hvilar över dem. Det är sentiment utan sentimentalitet som hos våra finska skriftställare tjuisar den svenska läsaren. I själfva verket, medan det genom diktingen går ett – i ordets vackraste bemärkelse – aristokratiskt drag, klingar vår sång enklare, den värkar med små medel, dess behag är en varm, en folkelig ton, som rör och vinner hjärtan. Utan att tala i hög ton kan man väl säga, att mycket af välklngen i den svenska sången och nutida diktingen vore borta ifall den svensk-finska en dag skulle förklinga och tystna. [...] Så länge svenska skrives i Finland, så länge den svensk-finska diktingen fritt och obehindrat låter sig höra i vårt land, så länge svenska böcker gifvas ut i Finland, skall den svenska bokmarknaden här finna ett för densamma, vi våga tro, högst betydande fält.³³

De högstämnda raderna är ett utdrag ur en broschyr med titeln ”Till Svenska allmänheten” som Söderströms förlag distribuerade i Sverige i

32. Bengtsson & Eng, *Tjugo moderna finlandssvenska författare*, s. 10.

33. Fridolf Vladimir Gustafsson, ”Till Svenska allmänheten”, 1894 (broschyr som Söderströms förlag distribuerade i Sverige). Citerat från Stjenschantz, *Ett förlag och dess författare*, s. 31 f.

februari 1894. Broschyren var en del av Söderström & Co:s satsningar endast ett par år efter att förlaget grundats år 1891, då man aktivt försökte ingå samarbete med sverigesvenska förlag genom utbyte av delupplagor. Framför allt Albert Bonnier visade initialt intresse, och åren kring sekelskiftet var kontakterna givande.³⁴ Snart svalnade emellertid intresset i Sverige då försäljningen av de finlandssvenska verken gick trögt. Framstötarna från Söderströms och Schildts förlag, och försöken att på olika sätt etablera sig på den sverigesvenska marknaden, fortsatte dock envetet under hela 1900-talet.³⁵ Intresset från förlagen på andra sidan havet varierade dock under seklet. Henrik Ekberg skriver i sin historik över Schildts förlag:

Finlands sak är vår-andan som uppstod under vinterkriget gjorde otvivelaktigt de svenska förlagen åtminstone temporärt mottagligare för samarbetsinbiter från finlandssvenskt håll, men efterhand blev umgänget allt affärsmässigare och nya svenska förläggargenerationer för vilka beviljandet av favörer till stamfränderna östanhavs var främmande trädde till.³⁶

Ytterligare ett uppsving skedde mot slutet av 1970-talet, då Daniel Hjort tillträdde som chef för det Bonnierägda och nybildade förlaget Alba. Under Hjort hade Alba en egen nisch för finlandssvensk litteratur, och fram till 1992, då Hjort gick i pension och förlaget ombildades till Bonnier Alba, utkom många finlandssvenska författares verk i delupplagor hos förlaget.³⁷

Efter millennieskiftet har de finlandssvenska förlagen oförtrutet fortsatt att försöka förbättra sina positioner på den sverigesvenska marknaden för att lättare kunna sprida den finlandssvenska litteraturen där. Det har skett inte minst genom uppköp av ägarandelar i sverigesvenska förlag. I början av 2001 rapporterade medierna att

34. Stjernschantz, *Ett förlag och dess författare*, s. 32.

35. Om framstötar och etableringsförsök i Sverige, förlagssamarbeten och liknande, se historikerna över förlagen: Stjernschantz, *Ett förlag och dess författare*, framför allt s. 19, 31 f., 35 f., 61 f., 73, 92–97, 113–118, 159–162, 188–197, 226, 236–239, 295 f., respektive Ekberg, *Frisinne & kvalitet*, framför allt s. 15, 69 f., 87 f., 93–95, 112–119, 137, 236, 366–372.

36. Ekberg, *Frisinne & kvalitet*, s. 368.

37. *Ibid.*

bokförlaget Atlantis i Sverige fått finlandssvensk ägarmajoritet, med Svenska litteratursällskapet i Finland (SLS) som största ägare, och med Söderströms, Föreningen Konstsamfundet och Niilo Helanders stiftelse som andra finländska delägare.³⁸ Samma år tog Schildts de första stegen mot att förvärva ägande i bokförlaget Alfabet, då man var rädd att författarna skulle fly till konkurrenten som hade fått bättre tillgång till den svenska marknaden. År 2003 slutfördes affären, och tanken var inledningsvis att en tredjedel av Schildts verk skulle utkomma i delupplaga hos Alfabet, och att andelen sedan skulle öka successivt.³⁹

Problemet uppstod emellertid snabbt. Enligt ett tidigare avtal innehade Rabén & Sjögren distributionsrätten till Tove Janssons Muminböcker i Sverige. Då Schildts ansåg att förlaget brutit mot avtalet genom att distribuera Muminböcker också i Finland överlät man distributionsrättigheterna på den sverigesvenska marknaden till Alfabet. Detta medförde att Norstedts förlagsgrupp, som ägde Rabén & Sjögren, inledde en rättsprocess mot Schildts. Rätten dömde emellertid till Schildts fördel på alla punkter, men tvisten skadade sedermera relationen med Norstedts.⁴⁰ Dessutom fungerade inte samarbetet med Alfabet som det var tänkt. Enligt Schildts visade sig förläggaren bara "benägen att plocka russin ur kakan" av förlagets finlandssvenska titlar, och hela affären – vilken beskrivs som "ett enda stort misslyckande" – blev ytterst förlustbringande för Schildts.⁴¹ Efter långvariga schismer sålde Schildts, som ägt 40 procent av aktierna i Alfabet, år 2008 tillbaka 35 procent till Alfabetas förläggare.⁴²

Också Atlantis-affären slutade sedermera olyckligt för de finlandssvenska ägarna. Svenska Akademiens dåvarande ständige sekreterare Peter Englund lämnade år 2013 förlaget med medialt buller och bång, efter osämja med ägarna om kommande reformer. Samtidigt kom rapporter om att flera andra av förlagets tongivande författare pla-

38. Yvonne Lindberg, "Atlantis blir halvfinskt", *Svensk Bokhandel* 9/2 2001, <http://www.svb.se/nyheter/atlasntis-bli-r-halfvfnskt> (hämtad 18/4 2017).

39. "Schildts köper 40 procent av Alfabet", *Svensk Bokhandel* 9/4 2003, <http://www.svb.se/nyheter/schildts-koper-40-procent-av-alfabet> (hämtad 18/4 2017).

40. Ekberg, *Frisinne & kvalitet*, s. 370.

41. *Ibid.*, s. 371.

42. Lasse Winkler, "Schildts går ur Alfabet", *Svensk Bokhandel* 12/2 2010, <http://www.svb.se/nyheter/schildts-gar-ur-alfabet> (hämtad 18/4 2017).

nerade att följa Englunds exempel.⁴³ I slutet av år 2015 köpte Natur & Kultur upp samtliga aktier i Atlantis.⁴⁴

Vad innebar då dessa finlandssvenska förlagsuppköp och mellanspel på den sverigesvenska marknaden för spridningen av finlandssvensk litteratur i Sverige under perioden 2000–2016? Om vi breddar perspektivet och tillåter oss att för en stund blicka utanför den här studiens ramar och beaktar den totala bokutgivningen, ser man att Atlantis torde vara det sverigesvenska förlag som under åren 2000–2016 gav ut flest finlandssvenska titlar i delupplagor. Det handlar om cirka 110 verk, de allra flesta med SLS (som alltså var majoritetsägare i Atlantis) som samarbetsförlag. Men det handlar främst om humaniora och vetenskaplig litteratur, samt i vissa fall källkritiska utgåvor av äldre skönlitteratur på svenska från Finland, vilket innebär att den stora majoriteten av titlarna inte motsvarar urvalskriterierna för verk i denna studie. Under Schildts turbulenta äktenskap med Alfabetan hann man ge ut ett stort antal nyttgåvor och nytryck av Tove Janssons klassiska Muminböcker i delupplagor på den sverigesvenska marknaden – och tillika många av de nyare Muminböckerna för mindre barn, skrivna av andra författare efter Tove Janssons död, men väldigt lite annat.

De finlandssvenska förlagens partiella förlagsuppköp i Sverige hade alltså ringa effekt på spridningen av ny finlandssvensk skönlitteratur i sverigesvenska delupplagor. Som Tabell 1 visar utkom endast två av Schildts nya skönlitterära titlar under perioden på Alfabetan, i båda fallen romaner av Robert Åsbacka, medan Söderströms lyckades få ut fem titlar i Sverige via Atlantis. I stället är det de två stora förlagsjättarna Albert Bonniers och Norstedts som tillsammans stod för över hälften av de nya skönlitterära delupplagorna åren 2000–2016. Vid sidan av dessa gav Wahlström & Widstrand ut åtta titlar i delupplaga, i samtliga fall diktsamlingar av Eva-Stina Byggmästar, och nämnda Atlantis sex titlar. I övrigt utkom enskilda titlar i delupplagor hos såväl större, väletablerade allmänutgivande förlag, som mindre samt ibland nischade aktörer.

43. Se t.ex. Annika Hällsten, "Peter Englund till attack mot Atlantis", *Hufvudstadsbladet* 17/9 2013, <http://gamla.hbl.fi/kultur/2013-09-17/501071/peter-englund-till-attack-mot-atlantis> (hämtad 18/4 2017).

44. Kalle Laxgård, "Natur & Kultur köper Atlantis", *Svensk Bokhandel* 21/12 2015, <http://www.svb.se/nyheter/natur-kultur-koper-atlantis> (hämtad 18/4 2017).

Tabell 1*Förlag i Sverige som utgett delupplagor av ny finlandssvensk skönlitteratur åren 2000–2016*

Förlag	Antal titlar (sammanlagt 67)
Albert Bonniers förlag	21
Norstedts	13
Wahlström & Widstrand	8
Atlantis	6
Brutus Östlings bokförlag Symposion	4
H:ström Text & kultur	3
Alfabeta	2
Edition Edda	2
Natur & Kultur	2
Pequod Press	2
Heidruns	2
Ellerströms	1
Forum	1

SATSNING PÅ ETABLERADE FÖRFATTARE

Vilka finlandssvenska författare är det som fått sina nya skönlitterära verk utgivna i delupplagor i Sverige under 2000-talet? Som Tabell 2 visar är de 67 titlarna fördelade på 24 författarskap. Fyra namn sticker ut: Eva-Stina Byggmästar (9 titlar), Claes Andersson (8), Bo Carpelan (7) och Kjell Westö (6). Resterande tjugo författare på listan har fått en till tre nya titlar utgivna i delupplagor under perioden.

Det här innebär inte automatiskt att de fyra nämnda är de mest framgångsrika, mest lästa, mest uppskattade eller ens mest utgivna finlandssvenska författarna i Sverige under 2000-talet. Eftersom statistiken gäller skönlitterära förstautgåvor, omfattar den inte nyutgåvor, pocketböcker eller liknande. Studien ger alltså en bild av den nya finlandssvenska litteraturens spridning i Sverige, medan spridningen av klassiker eller bestseller i nya upplagor och utgåvor faller utanför dess ramar.

I stället för att visa vilka finlandssvenska författare som är mest spridda eller populära i Sverige, fokuseras här på vad som kännetecknar de författarskap som utgivits i delupplaga i Sverige under perioden. Man kan se att de sverigesvenska förlagen i mycket stor utsträckning har valt att satsa på äldre, väletablerade författarskap. Endast fyra av de aktuella författarna debuterade under 2000-talet,

Tabell 2*Finlandssvenska författare med delupplagor av skönlitterära förstautgåvor åren 2000–2016*

Författare	Delupplagor 2000–2016	Skönlitterär debut	Första delupplaga i Sverige
Eva-Stina Byggmästar (f. 1967)	9	1986	1994 W&W
Claes Andersson (f. 1937)	8	1962	1967 Bonnier
Bo Carpelan (1926–2011)	7	1946	1946 Bonnier
Kjell Westö (f. 1961)	6	1986	1986 Alba
Johan Bargum (f. 1943)	3	1965	1967 Bonnier
Monika Fagerholm (f. 1961)	3	1987	1994 Bonnier
Tua Forsström (f. 1947)	3	1972	1979 Bonnier
Lars Sund (f. 1953)	3	1974	1992 Tiden
Agneta Enckell (f. 1957)	2	1982	1995 W&W
Catharina Gripenberg (f. 1977)	2	1999	2002 Norstedts
Johanna Holmström (f. 1981)	2	2003	2013 Norstedts
Ulla-Lena Lundberg (f. 1947)	2	1962	1982 Alba
Peter Mickwitz (f. 1964)	2	1991	2004 Norstedts
Ulrika Nielsen (f. 1974)	2	2001	2006 H:ström
Torsten Pettersson (f. 1955)	2	1985	2005 Edition Edda
Philip Teir (f. 1980)	2	2007	2013 Natur&Kultur
Robert Åsbacka (f. 1961)	2	1988	2006 Alfabet
Ralf Andtbacka (f. 1963)	1	1994	2008 Pequod Press
Jörn Donner (f. 1933)	1	1951	1955 W&W
Merete Mazzarella (f. 1945)	1	1981	2009 Atlantis
Oscar Rossi (f. 1976)	1	2002	2009 Pequod Press
Mikaela Strömberg (f. 1971)	1	1999	2011 H:ström
Märta Tikkanen (f. 1935)	1	1970	1974 Trevi
Curt West (f. 1959)	1	1990	2003 Symposion

medan tjugo etablerade sig som skönlitterära författare under förra seklet, vissa så tidigt som på 1940- och 1950-talen. Endast två åttio-talister finns på listan: Johanna Holmström, född 1981, och Philip Teir, född 1980, är de två yngsta, och båda hade vid tiden för den första delupplagan hunnit bli en bit över trettio. Under perioden har inte en enda finlandssvensk författare fått sin skönlitterära debutbok utgiven i delupplaga i Sverige. Millenniumets första, och i skrivande stund enda, finlandssvenska debutverk i delupplaga utkom i maj 2017 (alltså utanför undersökningens tidsramar) då Martina Moliis-Mellbergs diktsamling *A* gavs ut av Modernista (2015 hos Schildts & Söderströms).

Slutligen kan en viss könsmässig skillnad i utgivningen av delupplagor konstateras, även om den inte är stor. Som Diagram 4 och 5 illustrerar är fördelningen av antal kvinnliga respektive manliga författare med delupplagor relativt jämn (13 män, 11 kvinnor), medan

skillnaden är något större när man ser på andelen delupplagor: 39 titlar (58 procent) är skrivna av män, 28 titlar (42 procent) av kvinnor. Jämförelser bakåt i tiden härvidlag hade naturligtvis varit önskvärt. Då det saknas tidigare statistik som tar fasta på de köns- eller åldersmässiga aspekterna låter det sig emellertid inte göras här.

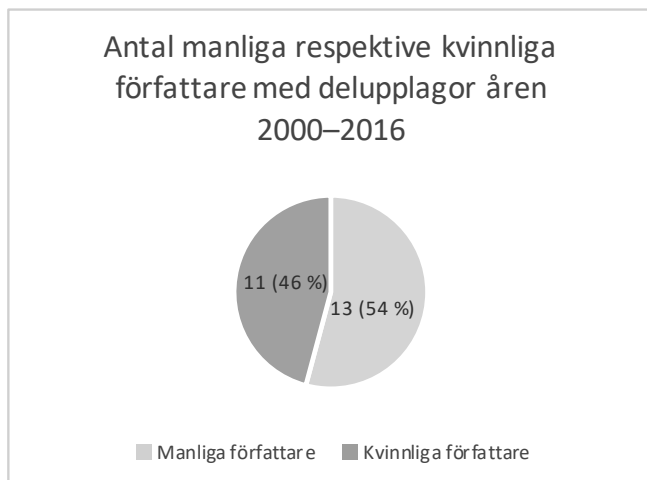

Diagram 4.

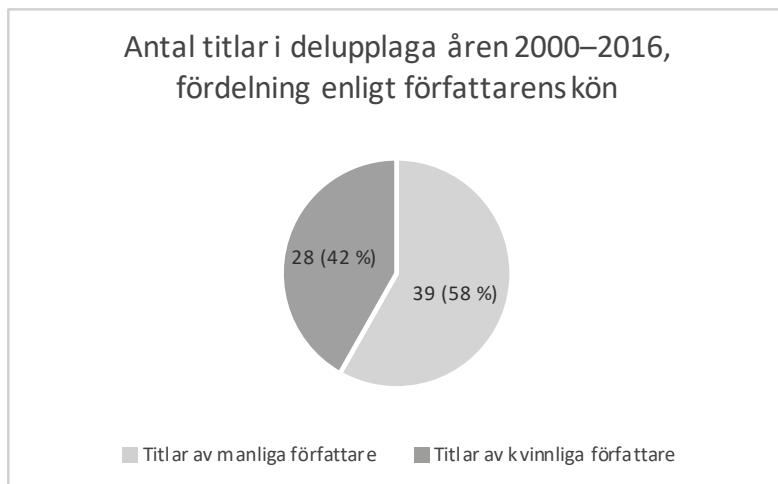

Diagram 5.

SLUTORD

Genom det kvantitativa och systematiska tillvägagångssättet har jag i den här artikeln presenterat och diskuterat reella siffror och data gällande den skönlitterära utgivningen av finlandssvensk litteratur i delupplagor i Sverige under perioden 2000–2016. Därtill har jag kunnat vederlägga några seglivade myter och uppfattningar om den finlandssvenska litteraturens position i Sverige i dag. I dagens läge utkommer nya skönlitterära delupplagor i Sverige i ungefär samma takt som under 1960- och 1970-talen, trots att flera bedömare uttryckt uppfattningen att den sverigesvenska tröskeln är avsevärt högre i dag. Det har också funnits en utbredd uppfattning om att särskilt lyriken blivit marginaliserad och styvmoderligt behandlad under senare tid. Så är inte fallet vad gäller utgivningen av ny finlandssvensk lyrik i Sverige, åtminstone inte i jämförelse med utgivningen av ny prosa: fler nya lyrikverk än prosaverk har alltså utkommit i sverigesvensk delupplaga åren 2000–2016. Så är inte heller fallet om man jämför dagens situation med förhållandena under 1960- och 1970-talen, då majoriteten av delupplagorna som utkom i Sverige var prosa enligt Bengtssons och Engss studie.

Borde allt då vara till belåtenhet? Är en utgivningstakt på knappt fyra nya titlar i delupplaga per år i Sverige något man bör vara nöjd med? Så är det givetvis inte. Denna utgivning motsvarar en knapp femtedel av titlarna hos Schildts och Söderströms, samt nuvarande Schildts & Söderströms, under den undersökta perioden – men en mycket mindre andel av utgivningen hos *samtliga* finlandssvenska förlag. Författare som skriver på svenska i Finland borde ha samma möjligheter att nå den svenskspråkiga majoriteten som de som skriver och utges i Sverige. Eller som Tuva Korsström formulerar det:

Frankrikes inkluderande inställning till den frankofona litteraturen är inte bara ett utslag av postkolonialism – det är också klok språk- och litteraturpolitik. Med en generösare inställning på svenskt håll kunde den finlandssvenska litteraturen integreras som en autonom men naturlig del av den svenskspråkiga litteraturen.⁴⁵

45. Tuva Korsström, *Från Lexå till Glitterscenen. Finlandssvenska tidsbilder, läsningar, författarporträtt 1960–2013*, Helsingfors: Schildts & Söderströms 2013, s. 13.

Återväxten bland de författare som når över nationsgränsen genom delupplagor är också bekymmersamt blygsam; förlagen i Sverige satsar oftast på väletablerade författarskap. Yngre förmågor och debutanter utkommer i mycket ringa grad i delupplagor.

Men varför är det så? Och varför satsar de sverigesvenska förlagen på vissa författarskap, och inte på andra, som också de blivit kritikerrosade och nått försäljningsframgångar på hemmamarknaden, och som i vissa fall också nått utanför dess gränser genom översättningar till både finska och andra språk? Den kvantitativa undersökningen ger inga svar på varför det är så; för att söka svaren krävs andra metoder och vidare studier, som Franco Moretti påpekat. Den kvantitativa metoden hjälper oss i stället att ställa rätt följdfrågor, sådana som inte från början har ett givet svar, framhåller Moretti vidare: ”Och problem utan en lösning är exakt vad vi behöver på ett fält som vårt, där vi är vana att ställa enbart sådana frågor på vilka vi redan har ett svar.”⁴⁶

Också när det gäller den rena grundforskningen återstår mycket att göra på området. Undersökningar som tar fasta på här undantagna genrer, som barn- och ungdomslitteraturen, essäistiken eller facklitteraturen, skulle sannolikt generera en delvis annorlunda bild. En större studie som greppar en längre tidsperiod, eller flera mindre studier som inriktar sig på kortare perioder, skulle ge bättre förutsättningar för jämförelser över tid och ge värdefull kunskap om utvecklingslinjer.

Min studie ger ännu inte en helhetsbild av den finlandssvenska skönlitteraturens spridning i Sverige i dag. Fortfarande utkommer med jämna mellanrum exempelvis Johan Ludvig Runebergs, Edith Södergrans och Tove Janssons verk i nyutgåvor och nya upplagor. Samma sak gäller även för några av dagens fortsatt verksamma författare. Nyutgåvan av Märta Tikkanens moderna klassiker *Århundradets kärleks saga* (1978) utkom även som delupplaga hos Forum 2016 och boken fortsätter att hitta nya generationer av läsare också i Sverige. Tikkanen förekommer

---

46. ”And problems without a solution are exactly what we need in a field like ours, where we are used to asking only those questions for which we already have an answer.”, Franco Moretti, *Graphs, Maps, Trees*, London & New York: Verso 2005, s. 26. Översättning till svenska: TR. Jfr även Andreas Hedberg, ”Språk, genrer, författare. Sökningar i Kungl. bibliotekets bibliografi *Suecana extranea*”, Johan Svedjedal (red.), *Svensk litteratur som världslitteratur. En antologi*, Uppsala: Avdelningen för litteratursociologi, Uppsala universitet 2012, s. 125.

även som gäst i sverigesvenska tv-program. Jörn Donner fortsätter att förtjusa och provocera med sin mediala persona, i tv likaväl som i nyskrivna självbiografiska och essäistiska böcker, och stora delar av hans enorma tidigare produktion har de senaste åren utkommit som e-böcker hos Wahlström & Widstrand. Författarna med flest titlar enligt Tabell 2 är inte alltid de mest lästa, spridda, kritikerrosade eller berömda. Monika Fagerholm, med endast tre originaltitlar i denna undersökning, är kanske, jämte Tikkanen och Westö, den i dag mest inflytelserika finlandssvenska författaren i Sverige. Hon tilldelades Augustpriset 2005 (för *Den amerikanska flickan*), hon har rosats i pressen, hennes verk har utgivits i nya upplagor och pocketutgåvor.

I hur hög grad forskas det i Fagerholms – och i andra finlandssvenska – författarskap i Sverige? Att de finlandssvenska modernisterna med Edith Södergran i spetsen utövade stort inflytande på sina sverigesvenska kollegor är bekant. Vilka impulser kan dagens finlandssvenska författare generera? Allt detta är aspekter av hur finlandssvensk litteratur tas emot i Sverige, och borde även undersökas. För att inte tala om pressmottagandet: intervjuer, recensioner och andra artiklar, liksom mottagandet på nätet, i nättidningar, bloggar och annat. Och vilken position och plats intar den finlandssvenska litteraturen i litteraturhistoriska översiktsverk? Fältet förefaller outtömligt – och outforskat.

Här har jag kunnat visa att det inte var bättre förr – åtminstone inte under 1960- och 1970-talen om man ser till antalet delupplagor hos sverigesvenska förlag av ny finlandssvensk skönlitteratur. Samtidigt har jag också visat att anmärkningsvärt få yngre och debuterande finlandssvenska författare utkommit med delupplaga i Sverige efter millennieskiftet. Vad kan detta tänkas innebära för framtiden? En aspekt som talar för att detta förhållande kan komma att förändras – liksom det traditionella systemet med delupplagor – är att bokmarknaden och hela det litterära fältet i dag kanske mer än någonsin är stätt i förändring och genomgår konstanta reformer. Framför allt är det yngre generationer som av hävd orienterar sig snabbast i ett föränderligt samhälle. Vad kan exempelvis den nya tekniken, med nya mediala plattformar och distributionsvillkor, komma att innebära för de traditionella litterära och kulturella nationsgränserna, för den nya författargenerationen och för den finlandssvenska litteraturens framtida avsättningsmöjligheter i Sverige?

BILAGOR

Bibliografi över utgivningen av ny finlandssvensk skönlitteratur i delupplagor hos sverigesvenska förlag åren 2000–2016

2000

Kjell Westö: *Vådan av att vara Skrake*. Roman. Norstedts

2001

Eva-Stina Byggmästar: *Den harhjärtade människan*. Dikter. Lyrik. Wahlström & Widstrand

Bo Carpelan: *Ögonblickets tusen årstider*. Lyrik. Albert Bonniers

Ulla-Lena Lundberg: *Marsipansoldaten*. Roman. Albert Bonniers

2002

Claes Andersson: *Dessa underbara stränder, förbi glidande*. Dikter & prosadikter. Lyrik. Albert Bonniers

Catharina Gripenberg: *Ödemjuka belles lettres från en till en*. Lyrik. Norstedts

2003

Johan Bargum: *Avsked*. Noveller. Atlantis

Eva-Stina Byggmästar: *Näckrosön*. Dikter. Lyrik. Wahlström & Widstrand

Bo Carpelan: *Diktamina*. Lyrik. Albert Bonniers

Tua Forsström: *Jag studerade en gång vid en underbar fakultet*. Lyrik. Brutus Östlings bokförlag Symposion

Curt West: *Taecken*. Dikter. Lyrik. Brutus Östlings bokförlag Symposion

Kjell Westö: *Lang*. Roman. Norstedts

2004

Claes Andersson: *Det är kallt, det brinner*. Fyrtiotvå dikter. Lyrik. Albert Bonniers

Peter Mickwitz: *En rymdfarkost av glas*. Dikter 1991–2004. Lyrik. Norstedts

Lars Sund: *Eriks bok*. Roman. Norstedts

Kjell Westö: *Lugna favoriter. Berättelser i urval 1989–2004*. Noveller.
Norstedts

2005

Claes Andersson: *Tidens framfart. Dikter*. Lyrik. Albert Bonniers
Eva-Stina Byggmästar: *Knoppar, blommor, blad och grenar. Dikter*. Lyrik.
Wahlström & Widstrand
Bo Carpelan: *Berg. En roman*. Roman. Albert Bonniers
Agneta Enckell: *innanför/utanför ((1+) 3 x 13 + (1+)13) (eller fyra olika
sätt att närma sig ett landskap)*. Lyrik. Brutus Östlings bokförlag
Symposion
Monika Fagerholm: *Den amerikanska flickan*. Roman. Albert Bonniers
Torsten Pettersson: *Mörkret. Det börjar. Glansen. Den varar. En diktsvit*.
Lyrik. Edition Edda

2006

Eva-Stina Byggmästar: *Älvdrottningen. Dikter*. Lyrik. Wahlström &
Widstrand
Tua Forsström: *Sånger*. Lyrik. Brutus Östlings bokförlag Symposion
Ulrika Nielsen: *Mellan Linn Sand*. Roman. H:ström Text & kultur
Kjell Westö: *Där vi en gång gått. En roman om en stad och om vår vilja
att bli högre än gräset*. Roman. Norstedts
Robert Åsbacka: *Kring torget i Skoghall*. Roman. Alfabet

2007

Bo Carpelan: *Nya dikter*. Lyrik. Albert Bonniers
Catharina Gripenberg: *Ta min hand, det vore underligt*. Lyrik. Norstedts
Peter Mickwitz: *Där bara diset återstår av paradiset*. Lyrik. Norstedts
Torsten Pettersson: *Jag ser en stjärna. Ett diktat porträtt av Carl von
Linné*. Lyrik. Edition Edda

2008

Claes Andersson: *Lust. Dikter*. Lyrik. Albert Bonniers
Eva-Stina Byggmästar: *Men hur små poeter finns det egentligen*. Lyrik.
Wahlström & Widstrand
Bo Carpelan: *Barndom*. Roman. Albert Bonniers
Robert Åsbacka: *Orgelbyggaren*. Roman. Alfabet

Ralf Andtbacka: *Österbottnisk gotik*. Lyrik. Pequod Press
Ulrika Nielsen: *En bok av kött och ord*. Lyrik. H:ström Text & kultur

2009

Monika Fagerholm: *Glitterscenen och flickan hon går i dansen med röda gullband*. Roman. Albert Bonniers
Oscar Rossi: *Funny. Det vi vet om Jones är att Brown*. Lyrik. Pequod Press
Kjell Westö: *Gå inte ensam ut i natten*. Roman. Albert Bonniers
Lars Sund: *En lycklig liten ö*. Roman. Norstedts
Merete Mazzarella: *Ingen saknad, ingen sorg. En dag i Zacharias Topelius liv*. Roman. Atlantis

2010

Claes Andersson: *Mörkrets klarhet*. Lyrik. Heidruns
Eva-Stina Byggmästar: *Vagga liten vagabond*. Lyrik. Wahlström & Widstrand
Bo Carpelan: *Gramina: marginalia till Horatius, Vergilius och Dante*. Lyrik. Albert Bonniers
Märta Tikkanen: *Emma och Uno. Visst var det kärlek?* Roman. Forum

2011

Claes Andersson: *Ottos liv. En samtidsroman*. Roman. Albert Bonniers
Johan Bargum: *Seglats i september*. Roman. Atlantis
Bo Carpelan: *Blad ur höstens arkiv. Tomas Skarfeldts anteckningar*. Roman. Albert Bonniers
Mikaela Strömberg: *De vackra kusinerna*. Roman. H:ström Text & kultur

2012

Monika Fagerholm: *Lola uppöchner*. Roman. Albert Bonniers
Ulla-Lena Lundberg: *Is*. Roman. Albert Bonniers

2013

Claes Andersson: *Hjärtats rum. Valda dikter 1962–2012*. Lyrik. Atlantis
Eva-Stina Byggmästar: *Locus Amoenus*. Lyrik. Ellerströms
Tua Forsström: *En kväll rodde jag ut på sjön*. Lyrik. Albert Bonniers

Johanna Holmström: *Asfaltsänglar*. Roman. Norstedts
Philip Teir: *Akta dig för att färdas alltför fort*. Noveller. Natur & Kultur
Philip Teir: *Vinterkriget. En äktenskapsroman*. Roman. Natur & Kultur
Kjell Westö: *Hägring 38*. Roman. Albert Bonniers.

2014

Lars Sund: *Tre systrar och en berättare*. Roman. Norstedts
Jörn Donner: *Son och far. Historien om ett brott*. Roman. Albert Bonniers
Agneta Enckell: *Inte ett ord (jag är naken)*. Lyrik. Atlantis
Eva-Stina Byggmästar: *Barrskogens barn*. Lyrik. Wahlström &
Widstrand

2015

Claes Andersson: *En morgon vid havet – inandning, utandning. Dikter*.
Lyrik. Heidruns
Johan Bargum: *Noveller 1965–2015*. Noveller. Atlantis
Johanna Holmström: *Hush baby*. Roman. Norstedts
Eva-Stina Byggmästar: *I tvillingarnas tecken*. Lyrik. Wahlström &
Widstrand

2016

Inga titlar

Magi och nation

*Häxor i finländsk och svensk 1800-talslitteratur*¹

MAGI OCH MEDBORGARSKAP DISKUTERAS vanligtvis i skilda sammanhang. I finländsk och svensk litteratur från mitten av 1800-talet ställs emellertid häxor och medborgare i direkt relation till varandra. Bonden har ofta lyfts fram som företrädare för folket, men denna artikel visar att även häxan fick representera nationen på olika sätt i litteraturen vid mitten av 1800-talet. I århundraden hade stat och kyrka brännmärkt trolldom som en pakt med Satan, som onda makters sätt att verka i världen. Under 1800-talet förändrades förstäelsen av onskans problem – liksom förstäelsen av folket.

”Folket” gavs olika innebörder i olika politiska läger. I såväl liberala nationalistiska demokratiseringsrörelser som i konservativ ”officiell nationalism” var dock begreppen ”folk” och ”medborgare” centrala.² Det moderna medborgarskapsbegreppet var vid mitten av 1800-talet fortfarande under konstruktion.³ Det uppfattades i hög grad som en

1. Artikeln ingår i forskningsprojektet *Förtrollande nationer: varumarknad, folktro och nationalism i skandinavisk skönlitteratur 1830–1850*, finansierat av Riksbankens Jubileumsfond 2016–2018. Jag har presenterat tidigare utkast av denna artikel på 1800-talsseminariet vid History Faculty, Oxford University, Scandinavian Studies vid University of Edinburgh, Nordeuropa-Institut vid Humboldt-Universität zu Berlin samt Finska, finskugriska och nordiska institutionen vid Helsingfors universitet. Jag vill tacka alla – särskilt seminariet i nordisk litteratur vid Helsingfors universitet – för viktiga synpunkter och produktiva frågor.
2. Matti Klinge, *Den politiska Runeberg*, Stockholm: Bokförlaget Atlantis / Helsingfors: Söderströms 2004, s. 87–124, se särskilt s. 95; Matti Klinge, *Idyll och hot. Zacharias Topelius – hans politik och idéer*, övers. Nils Erik Forsgård, Stockholm: Bokförlaget Atlantis / Helsingfors: Söderströms 2000, s. 274, 279, 290 f.
3. Exempelvis kodifierades villkoren för medborgarskap i svensk lag först 1858. Ebba Berling-Åselius, *Rösträtt med förbinder. Rösträttsstrecken i svensk politik 1900–1920*, Stockholm: Acta Universitatis Stockholmiensis 2005, s. 24.

moralisk kategori – och som manligt konnoterat. Jørgen Lorentzen och Claes Ekenstam inskräper att tanken med de nya medborgarnationerna var att ”medborgarnas olika egenskaper tillsammans konstituerade nationalkaraktären, det vill säga nationens politiska förmåga stod i direkt förbindelse med de individuella medborgarnas (männens) förmåga att kultivera sina medfödda och förvärvade egenskaper”.⁴ Finska och svenska kvinnor hade ännu långt kvar till politisk rösträtt, men de var trots allt medborgare, om än med Kathryn Gleadles ord ”borderline’ citizens”.⁵ Kvinnliga författare som Fredrika Bremer och Sara Wacklin, men även vissa manliga författare som Zacharias Topelius och Carl Jonas Love Almqvist, insisterade på att även kvinnors bidrag till nationen skulle räknas.⁶ Här spelar magi en framträdande, och för vår tid förvånande, roll.

I denna artikel studeras häxor i svenskspråkig litteratur från mitten av 1800-talet. Undersökningen gör inte anspråk på att vara heltäckande, utan avser att analysera relationen mellan magi och nation hos fyra populära författare.⁷ I Zacharias Topelius *Hertiginnan af Finland* (1850) drivs intrigen i romanens andra del av den magnifika häxan Waapuri. Berättelsen publicerades först som följetong, men i den omarbetade bokutgåvan utgör första delen en redogörelse för krigs-

4. Jørgen Lorentzen & Claes Ekenstam, ”Inledning”, Jørgen Lorentzen & Claes Ekenstam (red.), *Män i Norden. Manlighet och modernitet 1840–1940*, Hedemora: Gidlunds förlag 2006, s. 11.

5. Kathryn Gleadle, *Borderline Citizens. Women, Gender, and Political Culture in Britain, 1815–1867*, Oxford: Oxford University Press 2009, s. 17, <https://doi.org/10.5871/bacad/9780197264492.001.0001>. Se även Christina Florin & Lars Kvarnström (red.), *Kvinnor på gränsen till medborgarskap. Genus, politik och offentlighet 1800–1950*, Stockholm: Bokförlaget Atlas 2002.

6. Anna Bohlin, ”Kök till vildmark. Det kvinnliga medborgarskapets spatialitet i nordisk 1840-talslitteratur”, Alexandra Borg, Andreas Hedberg, Maria Karlsson, Jerry Määttä & Åsa Warnqvist (red.), *Konstellationer. Festskrift till Anna Williams*, Hedemora: Gidlunds förlag 2017, s. 79–93; Anna Bohlin, ”Female Citizenship in Scandinavian Literature in the 1840s”, *Rethinking Scandinavia – CSS Publications Web Quarterly* vol. 2, July 2018, http://www.css.lu.se/fileadmin/user_upload/CSS/CSS_Quarterly/_2/RS_2_-_Anna_Bohlin_-_Female_Citizenship_in_Scandinavian_Literature_in_the_1840s.html (hämtad 15/8 2018).

7. Exempelvis hade den spåkunniga kvinnan Vappo i Fredrika Runebergs *Fru Catharina Botije och hennes döttrar* (1858) med fördel kunnat ingå i undersökningen. Hennes ”aningar” gäller dock individer, som visserligen i sin tur representerar nationen, men det kräver en mer omfattande analys än utrymmet i denna artikel medger.

händelserna 1741–1743.⁸ Den andra delen framställer samma period som inre historia, som människors upplevelser – styrda av en häxa. I den historiska romansviten *Fältskärens berättelser* (1853–1867) behandlar den andra cykeln ingående 1600-talets häxförföljelser och ställer en anklagad kvinna i centrum. Sara Wacklin skildrar mer näraliggande historia i *Hundrade minnen från Österbotten* (1844–1845). Till skillnad från de andra texter som behandlas här, är Wacklins verk inte skönlitteratur, utan snarare en samling litterärt bearbetade anekdoter från 1800-talets första hälft, där trolldomskunniga personer av båda könen förekommer. Magi spelar även en viktig roll i Fredrika Bremers samtidsromaner från 1840-talet och medborgarskap tematiseras i både *En dagbok* (1843), som utspelar sig i Stockholm, och *I Dalarna* (1845), som i nationalistisk anda presenterar detta ännu vilda och otillgängliga landskap. I C.J.L. Almqvists songe ”Häxan i Konung Carls tid” (1849) förekommer möjligen Almqvists mest kända häxa, men fler finns i romanen *Tre fruor i Småland* (1842–1843), som liksom Bremers *I Dalarna* presenterar geografin kopplad till nationella dygder.⁹ Det handlar om trolldom som på olika sätt ges betydelse för nationsbygget.

Religiösa aspekter av nationalism har de senaste åren lyfts fram i allt större utsträckning, och i det avseendet utgör de nordiska nationalismerna under 1800-talet ett särfall.¹⁰ Förankringen av nationernas rötter i ett hedniskt förflutet innebar att 1800-talets nationalismerna måste förhålla sig till en konflikt mellan olika trossystem; det gäller särskilt de tänkare som likt Topelius, Bremer och Almqvist uppfattade

---

8. *Hertiginnan af Finland* kom vidare ut i en ny, omarbetad utgåva 1880. Analysen begränsas till bokutgåvan 1850, eftersom den var den mest spridda vid mitten av 1800-talet. Angående de betydande skillnaderna mellan följetongen och de olika utgåvorna, se Pia Forssell & Matti Klinge, ”Inledning”, Zacharias Topelius, *Hertiginnan af Finland och andra historiska noveller, Zacharias Topelius Skrifter V*, utg. Pia Forssell, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland / Stockholm: Bokförlaget Atlantis 2013, s. XII–XIX, XXXIII–XLII.

9. Anna Bohlin, ”Den svenska 1840-talsromanen som nationell kartografi”, *Samlaren* 137, 2016, s. 58–86.

10. James C. Kennedy, ”Religion, Nation and European Representations of the Past”, Stefan Berger & Chris Lorenz (eds.), *The Contested Nation, Ethnicity, Class, Religion and Gender in National Histories*, Basingstoke & New York: Palgrave Macmillan 2008, s. 104–134; Timothy Baycroft, ”Introduction”, Timothy Baycroft & David Hopkin (eds.), *Folklore and Nationalism in Europe During the Long Nineteenth Century*, Leiden & Boston: Brill 2012, s. 4 f., https://doi.org/10.1163/9789004211834_002.

nationen som ett steg i Guds plan med mänskligheten.¹¹ Fornnordisk myt och folktro måste infogas i en kristen utvecklingstanke. Nationalismens troskonflikt tvingar med andra ord fram en komplicerad tidsaspekt som bör studeras.

Syftet är att undersöka hur häxan i de litterära framställningarna ges en ny funktion i nationens tjänst. Hur relateras trolldom till olika trossystem och hur implicerar det temporalitet? De nya nationernas subjekt var medborgaren, men hur förhåller sig detta upplysningsbegrepp till trolldom och idén om hedniska rötter? Vidare kommer genusaspekten att belysas: forskningen uppskattar att 75–85 procent av de mellan 40 000 och 60 000 människor som dömdes för trolldom över hela Europa var kvinnor, och det nationalistiska återbruket av häxan sker i en tid när kvinnokroppar, Finlands mö och Moder Svea, blir symboliska representationer av nationen. En fjärde frågeställning gäller etnicitet, vilket ska ses mot bakgrund av det grundmurade rykte om trolldomskunnighet som sedan århundraden förknippades med samer och finnar. De nationalistiska projekten under 1800-talets första hälft handlade om att skapa en enhet ur regional, klassmässig, språklig, etnisk mångfald. Därför finns anledning att studera hur föreställningen om trolldomens etniska koppling hanteras i visionen om nationen.

De politiska förutsättningarna var förvisso olika för Finland och Sverige efter 1809. I Finland blev litteraturen med namn som Topelius och Runeberg en viktig del av nationsbygget.¹² Samtidigt är det svårt

-
11. Pertti Anttonen, "Oral Traditions and the Making of the Finnish Nation", Timothy Baycroft & David Hopkin (eds.), *Folklore and Nationalism in Europe During the Long Nineteenth Century*, Leiden & Boston: Brill 2012, s. 338–340, https://doi.org/10.1163/9789004211834_017; Klinge, *Idyll och hot*, s. 28, 256; Kurt Aspelin, "Det europeiska missnöjet". *Sambällsanalys och historiespekulation. Studier i C.J.L. Almqvists författarskap åren kring 1840*, del I, Stockholm: Norstedt & söners förlag 1979, s. 112–115; Anders Burman, *Politik i sak. C.J.L. Almqvists samhällstänkande 1839–1851*, Stockholm/Stehag: Symposion 2005, s. 165; Anna Bohlin, "Fredrika Bremer's Concept of the Nation during Her American Journey", *Ideas in History* 7, 2013:1–2, s. 43–70.
12. Anttonen, "Oral Traditions and the Making of the Finnish Nation", s. 325–350; Johan Wrede, *Världen enligt Runeberg, En biografisk och idehistorisk studie*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland / Stockholm: Atlantis 2005; Peter Aronsson, Narve Fulsås, Pertti Haapala & Bernard Eric Jensen, "Nordic National Histories", Stefan Berger & Chris Lorenz (eds.), *The Contested Nation. Ethnicity, Class, Religion and Gender in National Histories*, Basingstoke & New York: Palgrave Macmillan 2008, s. 256–282.

att överskatta Runebergs och Topelius betydelse även för den svenska nationalismen.¹³ Den historia som nu skulle tas i bruk för att forma dessa olika nationer hade under många århundraden utspelats inom ett gemensamt rike. Studiens transnationella angreppssätt motiveras av att den litterära marknaden i Finland och Sverige delvis var gemensam – denna litteratur var del av samma samtal, om än med ambitionen att skapa två olika nationer.¹⁴ Häxan i litteraturen är en iscensättning av det folkloristiska material som man, i syfte att legitimera nationen, börjat samla in ett par årtionden tidigare, en insamling som inte minst resulterade i publiceringen av *Kalevala* (1835). Pertti Anttonen understryker insamlingarnas ideologiska incitament:

Genom att omvandla tradition till arv, och genom att representationen av traditionen bygger på metonymi, har studiet av muntliga traditioner skapat 'nationella texter' författade av det av nationalismen alstrade 'folket', som hörs tala med 'nationens' röst.¹⁵

Folkets "röst" var en kraftfull ideologisk figur i 1800-talets litteratur, och häxan blir ett av de språkrör som konstruerar skilda folk med utgångspunkt i transnationella magiska föreställningar.

För 1800-talets människor var magi inte nödvändigtvis ett halvt bortglömt förflutet eller oskadliggjort i barnsagor: många uppfattade trolldom som ett verkligt hot. En kamp om tolkningsföreträdare pågick. Artikeln tar därför ansats i en kort bakgrund om magiska föreställningar under finskt och svenskt 1800-tal samt trolldomsprocessernas

---

13. Se t.ex. Wrede, *Världen enligt Runeberg*, s. 337; Selma Lagerlöf, *Zachris Topelius*, Stockholm: Albert Bonniers förlag 1920.

14. Pia Forssell, *Författaren, förläggarna och forskarna. J. L. Runeberg och utgivningshistorien i Finland och Sverige*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2009.

15. "By transforming tradition into heritage, and by metonymising tradition in the course of its representation, the study of oral traditions has created 'national texts' that are authored by the nationalistically conceived 'folk', who are heard to speak in the voice of 'the nation'." Anttonen, "Oral Traditions and the Making of the Finnish Nation", s. 330 [Översättning till svenska: MJ]. Se även Joep Leerssen, "Oral Epic: The Nation Finds a Voice", Timothy Baycroft & David Hopkin (eds.), *Folklore and Nationalism in Europe During the Long Nineteenth Century*, Leiden & Boston: Brill 2012, s. 11–26, https://doi.org/10.1163/9789004211834_003.

historia. Analyserna av litteraturen avslutas med en sammanfattande diskussion om häxan som nationens röst.

TROLLODOM

År 1858 utbröt häxpanik i Gagnef socken i Dalarna. Nioåriga Anna i Myrholm klagade över att hon tillsammans med ett par andra barn hade blivit förd till Josefsdal, det lokala namnet på Blåkulla, av Mann-Anna från grannbyn. Innan trolldomsutbrottet var över hade 720 personer blivit indragna – ryktesspridningen var särskilt utbredd i kapellet Mockfjärd, där 30 procent av hushållen var direkt berörda.¹⁶ Dessa händelser inträffade drygt ett decennium *efter* publiceringen av Bremers roman *I Dalarna* (1845). Romanen utspelar sig inte långt ifrån Gagnef, men Bremer avvisar huvudsakligen trolldom som vidskepelse. I en not anför hon ett fall ur samtiden som bevis på dalfolkets föregivet arkaiska fantasi: för att bota ett barn som hävdade att hen blivit förd till Blåkulla läste prästen högt ur en antik romersk författares verk, varpå barnet föll i djup sömn och därefter inte mer anfäktades av häxor.¹⁷ Som analysen kommer att visa får emellertid magi betydligt vidare implikationer i romanen.

I verklighetens Gagnef lät prästen Robert Blumenberg Anna stanna i prästgården under ett par veckor för att man skulle driva ut djävulen. Därefter blev prästgården bestormad av barn, de flesta i åldern 5–9 år, som vittnade om Blåkulla. Domkapitlet i Västerås tillsatte en kommission som utredde anklagelserna och förflyttade prästen för att man menade att han uppmuntrat vidskepelse. Historikern Kristina Tegler Jerselius, som studerat trolldomsutbrottet i Gagnef, inskärper att trolldom under 1800-talet inte bör uppfattas som ett marginellt fenomen. Häxanklagelser förekom i Sverige under hela 1800-talet; anledningen till att spåren i tillgängliga källor är relativt få, är med största sannolikhet att kyrkan tillämpade en tystnadsstrategi. Allmogens tro på trolldom skulle tigas ihjäl.¹⁸

16. Kristina Tegler Jerselius, *Den stora häxdansen. Vidskepelse, väckelse och vetande i Gagnef 1858*, Uppsala: Historiska institutionen vid Uppsala universitet 2003, s. 129.

17. Fredrika Bremer, *I Dalarna. Nya teckningar ur hvardagslifvet, del 7*, Stockholm: L.J. Hjerta 1845, s. 41 f.

18. Tegler Jerselius, *Den stora häxdansen*, s. 301 f.

Magiska föreställningar försvann inte bara för att domstolar upphörde att utdöma straff – avförtrollningen av världen är en betydligt mer komplex och utdragen historia. Den sista dödsdomen för trolldom i Europa utfärdades i Schweiz 1782, men lokalbefolkningen fortsatte att ta saken i egna händer och utpekade häxor lynchades och brändes inne i många länder, däribland Frankrike och Ryssland, under hela 1800-talet.¹⁹ Det mest kända offret är irländska Bridget Cleary, som år 1895 brändes av sin man och andra släktingar, eftersom mannen var övertygad om att älvorna tagit hans riktiga hustru och i stället lämnat en bortbyting, som måste skrämmas bort genom att hållas över eld.²⁰ Det sista kända fallet av innebränning är från Polen så sent som år 1984. Anklagelser och misshandel förekom in på 1900-talet över stora delar av Europa, också i Norden.²¹ Dödsstraffet för trolldom avskaffades i Sverige och Finland år 1779 av Gustav III, som i motsats till exempelvis prästeståndet förlöjligade tron på djävulen. Det hindrade dock inte kungen från att tro på animalisk magnetism och spådomar.²² I Sverige antogs en ny strafflag år 1864, som i linje med annan europeisk strafflagstiftning nu definierade ”trolldom” som ”bedrägeri”.²³

Diskussionen om djävulens väsen och förmåga att agera pågick under hela häxprocessernas historia. Redan på 1500-talet fanns motstånd mot *reales*-hypotesen – att häxsabbat inträffade på riktigt; många argumenterade för att det handlade om *illusiones Diaboli*, drömmar eller hallucinationer som likafullt härrörde från djävulen.²⁴ De europeiska

19. Marijke Gijswijt-Hofstra, ”Witchcraft after the Witch-Trials”, Bengt Ankarloo & Stuart Clark (eds.), *Witchcraft and Magic in Europe. The Eighteenth and Nineteenth Centuries*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press 1999, s. 95–189.

20. Angela Bourke, *The Burning of Bridget Cleary. A True Story*, London: Pimlico 2006.

21. Gijswijt-Hofstra, ”Witchcraft after the Witch-Trials”, s. 151–159.

22. Linda Oja, *Varken Gud eller natur. Synen på magi i 1600- och 1700-talets Sverige*, Stockholm/Steag: Symposion 1999, s. 101, 280 f.

23. *Ibid.*, s. 101 f.; Brian P. Levack, ”The Decline and End of Witchcraft Prosecutions”, Bengt Ankarloo & Stuart Clark (eds.), *Witchcraft and Magic in Europe. The Eighteenth and Nineteenth Centuries*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press 1999, s. 74–82.

24. Virginia Krause, *Witchcraft, Demonology, and Confession in Early Modern France*, Cambridge & New York: Cambridge University Press 2015, s. 19, <https://doi.org/10.1017/cbo9781139696685>; Göran Malmstedt, ”Onda drömmar. Om dröm och verklighet i bohuslänska trolldomsmål 1669–1672”, M. Cavallin Aijmer, G. Malmstedt, K. Nyberg, A. von Schéele & M. Weikert (red.), *Arbete, kultur, politik. En vänbok till Lennart K. Persson*, Göteborg: Historiska institutionen i Göteborg 2007, s. 63 f.

häxprocesserna är ett högst diversifierat fenomen både i termer av tid, straffsatser, kön, och anklagelsernas innehåll. När häxpaniken drabbade Sverige och Finland under andra halvan av 1600-talet var den redan över på kontinenten. Även inom samma lagskipningsområde finns stora regionala skillnader. De stora häxprocesserna åren 1668–1676, då sammanlagt 240 människor avrättades, är huvudsakligen lokaliserade till norra och mellersta Sverige: Dalarna, Norrland, Värmland och Stockholm. Visserligen avkunnades många dödsdomar i trolldomsmål i Bohuslän och på Åland, men generellt utdömdes mildare straff i södra Sverige och i Finland.²⁵ Forskningen räknar med tre huvudkategorier av trolldom. Vit magi syftar till att bota och hjälpa (ofta fanns delade meningar mellan lagens företrädare och de anklagade om huruvida vit magi skulle betraktas som straffbart), medan *maleficium* är termen för magisk skadegörelse. Pakt med djävulen utgör en egen, tredje kategori.²⁶ Trots att majoriteten av de anklagade var kvinnor fanns en variation i könsfördelningen: på Island anklagades nästan uteslutande män för trolldom (ca 90 %) och även Estland (60 %) och Finland (49 %) uppvisar en ovanligt hög andel män, vilket också avspeglas i den finländska 1800-talslitteraturen.²⁷ Andelen kvinnor tenderade att vara större då anklagelserna gällde häxsabbat, förmodligen eftersom tortyr användes oftare i dessa mål för att pressa kvinnor att peka ut varandra.²⁸

Etnologen Laura Stark har studerat magiska föreställningar i finskspråkigt material i Finska litteratursällskapets rika folkminnesarkiv. Magiska riter och besvärjelser användes i vissa trakter in på 1940-talet för att bota sjukdomar och skada fiender.²⁹ De systematiska etnografiska uppteckningarna av bland annat magiska föreställningar

25. Raisa Maria Toivo, *Witchcraft and Gender in Early Modern Society. Finland and the Wider European Experience*, Aldershot & Burlington: Ashgate 2008, s. 112; Oja, *Varken Gud eller natur*, s. 164, 210.

26. Oja, *Varken Gud eller natur*, s. 22.

27. Toivo, *Witchcraft and Gender*, s. 129. Se även Raisa Maria Toivo, "Male Witches and Masculinity in Early Modern Finnish Witchcraft Trials", Marianna G. Muravyeva & Raisa Maria Toivo (eds.), *Gender in Late Medieval and Early Modern Europe*, London & New York: Routledge 2013, s. 137–152.

28. Toivo, *Witchcraft and Gender*, s. 130; Liv Helene Willumsen, *Witches of the North: Scotland and Finnmark*, Leiden & Boston: Brill 2013.

29. Laura Stark, *The Magical Self. Body, Society and the Supernatural in Early Modern Rural Finland*, Helsinki: Suomalainen tiedeakatemia 2006, s. 47.

startade på 1830-talet, men tog fart på allvar under 1870-talet, när folkminnen blev en folkrörelse och insamlingen en patriotisk dygd.³⁰ Litteraturen i urvalet befinner sig med andra ord i inledningsskedet: den är inspirerad av *Kalevala* och annat tidigt folkminnesmaterial i Finland och Sverige, men publicerad innan insamlingen blev allmän. Det finns anledning att anta att de litterära verken bidrog till intresset för folketro, och man kan också konstatera att de ingick i kampen om tolkningsföreträde. Stark har funnit exempel på att samlingar med magiska besvärjelser förekom under 1840-talet, samtidigt som de flesta verken i urvalet gavs ut, och *tietäjä* (termen för en person med den största magiska kompetensen) var fortfarande en verksam figur på finska landsbygden vid den tid de här behandlade verken skrevs.³¹

Fallet Blumenberg i Dalarna 1858 visar på en aspekt som komplicerar relationen mellan magi och det moderna subjektet. Tegler Jerselius lyfter fram att Blumenbergs bakgrund i läseri och nykterhetsrörelse ledde till att han omtolkade Gagnefbornas magiska föreställningar i enlighet med en väckelsekristen världsbild. Barnens djävulsanfäktelser uppfattades som straff för föräldrarnas syndiga leverne och en väckelse uppstod också som en direkt följd av häxanklagelserna.³² Väckelserörelsernas betoning av det individuella gudsförhållandet och den inre övertygelsen brukar förstås som ett viktigt led i framväxten av det moderna subjektet, och samtidigt har forskningen pekat på att väckelsen delade magins dualistiska världsbild. Tom Ericsson och Börje Harnesk understryker i sin studie av läseriet i övre Norrland att kampen mellan det onda och det goda präglade ortodox lutherdom likaväl som folklig trolldom. Under inflytande av upplysningen förändrades dock gudsbilden och förståelsen av Satans makt: den rationalistiska neologin kom att dominera bland prästerskapet från slutet av 1700-talet, och synsättet präglades av en optimistisk människosyn och en monistisk världsbild. Det resulterade i Sverige bland annat i den Lindblomska

---

30. Ibid., s. 116 f.

31. Ibid., s. 75. Se även Toivo, "Male Witches and Masculinity", s. 142 f.; Raisa Maria Toivo, "Gender, Sex and Cultures of Trouble in Witchcraft Studies: European Historiography with Special Reference to Finland", Marko Nenonen & Raisa Maria Toivo (eds.), *Writing Witch-Hunt Histories. Challenging the Paradigm*, Leiden & Boston: Brill 2014, s. 102–105, <https://doi.org/10.1163/9789004257917>.

32. Tegler Jerselius, *Den stora häxdansen*, s. 77, 229–263.

katekesen 1810, som varnade för vidskepelse i betydelsen människor som utger sig för att kunna trolla. Läsarna, däremot, kämpade för att få behålla exorcism i samband med dop och den gamla Svebilii katekes (på svenska 1689, på finska 1746), som varnade för skogsrån och tomtar. Katekesens varningar togs ofta som intäkt för att dessa magiska väsen existerade. Folktron, skriver Ericsson och Harnesk, ”var en komplex sammansmältning av ortodox kristendom och folklig magi”, som inte låter sig uppdelas i olika trossystem.³³

Som Brian P. Levack noterar har häxprocessernas uppkomst ägnats större intresse än deras tillbakagång. Den slentrianmässiga förklaringen att upplysningen rensade bort vidskepelse håller inte, eftersom häxjakterna avstannade på många håll i Europa långt innan upplysningens idéer vann mark. Levack visar att många av de jurister som satte stopp för rättegångarna inte nödvändigtvis betvivlade själva brottets existens, men däremot möjligheten att leda det i bevis. Risken att döma oskyldiga var alltför överhängande.³⁴ Upplysningens seger över vidskepelse är upplysningens egen myt. I Frankrike förde upplysningsfilosoferna ett ”korståg” mot magi, och redan i 1700-talets brittiska press etableras bilden av häxan som en stackars fattig, gammal kvinna, som faller offer för okunnighet och barbari.³⁵ Roy Porter påpekar att häxan, som tidigare representerat konflikten mellan Gud och Satan, nu i stället kom att representera en konflikt mellan civiliserad bildning och allmogens obildning.³⁶ Den liberala pressens kampanj mot vidskepelse pågick som bäst under samma tid som verken i urvalet publicerades. Stark citerar *Turun Lehtis* redaktör J.F. Hagfors, som så sent som 1889 klagade över att folket levde med föreställningar från hednisk tid och krävde att de skulle upplysas genom utbyggnad

33. Tom Ericsson & Börje Harnesk, *Präster, predikare och profeter. Läseriet i övre Norrland 1800–1850*, Gideå: Vildros 1994, s. 93–103. Se även Raisa Maria Toivo, *Faith and Magic in Early Modern Finland*, Basingstoke & New York: Palgrave Macmillan 2016, s. 9–15, <https://doi.org/10.1057/9781137547279>; Stark, *The Magical Self*, s. 230–233; Oja, *Varken Gud eller natur*, s. 31, 65.

34. Levack, ”The Decline and End of Witchcraft Prosecutions”, s. 1–93. Se även Oja, *Varken Gud eller natur*, s. 35, 93.

35. Roy Porter, ”Witchcraft and Magic in Enlightenment, Romantic and Liberal Thought”, Bengt Ankarloo & Stuart Clark (eds.), *Witchcraft and Magic in Europe. The Eighteenth and Nineteenth Centuries*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press 1999, s. 207–236.

36. *Ibid.*, s. 196.

av skolväsendet.³⁷ Prästen Blumenberg och Gagnefborna fick 1858 likaså löpa gatlopp i pressen, som förfasade sig över denna ”dystra vidskepelse”.³⁸ I pressens rapporter från kommissionens förhör gjorde man sig lustig över barnen i röda hättor och gula koltar, som ”öppet och käckt” vittnat om djävulspakt och häxsabbat.³⁹ Häxanklagelser blev underhållning. Hos Bremer, Wacklin, Almqvist och Topelius får emellertid trolldom en betydligt mer komplex betydelse för nations- bygge, tid och medborgarskap.

BREMERS HEDNISKA RÖSTER:
KVINNLIGT MEDBORGARSKAP

Bremers häxor ges en bärande relation till medborgarskap. Romanen *I Dalarna* är genomsyrad av referenser till Eddalitteraturen, och flera av folktrons magiska väsen, som näcken, bergakungen och sjöräet, aktualiseras i förbigående. Romanens huvudperson, tonårsflickan Siri, kallas omedelbart skämtsamt för ”troll” och jämförs med äldrottningen. Mycket riktigt uppvisar hon starkt motstånd mot disciplin och vägrar gå i kyrkan. Hennes intuitiva band till naturen låter henne höra och se saker som andra inte kan förnimma, och det gör henne också till en kärleksfull vårdare av barn och djur.⁴⁰ Under berättelsens gång etableras Siri som naturens inre ande – landskapet uppfattas

37. Stark, *The Magical Self*, s. 35; J.F. Hagfors, ”Waloa Kansallemme!”, *Turun Lehti* 27/4 1889 nr 50; J.F. Hagfors, ”Taikausko”, *Turun Lehti* 10/3 1887 nr 28. Se även Bourke, *The Burning of Bridget Cleary*, s. 121–125.

38. Tegler Jerselius, *Den stora häxdansen*, s. III.

39. *Ibid.*, s. 267. Se även Emil Herlenius, ”Blåkullafärder i det nittonde århundradet”, *Svenska landsmål och svenskt folkliv* årg. 17, utg. Landsmålsföreningarna i Uppsala, Helsingfors och Lund 1912, s. 30.

40. Carina Burman noterar Siris förbund med naturen och Bremers intresse för det övernaturliga i Carina Burman, ”Knytt och oknytt, djuriskt och mänskligt hos Fredrika Bremer”, Anita Widén (red.), *Fredrika Bremer – föregångare och förebild*, Hedemora: Gidlunds förlag 2005, s. 65 f. Se även Carina Burman, *Bremer. En biografi*, Stockholm: Albert Bonniers förlag 2001, s. 245–249. Om Bremers egen resa i Dalarna, planerad tillsammans med prof. Christian Erik Fahlcrantz, som senare i egenskap av biskop i Västerås skulle tillsätta trolldomskommissionen i Gagnef, se Gunnel Furuland, ”Författare som resenärer och resenärer som författare. Fredrika Bremer och H.C. Andersen i Dalarna”, Gunnel & Lars Furuland, *Resenärer i Dalarna – från Carl von Linné till Göran Palm*, Mora: Stiftelsen Bonäs Bygdegård 2007, s. 19–49.

som ”en bild” av henne; hon beskrivs som en ”Siren” vid ättehögen, befolkad av ”hög-folket”, och spelar toner av ”Dalarnas lif”.⁴¹ Den enda magi hon möjligtvis utövar är vit: hon läser en besvärjelse mot ”Näcke-bett” över vetenskapsmannen Olof, vilket visserligen inte hjälper mot smärtan i handen, men han blir ”liksom fasttrollad” av hennes ögon.⁴² Det föranleder en utläggning om blickens magiska kraft i folktro och forntid, men i romanen omtolkas blickens magi i en psykologiserande referensram. Trolldomens betydelse i romanen förstärks dock genom att Siri själv identifierar sig med de 47 personer som brändes som häxor i Dalarna mellan åren 1668 och 1673. Hon uppsöker platsen för bålen och ger en detaljerad skildring av Blåkulla.⁴³

Berättelser om Blåkullaesor, den specifikt svenska varianten av häxsabbat, har uppvisat förvånansvärd stabilitet från 1600-talet fram till 1800-talet; de förekom på Åland, men demonologiska inslag var annars ovanliga i finska trolldomsprocesser.⁴⁴ Barnvittnen brukar framhållas som ett annat särdrag för svenska (och spanska) rättegångar, men de saknades i Bohuslän.⁴⁵ Inte ens berättelser om sex med djävulen, ett standardelement i häxsabbaten, förekom överallt; exempelvis saknas de i norska Finnmarken och även i fallet med barnen i Gagnef 1858.⁴⁶ I samtliga texter i urvalet florerar rykten om djävulspakter, men de visar sig alla vara ogrundade. Religionsvetaren Per Faxneld har studerat Satan som symbol för den förtrycktas revolt i socialistiska och feministiska rörelser mot slutet av 1800-talet och lyfter även fram motivet i europeisk, romantisk litteratur.⁴⁷ I den nationsbyggande

41. Bremer, *I Dalarna*, s. 111–113. Ang. nationalism och landskap, se Bohlin, ”Den svenska 1840-talsromanen som nationell kartografi”.

42. Bremer, *I Dalarna*, s. 176 f.

43. *Ibid.*, s. 36–44.

44. Toivo, *Witchcraft and Gender*, s. 60 f. Per-Anders Östling, *Blåkulla, magi och trolldomsprocesser. En folkloristisk studie av folkliga trosföreställningar och av trolldomsprocesserna inom Svea Hovrätts jurisdiktion 1597–1720*, Uppsala: Etnologiska avdelningen, Uppsala universitet 2002, s. 204.

45. Bengt Ankarloo, *Satans raseri. En sannfärdig berättelse om det stora häxoväsendet i Sverige och omgivande länder*, Stockholm: Ordfront 2007, s. 178; Malmstedt, ”Onda drömmar”, s. 48.

46. Willumsen, *Witches of the North*, s. 254; Tegler Jerselius, *Den stora häxdansen*, s. 191.

47. Per Faxneld, *Satanic Feminism. Lucifer as the Liberator of Woman in Nineteenth-Century Culture*, Stockholm: Molin 2014, <https://doi.org/10.1093/oso/9780190664473.001.0001>.

finländska och svenska litteraturen vid mitten av 1800-talet hålls dock Satan på distans. Siri i Bremers *I Dalarna* vill visserligen ”bra gerna se satan”, men inte ha något närmare samröre med honom.⁴⁸ Bremer har hämtat uppgifterna om Blåkulla ur *Handlingar om trolldoms-wäsendet i Dalarne åren 1668-1673*, utgiven av C.G. Kröningssvärd år 1821 och aktuell i en nyutgåva just 1845. En sammanfattning av dessa svenska rättegångsprotokoll översattes till många språk redan på 1670-talet och såldes som skillingtryck på mässan i Frankfurt – den fick senare också betydelse för häxprocesserna i Salem, New England på 1690-talet.⁴⁹

I 1800-talets nationalistiska litteratur togs protokollet i bruk för diametralt motsatt ändamål: häxan skulle inte längre brännas på bål, utan ge folket röst. Liksom i många av det svenska 1800-talets nationalistiska romaner hyllas Gustav Vasa sida upp och sida ner i Bremers roman, främst av sin namne och representant för rikets överhet, riksdagsmannen och prosten professor Gustaf Nordevall. Gustav Vasa fungerar som emblemet för nationens frihet. Kungen får dock konkurrens av häxan. Siris vildhet kopplats ständigt till frihet i romanen – häxan blir emblemet för den individens frihet som den liberala demokratin utlovade. Signifikativt nog formuleras visionen om nationen inte av riksdagsmannen, Siris styvfar, utan av hennes köttslige far, en genial man som förbrutit sig mot riket och därmed förverkat sin egen framtid. Framtiden, Siri, överlämnas i styvfaderns händer – till kyrka och stat – av den biologiske fadern. Han får i slutet av romanen konstruera en försoning i nationalismens religiösa konflikt, förbinda dess tre tidsplan och klargöra kopplingen mellan magi och medborgarskap.

Vid nedgången till underjorden, närmare bestämt Falu koppargruva, riktas faderns sista ord till Siri i ett inspirerat tal om ”den lära, som dina fosterländska sägner och sånger förkunna, om naturens, om kreaturens lif, om människans kallelse”.⁵⁰ Insikten om människans kallelse i nutiden ska sökas i forntidens litteratur, där ”naturens sakta anderöster” talar. ”Hör! de sucka efter förlossning, efter ett friare,

48. Bremer, *I Dalarna*, s. 43.

49. Ankarloo, *Satans raseri*, s. 205; Bengt Ankarloo, ”Älvdalen – Mora och de stora europeiska häxföljelserna”, Andreas Östborn (red.), *Dalarnas häxprocesser*, Mora: Stiftelsen Bonäs Bygdegård 2000, s. 5–20.

50. Bremer, *I Dalarna*, s. 340.

skönare lif, och de kalla på människan att befria dem [...].⁵¹ I Bremers nationalistiska myt ska naturens hedniska röster förlossas till evigt liv i kristendomens ljus, och denna sammansmältning av två trossystem får omedelbar betydelse för individens medborgarskap och nationens framtid. Nordens långsamma modernisering och kvardröjande magiska föreställningar blir en tillgång för den moderna medborgarstatens framtid i den nya generationen:

Väl dig att du blef född i ett land, der djupa anderöster ännu genomljuda lifvet. Mitt barn! Blif en välsignelse för din fosterjord! Der stå ättehögarne, som gömma dina förfäders ben, der äro urbergen, källorna, som bevara sägnerne från äldsta tider, då menniskoanden i sina aningar var lika djup, som nu, i sina klaraste begrepp. I denna natur blev du född; der skall du lefva och verka.⁵²

I den fornnordiska religionen finns en aning om den sanning som kristendomen klargör och formulerar som trossatser – denna hegelianska historieuppfattning delade Bremer med många samtida. I Bremers författarskap ger den utslag i gestaltningen av häxan som en kanal ner i ett hedniskt ursprung med uppdrag att vitalisera samhället; det är en kongenial gestaltning av nationalismens tredimensionella temporalitet, fantasin om forntiden formar samtiden och framtiden.

Den nationsgrundande litteraturen i denna roman är Eddorna, men Bremer citerar också ur ”den finska nationaldikten, Kalevala”, beskrivningen av hur Lemminkäinen mor vaggar och därmed helar sin son: ”Hvem har lidit och stridit på jorden och förstår icke meningen, sanningen i denna saga?”⁵³ *Kalevalas* visdom är här en symbolisk sanning, men i romanen *En dagbok* antyds att *Kalevala* också förmedlar verksam magi. *En dagbok* är den roman i författarskapet som före *Hertha* (1856) tydligast tematiserar kvinnligt medborgarskap, och här understryks kopplingen till magi. Huvudpersonen Sofia Adelan är, liksom Bremer själv, myndig efter ansökan hos kungen och född i

---

51. Ibid.

52. Ibid., s. 341.

53. Ibid., s. 62.

”trollkonsternas hembygd, Finland”.⁵⁴ Hon är dessutom uppvuxen i finsk natur, behärskar finska, hyllar ”det finska nationalsinnet”, läser ”min landsmans, Runebergs, lilla sköna skaldestycke 'Julaftonen’”, antyder viss magisk kunskap och är upplärd av en spåkvinna.⁵⁵ Detta finska och magiska ursprung borgar för Sofias frihetsideal och framställs som orsak till hennes demokratiska övertygelse.

En verklig häxa med kraftfullt utseende och ”stora, underliga” ögon förekommer i *En dagbok*, men hon studerar Bibeln, hävdar att oraklen numera flyttat in i människosjälen och uppmanar liksom nornorna i *Hertha*: ”Följ den inre rösten!”⁵⁶ Begrepp som ”förtrollning” och ”trollmakt” fungerar i romanen som kod för makt över sitt eget och andra människors sinnen. Denna makt över andra framställs som ett potentiellt problem i det liberala samhällssystem där medborgaren ges ansvar att råda inte bara över sin egen person utan också över nationen. Trolldom har dock inte enbart en överförd betydelse; länken till en magisk föreställningsvärld bevaras. Sofia känner ”ursprungord” ur *Kalevala* och förklarar ordens makt över omgivningen: när ”tingens ur-väsen [...] besvärjas i sådana ord, måste de svara, måste de lyda”.⁵⁷ Själv har Sofia ett inre ”hedniskt troll”, som visserligen blivit mer ”kristnadt” med åren, men hon har fortfarande ”makt att lösa och binda andras andar, – *ursprungord* röra sig i mitt inre”.⁵⁸ Romanen slutar med att det hedniska trollet, kristen försoning och medborgarinnans insats för nationen sammanfaller i ”lifvets *ursprungord*” – kärlek.⁵⁹ Hos Bremer öppnar naturens hedniska röster, genom häxan, för kvinnors samhällsbärande insats som fria medborgare.

54. Fredrika Bremer, *En dagbok*, utg. Maria Wahlström, Stockholm: Svenska Vitterhetssamfundet 2009, s. 17. Om kvinnligt medborgarskap och nation hos Bremer, se Bohlin, ”Kök till vildmark”.

55. Bremer, *En dagbok*, s. 17, 56, 102. Kommentaren till den textkritiska utgåvan uppger angående ”Julaftonen”: ”här avses sannolikt *Julqvällen*, en dikt i tre sånger från 1841”. Maria Wahlström, ”Ord- och sakförklaringar”, Fredrika Bremer, *En dagbok*, utg. Maria Wahlström, Stockholm: Svenska Vitterhetssamfundet 2009, s. 215. Carina Burman lyfter fram Sofias trolldomsmakt i Burman, ”Knytt och oknytt”, s. 67 f. samt Bremer. *En biografi*, s. 233 f.

56. Bremer, *En dagbok*, s. 93 f.

57. Ibid., s. 48.

58. Ibid., s. 141.

59. Ibid., s. 195.

Hos Sara Wacklin är magin fullkomligt verkningslös. Trolldomens funktion i *Hundraå minnen från Österbotten* är negativ: ett omvänt bevis på att Finland är modernt. Till skillnad från de övriga författarna i urvalet nämner Wacklin inte ens föreställningen om finnarnas särskilda koppling till magi, men den framgår indirekt som något att ta avstånd ifrån. Anekdotsamlingen inskräper bilden av Österbotten som befolkat av rationella medborgare med ambition och förmåga att sprida kunskap och välstånd i nationen.

Spänningen mellan den liberala pressens upplysningskampanj å ena sidan och det växande etnografiska intresset för att bevara folkkultur å den andra var också en temporal konflikt. Upplysningen hade enbart en temporal riktning: framtid. Överklassen blev ”modern” genom att avskilja sig från ”det gamla”; med Porters formulering avvisades magin av ”moderniseringsivrare som otåligt ville begrava det förflutna och bygga upp en bättre framtid”.⁶⁰ Det moderna upplysningsbegreppet ”medborgaren” vann popularitet även i rojalistiska kretsar, men kopplades fortfarande ihop med framstegstanken genom strävan att lösgöra sig från det förflutnas dunkla okunnighet.⁶¹ Denna föreställning ekar i 1800-talslitteraturen, med olika styrka i olika verk. Mot detta står folket som subjekt för den nationalistiska etnografien, som tvärtom avser att göra kulturella föreställningar ur det förflutna bestämmande för såväl samtid som framtid. Ambivalensen mellan beundran och distans hos insamlarna av folkminnen, och mellan stolthet och skam hos deras informanter, har lyfts fram av flera forskare.⁶² Tegler Jerselius undersöker hur prästen Blumenberg efter 1858 försökte återupprätta sitt anseende genom att inta forskarens mer distanserade hållning och skicka in dialekt- och folktroupppteckningar till Föreningen för Nerikes folkspråk och fornminnen, den första föreningen i sitt slag

60. ”modernizers anxious to bury the past and to build a better future”. Porter, ”Witchcraft and Magic”, s. 193 [Översättning till svenska: MJ].

61. Mikael Alm, *Kungsord i elfte timmen. Språk och självbild i det gustavianska enväldets legitimitetskamp 1772–1809*, Stockholm: Atlantis 2002, s. 116–139; Jakob Christensson, *Lyckoriket. Studier i svensk upplysning*, Stockholm: Atlantis 1996, s. 126–164.

62. Se t.ex. Stark, *The Magical Self*, s. 134–145; Levack, ”The Decline and End of Witchcraft Prosecutions”; Ericsson & Harnesk, *Präster, predikare och profeter*, s. 99.

i Sverige, grundad 1856.⁶³ Trolldom var dels det paradigmatiska exemplet på den moderna nationens motsats, dels dess konstituerande kärna. Wacklin ansluter sig dock förbehållslöst till pressens liberala kampanj mot vidskepelse.

De kunskapsgåvor till nationen som Wacklins goda medborgare skänker, bestod emellertid i vissa fall i att samla in runosånger med ambitionen att bevara precis de magiska föreställningar Wacklin vill förpassa till glömska. Faktum är att hela verket avslutas med en nationalistisk fanfar till M.A. Castréns och Elias Lönnrots ära:

[P]ris vare de värdige fosterlandsmän, som uppelda sina landsmäns håg för den glömda kantele och Finlands inhemska skaldekonst, hvilken ur sin gamla rot i den rika naturen snart skall åter uppblomstra, gynnad af en mild öfverhet! Wäinämöinen skall sålunda ännu stolt kunna nedblicka på kommande slägten, och alla urskogens invånare skola lyssna och sjelfva bergen genljudande darra af förtjusning vid den gamles harposlag och de glada, tacksamma lofsånger, som han egnar dem af Suomis söner, hvilka återlifvat det Finska nationallynnet.⁶⁴

”Nationallynnet” ska förankras i urtiden och Wäinämöinen ska vaka över framtiden tack vare vetenskapliga insatser i nutiden. Nationalismens tredimensionella temporalitet ligger fast: forntiden förväntas forma en samtid, för att ge utdelning i en lycklig framtid. Det är dock värt att notera att det är *Kalevalas* ”skaldekonst” som betonas: runosången är ”heliga kvarlevor af [folkets] äldsta litteratur”, men ingen visdom.⁶⁵ Forskarnas kunskaper ”om det i alla tider så märkvärdiga Finska folkets forntid och ursprung” kommer ”ifrån Lappmarkernas mörker [och ger] ljus för fosterlandet”.⁶⁶ Magin går dock förlorad på vägen.

I kapitlet ”Julin och Trollkarlen” ställs magin och medborgarskapet i direkt motsättning till varandra. Den vida berömda och fruktade *tietäjän* från Kuusamo Lappmark ”var af en kolossal gestalt, hade små

63. Tegler Jerselius, *Den stora bäxdansen*, s. 273–298.

64. Sara Wacklin, *Hundra minnen från Österbotten*, del I–III, Stockholm: L.J. Hjerta 1844–1845, s. III:178.

65. Ibid.

66. Ibid., s. III:177.

blixtrande ögon” samt var ”klädd i Lappdrägt med mudd och vantar”.⁶⁷ Hans kraftfulla förmågor inbegriper bland annat att uppväcka döda och framkalla vålnader, och han söker upp vetenskapsmannen Johan Julin – en föredömlig medborgare i Wacklins framställning – ”som vågade i undergörande kraft och kunskap mäta sig med honom”.⁶⁸ Julin sätter honom dock på plats med hjälp av sin ”elektricitets-machin”. Allt trollkarlen rör vid ger elektriska stötar och han tvingas erkänna sin underlägsenhet – ”nog ser jag nu, att ni är en större hexmästare än jag” – och kapitlet avslutas med bekännelsen att han i själva verket helt saknar förmåga att ”göra underverk och öfvernaturliga saker”.⁶⁹ Vittnesmål om en vålnad som uppstiger ur graven rationaliseras också i en annan historia, där spöket visar sig vara en vitklädd flicka som sörjer vid sin välgörares grav.⁷⁰

Visserligen framställs *tietäjän* i berättelsen som same, men det betyder inte att Wacklin prisger samerna åt trolldomens etniska kopplingar. Tvärtom framhålls samernas delaktighet i insamlingen av djur, växter och mineraler till Julins naturaliekabinett, hans viktigaste medborgersliga bedrift. ”Sjelfva Fjell-Lapparne [...] förskaffade honom stora tillökningar” och deras bidrag gjorde bland annat insektssamlingen till ”den dyrbaraste, i anseende till mängden af föga bekanta arter ifrån de Lappska, vidlyftiga ödemarkerna”.⁷¹ Samernas insatser är avgörande för forskningen och därmed för nationens upplysning.

En av alla de ämbetsmän i staten som befolkar Wacklins minnen är borgmästare Timbom och även han konfronteras med trolldom. Hans hustru vill återvinna sin forna skönhet och mannens kärlek med hjälp av Noituri-Anna: ”Hon var en jättelik qvinna, med en förfärligt bred mun, beväpnad med tvenne hvita rader af tänder, hvilka afbeto en spik med samma lätthet, som en ung skönhet en trådsända.”⁷² Starka tänder var ett viktigt kännetecken på en trollkunnig person och att bita av järn visade den magiska makten över metallen.⁷³ Den

---

67. Ibid., s. III:54.

68. Ibid.

69. Ibid., s. III:54–57.

70. Ibid., s. III:110.

71. Ibid., s. III:47–53.

72. Ibid., s. I:40.

73. Stark, *The Magical Self*, s. 306–308.

rit som beskrivs i Wacklins berättelse består i att herrskapet, iklädda sina gamla brudkläder, infinner sig på kyrkogården på natten, där Noituri-Anna ska utföra en bakvänd vigsel. Scenen på kyrkogården har drag av skräckromantik, den utgör ”en pittoresk tafla”: ”det glesa, stripiga håret fladdrade kring [Noituri-Annas] förvridna anletsdrag, och de vilda ögonen stirrade hotande omkring sig, medan de snöhvita tänderna framskimrade ur den fragande munnen”.⁷⁴ Framför allt är dock anekdoten ett groteskt skämt. Wacklin driver hejdlöst med den urvuxna brudstassen, den berusade häxan och borgmästarens raseri över ovälkommen publik. Magin ger inte heller önskat resultat utan får en helt motsatt effekt. Borgmästaren, som tidigare gjort sin hustru till viljes i allt, förälskar sig i stället i en ung flicka.

Wacklin förlöjligar trolldom, magins företrädare förödmjukas och uppvisas som bedragare i enlighet med den syn som ligger bakom förändringen i brottsbenämningen till bedrägeri. Det enda som har en förtrollande effekt i *Hundra minnen från Österbotten* är naturens skönhet och djävulen nämns endast vid ett tillfälle; den kvinna som var orsak till Uleåborgs brand 1822 bekänner på sin dödsbädd att ”den onde hade ingifvit henne den föresatsen att bränna staden”.⁷⁵ Wacklin är välinformerad om de trolldomskunniga personernas magiska uppgifter och uppträdande – de är föremål för ett etnografiskt intresse – men magi rymmer ingen som helst sanning och ställs i direkt motsats till medborgarnas rationella agerande. Husbondeväldets patriarkala förtryck av kvinnor är något Wacklin ständigt återkommer till genom hela verket, men nyckeln till kvinnligt medborgarskap är privat inkomst snarare än hednisk visdom.⁷⁶ Samtidigt är trolldomen fortfarande en del av nationens framgångssaga, den ger fortfarande röst åt nationens historia såsom ett övervunnet stadium i ett upplysningens optimistiska utvecklingsschema.

74. Wacklin, *Hundra minnen*, s. I:42 f.

75. *Ibid.*, s. III:111, 138.

76. Om kvinnligt medborgarskap hos Wacklin, se Bohlin, ”Kök till vildmark”.

ALMQVISTS HÄXOR: DEN SVENSKA FATTIGDOMEN

Trolldom i Almqvists författarskap är till skillnad från i de tidigare nämnda författarnas verk ett hot mot överheten just för att den fungerar, åtminstone i hans songe nr XIV, "Häxan i Konung Carls tid":

Gumman, hon tog hvita stickor af furu.
Men sina stickor satte hon i en mur.
Sakta hon steg till muren och ur stickorna
darrhändt mjölkade hon åt barnena små.⁷⁷

Tjuvmjölkning var en vanlig trolldomsanklagelse och kunde enligt folktron utföras antingen med hjälp av magiska väsen, så kallade "bäror", eller, som i Almqvists fall, med pinnar.⁷⁸ Almqvists ärende är dock inte folklöre utan fattigdom. Texten fortsätter:

Men utur rika Prestens ko var den söta mjölken. –
Barnena fingo stå vid Modrens bål.⁷⁹

Häxan är här den goda modern som tvingas begå brott för att nära sina barn, men hennes handfasta fördelningspolitik straffar sig. Samhällets orättfärdiga hierarkier ger den som lever i överflöd rätt, mot den nödställda. Det är häxans budskap.

Framväxten av den starka staten under 1600-talet har ofta framhållits som en viktig förklaring till häxprocesserna: kontrollen ökade genom att skatteuppbörden blev bättre organiserad och domstolsväsendet byggdes ut. Förbund med djävulen, att liera sig med fienden, innebar förräderi inte bara mot Gud, utan också mot konungen, lutherdomens förkämpe.⁸⁰ Den starka staten framhålls emellertid också som en förklaring till avförtrollningen av världen; individen disciplineras av skolväsende och boklig bildning, samt av den kapitalistiska ekonomins behov av rörlig arbetskraft, vilket upplöste hushållsekonomens seder

77. C.J.L. Almqvist, Songe nr XIV, "Häxan i Konung Carls tid", *Törnrosens bok Imperial Octav Upplaga II*, Stockholm: P.A. Norstedt & söner 1849, s. 183 f.

78. Oja, *Varken Gud eller natur*, s. 170.

79. Almqvist, Songe nr XIV, "Häxan i Konung Carls tid", s. 184.

80. Oja, *Varken Gud eller natur*, s. 26, 69 f., III, 122 f.

och traditioner. Fattigdom, missväxt och tiggeri hade länge utgjort grogrund för magisk skadegörelse i lokalsamhället. Under 1800-talet började emellertid fattigdom definieras som ett samhälleligt problem som skulle lösas, och den fick en ny, utländsk och vetenskaplig benämning, ”pauperismen”.⁸¹ Ondskans problem var en central fråga i övergången mellan olika trossystem och samhällssystem under 1800-talet, och ondskans manifestationer blev föremål för intensiv debatt. Den debatten fördes inte minst i tidens skönlitteratur.

Störst utrymme hos Almqvist ges den ”svenska” häxan Ellin, egentligen från Kronobergs län, i samtidsromanen *Tre fruor i Småland*. Almqvist gör stor affär av den ”Kronobergska raçen” – särskilt högvuxen – men även ett finskt påbrå antyds. Ellin stammar också ur det småländska läseriet; hennes far organisten framställs som en person med djupa religiösa insikter.⁸² I romanens nutid livnär sig emellertid Ellin på trolldom. I inledningen upprättas en etnisk häxtypologi. Walter Scotts romaner har inspirerat flera häxor i urvalet, och Almqvist hävdar med uttrycklig referens till Scott:

att Skandinavien hyser lika så förträffliga troll, lika utmärkta plågoandar, som trots nånsin Skottland. Våra torde väl mest [...] vara att träffa ibland lemningarne af det uråldriga Finn- eller Lappfolket, som bebor våra ödsligaste skogar. Men äfven ibland Svenskorna sjelfva saknas icke hexartade figurer, tre alnar långa, hemma i mörka koster, afskyvärda om man så behagar, men i motsatt fall intagande.⁸³

Samer och finnar pekas ut som de äldsta folken med överlägsen tillgång till forntidens magiska kunskaper, en uppfattning som delades av bland andra Erik Gustaf Geijer och arkeologen Sven Nilsson.⁸⁴ Ellin

81. Stark, *The Magical Self*, bl.a. s. 186–190, 253; Porter, ”Witchcraft and Magic”, s. 196.

82. C.J.L. Almqvist, *Tre fruor i Småland. Samlade verk* 25, utg. Lars Burman, Stockholm: Svenska Vitterhetssamfundet 1998, s. 228. Om etnicitet och landskap i *Tre fruor*, se Bohlin, ”Den svenska 1840-talsromanen som nationell kartografi”.

83. Almqvist, *Tre fruor*, s. 48. Walter Scott var en inspiration för alla författare i urvalet; om Scotts betydelse för Topelius se t.ex. Mari Hatavara, ”History, the Historical Novel and Nation. The First Finnish Historical Novel as National Narrative”, *Neophilologus* 86 vol. 1, 2002, s. 10, <https://doi.org/10.1023/a:1012916401385>.

84. Aspelin, ”*Det europeiska missnöjet*”, s. 221.

talar dock ”sin rena småländska”: hon är svensk.⁸⁵ I romanhandlingen ställs den kronobergska/svenska/finska Ellin mot romska Maguellone.

En utförlig beskrivning av *lövjeri* visar Ellin i färd med att signa en kolmila. Utrustad med kniv, järnspett och en död katt mässar hon olika delar ur psalmer på ”den mest antika småländska”, obegriplig för huvudpersonen Medenberg.⁸⁶ Bonden är pressad av överhet och länsman: milan måste producera mer för att barnen inte ska svälta och han själv tvingas ta sitt liv i förtvivlan. Bevekad av bondens nöd går Ellin med på att utföra riten ytterligare en gång för att öka utkomsten, men innan hon hinner skrida till verket blir sällskapet ”ertappadt midt i sin hedendom”.⁸⁷ Trolldomen blir onödig när Medenberg lovar att utverka lättnader i herrgårdens krav.

Magin som utjämnar social orättvisa får dock en motvikt i magi som förförelse och förräderi. Den småländske slagskämpan Göran blir uppsökt i skogen av någon som han först tror är skogsrådet, men som visar sig vara romska Maguellone från Skåne. Till skillnad från Ellin är hon inte kristen, men hennes tillvägagångssätt är en direkt parallell till Ellins när hon försöker snärja Göran för att hjälpa ett gäng bovar anförda av hennes bror. Rökpulver i elden, opium i vinglasen, hennes skönhet, dans och främmande sånger förtrollar Göran nästan till medvetlöshet. Elden, sången, riten – även ett obegripligt språk – utgör en motbild till den svenska häxans magi. På typiskt almqvistiskt manér ingår nämligen en lektion i ”tjufspråket” i förförelseakten.⁸⁸ Förraderiet misslyckas och Maguellone dör av sitt eget gift. Kärleksmagi och förgiftning hörde till den traditionella magiska repertoaren, men hos Almqvist framställs de som skadegörelse genom att förknippas

---

85. Almqvist, *Tre fruar*, s. 48. Almqvist var inspirerad av sin vän Peter Wieselgren, som kopplade kvinnovänliga arvslagar i Varend i Småland till häxor, vilka han uppfattade som en kvarleva från en ”för-odinsk” moderskult. Karin Westman Berg, *Studier i C. J. L. Almqvists kvinnouppfattning*, Göteborg: Akademiförlaget Gumperts 1962, s. 367–369, 413 f., se citat på s. 413. Se även Aspelin, ”*Det europeiska missnöjet*”, s. 208; Lars Burman, *Tre fruar och en mamsell: om C. J. L. Almqvists tidiga 1840-talsromaner*, Hedemora: Gidlunds förlag 1998, s. 187.

86. Almqvist, *Tre fruar*, s. 315. *Lövjeri* betecknar i de gamla trolldomskategorierna rituella handlingar. Oja, *Varken Gud eller natur*, s. 23.

87. Almqvist, *Tre fruar*, s. 318.

88. *Ibid.*, s. 403.

med något utländskt och konstfullt – ”ambrosisk vällukt”, kvinnor på ”etruskiska vaser” och ”Faraoniska taflor”.⁸⁹

Almqvists ”goda” svensk-finska häxor använder magi för att avvärja hungersnöd; de konfronterar med andra ord pauperismen, ett problem som engagerade Almqvist djupt.⁹⁰ Almqvists *songe* inspirerade senare August Strindbergs historiska berättelse ”En häxa”, en levnadsskildring som visar hur samhällets klassförtryck och dubbelmoral bryter ner individen, och som har betydande likheter med samhällskritiken i författarskapet som helhet.⁹¹ Medan häxan i Strindbergs sena 1800-talstappning får gestalta individens kamp mot samhället, har Almqvists häxor vidare implikationer för medborgarskap och nation.

Fattigdom var inte bara en nationell katastrof i samtiden, utan också något som paradoxalt nog enligt *Svenska Fattigdomens betydelse* (1838) präglar det svenska folket i positiv mening. Svensken, hävdar Almqvist, är den enda nationalitet som Gud har ämnat för fattigdom, det vill säga ”att *kunna* vara fattig. Att kunna det rätt, med fullkomlig frihet, raskhet och sjelfständighet [...]”.⁹² Programskriften fick stor betydelse: den trycktes om många gånger in på 1900-talet och inspirerade såväl författare som andra opinionsbildare. Exempelvis fick Almqvists skrift betydelse för Artur Hazelius beslut att skapa friluftsmuseet Skansen med gamla bondstugor och för Runebergs behandling av den finska fattigdomen i den episka dikten *Julqvällen* (1841).⁹³ Att Almqvists häxa gestaltar nationalkaraktären blir uppenbart i beskrivningen av Ellins vackra dotter, som bär samma namn som sin mor. Dottern har vid sidan av sin mors magiska färdigheter

---

89. Ibid., s. 400; Oja, *Varken Gud eller natur*, s. 57 f.

90. Om pauperismen och *Svenska Fattigdomens betydelse*, se Aspelin, ”*Det europeiska missnöjet*”, s. 185–200. Om pauperism, se även Klinge, *Idyll och hot*, s. 353.

91. August Strindberg, ”En häxa”, *Svenska öden och äventyr II. August Strindbergs Samlade verk 14*, utg. Bengt Landgren, Stockholm: Norstedts förlag 1990, s. 90–161.

92. C.J.L. Almqvist, ”Svenska Fattigdomens betydelse”, C.J.L. Almqvist, *Törnrosens bok VIII–XI, Samlade verk 8*, utg. Bertil Romberg, Stockholm: Svenska Vitterhets-samfundet 1996, s. 290.

93. Jon Viklund, *Ett vidunder i sitt sekel. Retoriska studier i C.J.L. Almqvists kritiska prosa 1815–1851*, Hedemora: Gidlunds förlag 2004, s. 164–167; Claudia Lindén, ”Den hemliga länken. Almqvist, Key, Skansen och rösträttsrörelsen”, Anders Burman & Jon Viklund (red.), *Almqvistvariationer. Receptionsstudier och omläsningar*, Göteborg & Stockholm: Makadam förlag, under utgivning, utkommer år 2018; Wrede, *Världen enligt Runeberg*, s. 218, 237–244.

ärvt sin morfar organistens religiösa sinne. Framför allt är hon fattig: ”Hon egde genom sin beskaffenhet, att älska arbete och hvarken frukta för tjänst eller sysslor, ett oberoende, som ställde henne alldeles fri för nöd och behof.”⁹⁴ Häxans dotter representerar det svenska folket och ger därmed nationen röst. I slutet av romanen bidrar hon till att omvända småländska rövare, som drivits till stöld av orättvis lagstiftning. Målet är att de forna rövarna ska delta i samhället som hederliga medborgare.

Magi som lösning på social nöd gestaltar en central aspekt av berättelsen om nationen hos Almqvist. Han ger ett omvänt perspektiv på den religiösa konflikten och argumenterar för att den kristna människokärleken återfinns i magin, i motsättning till den lag som ”ännu är helt och hållet hednisk till sin grundsatts, stridande emot christendomen, som vill, att ingen borttappad skall gå förlorad”.⁹⁵ I Almqvists logik är det Svea Rikes Lag som präglas av hedendom, eftersom den motarbetar häxans medborgerliga hjälpverksamhet.

TOPELIUS MAGI: GESTALTNING AV NATIONENS HISTORIA

I Topelius historiska romaner är häxans relation till medborgarskapsdiskussionen mindre tydlig, men magin är mer kraftfull: häxan Waapuri i *Hertiginnan af Finland* har makt över väder och vind, och hennes spådomar slår in. Även Waapuri utövar förvisso vit magi. Hon kan ”trolla god smörlycka” och har hjälpt romanens borgmästarinna att återfinna stulna ting, men hon gör sig också tveklöst skyldig till *maleficium*, dock inte djävulspakt. Häxan åkallar inte Satan utan Ukko.⁹⁶ När läsaren första gången möter Waapuri mumlar hon ”en finsk trollruna” som manar fram ett oväder. Den ”gula vissnade hyn och de rödsprängda, fastän ytterst hvassa och genomträngande ögonen” poängteras genom hela romanen.⁹⁷ Dagens läsare har lätt att

94. Almqvist, *Tre fruor*, s. 459.

95. *Ibid.*, s. 419. Om det hedniska i samhällsinstitutionerna, se Anders Burman, *Politik i sak*, s. 186 f.; Aspelin, ”*Det europeiska missnöjet*”, s. 113–120.

96. Zacharias Topelius, *Hertiginnan af Finland och andra historiska noveller*, Zacharias Topelius Skrifter V, utg. Pia Forssell, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland / Stockholm: Bokförlaget Atlantis 2013, s. 96.

97. *Ibid.*, s. 93, 98, 116 f., 136, 161.

missförstå Waapuri utifrån myten om häxan som en stackars gammal, försvarslös kvinna, men 1800-talets läsare hade bättre förutsättningar att identifiera vassa ögon som tecken på trolldomsmakt. Aggressivitet och kraftfull blick var viktiga verktyg för att kunna utföra magi.⁹⁸ I Topelius novell ”Trollkarlens dotter” (1845) finns en utförlig beskrivning av en *tietäjä* som på traditionellt vis försätter sig i trans genom att stampa med fötterna, samtidigt som han med frågande läppar sjunger runor hämtade ur *Kalevala*.⁹⁹ Dottern är i själva verket en förrymd fransyska och novellen en kärlekshistoria som utspelar sig i Karesuando 1795, men magin avfärdas inte. I trans förutspår denne *tietäjä* Frankrikes framtid efter revolutionen.

Den romantiska historieskrivningen, som Topelius anslöt sig till, framställde folk som ett slags levande personligheter.¹⁰⁰ En tidig romantisk historiker, fransmannen Jules Michelet, skulle några år senare publicera sin inflytelserika studie *La sorcière* (1862), som felaktigt framställer häxan som ett slags gudinna i en uråldrig fruktbarhetsrit och ett uttryck för folklig protest mot överheten.¹⁰¹ Waapuri är knappast någon fruktbarhetsgudinna, men hon har det gemensamt med Michelets något senare häxa att hon representerar en befolkning. Matti Klinge och Mari Hatavara har argumenterat för att romanens huvudperson Eva Merthen på olika sätt representerar nationen.¹⁰² Min avsikt är att peka på att även häxan Waapuri bär berättelsen om nationen.

Ovädret Waapuri trollar fram i *Hertiginnan af Finland* identifieras med krigsutbrottet 1741. I första delen av romanen argumenterar Tope-

98. Stark, *The Magical Self*, s. 219–223, 286–306.

99. Zacharias Topelius, ”Trollkarlens dotter”, *Noveller, Zacharias Topelius Skrifter IV*, utg. Pia Forssell, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland / Stockholm: Atlantis 2012, s. 67–86, se även Pia Forssells kommentar s. 302.

100. Klinge, *Idyll och hot*, s. 160–174. För en diskussion om gestaltningen av nation i Topelius och Fredrika Runebergs historiska romaner se även Hatavara, ”History, the Historical Novel and Nation”, s. 1–15.

101. Se vidare om detta, t.ex. Ankarloo, *Satans raseri*, s. 279; Diane Purkiss, *The Witch in History. Early Modern and Twentieth-Century Representations*, London & New York: Routledge 1996, s. 34 f.

102. Klinge, *Idyll och hot*, s. 248 f.; Mari Hatavara refererad av Forssell i Forssell & Klinge, ”Inledning”, Zacharias Topelius, *Hertiginnan af Finland och andra historiska noveller, Zacharias Topelius Skrifter V*, utg. Pia Forssell, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland / Stockholm: Atlantis, s. XVII.

lius för att Sverige inte hade förmåga eller vilja att försvara Finland. Att spara Sverige och svika Finland var, enligt Topelius, ”den hemliga tanken hos de fleste af [rikets] herrar”, ”den dolda nyckeln till många gåtlika rådslag” – ”detta fattiga, aflägsna Finland, som i alla krig hade för Sverige gjutit sitt hjerteblood och offrat sin sista skärf”.¹⁰³ I andra delen beskrivs häxans skadegörelse som en begriplig hämnd för de grova orättvisor hon och hennes släkt blivit utsatta för i generationer. Maija Lehtonen diskuterar Topelius häxor i samband med skräckromantiska drag i författarskapet, och även om hon påpekar att Waapuris trolldom är en hämnd, uppfattar hon överlag magin som fantasifoster till följd av psykisk sjukdom, vilka omgivningen suggereras att tro på.¹⁰⁴ Jag vill i stället undersöka magins nationalistiska funktion.

Waapuri förutspår att ovädret, kriget och pesten hon trollat fram ska ”förgöra detta förbannade land” och säger om sig själv:

Då skall hon ropa till de höga herrarne: hafven J icke bränt på bålet min moder och min mormoder och min moders mormoder? Hafven J icke låtit piska mig med ris och släpat mig från häkte till häkte för en liten smula trolldoms skull, för några fattiga fyrkar tjufgods, som jag skaffat tillrätta med signeri. Och nu sednast, har icke er borgmästare driffvit min dotter, min Lisu, i nöd och elände ifrån mig, blott för det att hon var min dotter? Har han icke låtit jaga mig som en tatterska från staden, för det jag spätt i hand och för det frun påstår att jag med ormskinn trollat hennes kor att mjölka blod och satt uppå henne gikt med de dödas ben insydda i hufvudkudden?¹⁰⁵

Hämnden riktar sig specifikt mot ”de höga herrarne”, och deras agerande är den direkta anledningen till att hon också hjälper den ryska armén; hon vill att staden Åbo och hela Finland ska brinna såsom hennes förmödrar har brunnit. Häxan får därigenom representera en

---

103. Topelius, *Hertiginnan af Finland*, s. 42 f., 55, se även kommentar av Klinge i Forssell & Klinge, ”Inledning”, s. XVIII.

104. Maija Lehtonen, ”Den topelianska världsbildens mörka sida. Topelius och skräckromantiken”, *Historiska och litteraturhistoriska studier* 70, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland (SLS) 1995, s. 22 f.

105. Topelius, *Hertiginnan af Finland*, s. 94.

hel befolkning, misshandlad av rikets ledning i Stockholm som lät Finland brinna om och om igen under 1700-talets krig mot Ryssland.

Vägen framåt är emellertid, enligt romanen, försonande, kristen kärlek. Anttonen lyfter fram att Lönnrot konstruerade *Kalevala* i enlighet med en protestantisk utvecklingstanke som osynliggjorde landets katolska och ortodoxa historia, och lät ett hedniskt förflutet peka fram emot en lutheransk samtid.¹⁰⁶ Topelius gestaltar samma tankefigur när Waapuri, efter att hon har förföljt Eva Merthen genom hela romanen och utsatt henne för oräkneliga faror och sorger, i slutet bekänner sina trolldomsbrott, blir förlåten av Eva och omvänds till tron på Gud. Poängen är knappast att ge en realistisk skildring, men däremot att gestalta nationen.

I andra cykeln av Topelius släktepos om Finlands historia, *Fältskärens berättelser*, undersöks grundligt ”de hemska vanvettiga hexprocesserna” under 1600-talet.¹⁰⁷ Finland kallas för ”trolldomens hemland sen urminnes tid” och Topelius hävdar att ”i Sverige behöfdes icke mer än att vara finska och vara gammal och ful” för att anklagas för trolldom.¹⁰⁸ Modern forskning visar att denna överdrift inte är riktigt så stor som man kan tro. Historikern Linda Oja skriver att

ett sätt att ange att en person var magikunnig var att benämna henne eller honom *lapp, finne* eller kommande från *Norrland*. Huruvida det verkligen rörde sig om samer, finnar och norrlänningar går oftast inte att avgöra. I vissa fall står det klart att det inte gjorde det.¹⁰⁹

106. Anttonen, ”Oral Traditions and the Making of the Finnish Nation”, s. 339 f. Se även Juha Pentikäinen, ”Arctic Shamanhood. Questions on the Interpretation of Sacred Singing, Language and Knowledge of ”Those Who Know the Ways of Shamanism””, Birger Winsa (ed.), *Finno-Ugric People in the Nordic Countries. Roots V: The Roots of Peoples and Languages of Northern Eurasia*, Hedenäset: Lumio förlag 2005, s. 34 f.

107. Zacharias Topelius, *Fältskärens berättelser*, *Zacharias Topelius Skrifter VII*, utg. Sebastian Köhler & Anna Movall under medverkan av Pia Forssell, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2018, s. 288. Genom en särskild vänlighet av Pia Forssell och Sebastian Köhler fick jag i förväg tillgång till den färdigetablerade texten till *Skrifter*.

108. Topelius, *Fältskärens berättelser*, s. 318.

109. Oja, *Varken Gud eller natur*, s. 171 f.

Att samer och finnar var särskilt utsatta för trolldomsanklagelser vittnar också statistiken om; exempelvis fick den danske kungen Christian IV:s uppmaning år 1609 om särskild vaksamhet på trolldom hos finnar och samer i norska Finnmark genomslag i ett ökat antal domar.¹¹⁰ Även Waapuri i *Hertiginnan af Finland* går under beteckningen ”Lappqvinnan”.¹¹¹ I *Fältskärens berättelser* utnyttjar general Bertelsköld dessa fördomar för att vinna militärt övertag i Litauen genom att sprida trolldomsskräck. Intrigen i verket som helhet bygger också på en magisk ring.

Häxan blir dessutom huvudperson i den femte berättelsen med rubriken ”Hexan”. Svarta Jane livnär sig, liksom Almqvists Ellin, på vit magi och vägrar följa sina grannars uppmaning till djävulspakt. Hennes ursprung är varken finskt eller samiskt – hon visar sig härstamma från Bayern och vara trogen sin katolska tro, vilket är anledningen till att hon undvikit den lutherska mässan. Topelius följer en vanlig protestantisk förklaringsmodell från 1700-talet och framåt, som relaterar vidskepelse till kvardröjande katolska föreställningar.¹¹² Orsaken till att Svarta Jane ställs inför rätta och utsätts för vattuprov är hennes moderliga omsorg om tre barn som gått vilse i skogen. Uppskrämda av häxryktet omtolkar barnen Janes omhändertagande i enlighet med berättelser om häxsabbat på Blåkulla. De vägar inte äta av den goda mat Jane bjuder på av rädsla för att brödet och filbunken ska förvandlas till mask. Topelius framställer barnens skräck som ett vittnesbörd om tidsandan: ”När en idé, en fördom eller hvilken föreställning som helst har gripit ett folk, så skall man grannt märka dess omfång och vigt i de små barnens mun.”¹¹³ Efter en utförlig skildring av rannsakingen i protokollform, döms Jane för ”hednisk trolldom, djefvulens umgänge” och dessutom för papism.¹¹⁴

Topelius betonar framför allt bristen på medlidande:

---

110. Willumsen, *Witches of the North*, s. 259; Rune Blix Hagen, ”Witchcraft and Ethnicity: a Critical Perspective on Sami Shamanism in Seventeenth-Century Northern Norway”, Marko Nenonen & Raisa Maria Toivo (eds.), *Writing Witch-Hunt Histories. Challenging the Paradigm*, Leiden & Boston: Brill 2014, s. 141–166.

111. Topelius, *Hertiginnan af Finland*, s. 97.

112. Se t.ex. Oja, *Varken Gud eller natur*, s. 89.

113. Topelius, *Fältskärens berättelser*, s. 318.

114. *Ibid.*, s. 336.

Så förvildade voro redan sinnena genom dessa vidunderliga, tätt på hvarandra följande hexprocesser; så förvirrade voro genom dem begreppen om mensklighet och medlidande, att man trodde sig göra Gud en tjänst med att håna den olyckliga i hennes skymf och förnedring.¹¹⁵

Den efterföljande diskussionen på berättandets nuplan understryker skillnaden mellan nutid och dåtid, och slår fast att trolldom är ”för en christen människa vederstyggeligt skrock”, men magi avfärdas inte helt.¹¹⁶ När Jane räddats ur sitt fängelse avslutas berättelsen med att hon spår Finlands framtid i havet: ”Långa smärtor och sena fröjder”.¹¹⁷ Hos Topelius hör magi till ett förflutet som övervunnits; trolldom har ersatts av rationalism och lutherdom. Trots det får trolldomskunniga personer uttala nationens öde och representera finska folket. Trolldom omfattar därmed även här nationalismens alla tre tider. Magiska föreställningar får visserligen inget utrymme att verka i framtiden, men förutsäger den likafullt som vision.

HÄXAN: NATIONENS RÖST

Vid mitten av 1800-talet flyttades magiska föreställningar ur etnografiskt material in i skönlitteraturen och häxan gavs en ny funktion i nationens tjänst. Anttonen påpekar att den nationalistiska etnografin hämtade föremål och berättelser från nationens utmarker och flyttade in dem i museer och moderna publikationer. Kulturella uttryck från modernitetens marginaler omformulerades till nationens symboliska centrum.¹¹⁸ Samtliga författare i urvalet knyter an till föreställningen om trolldomens etniska koppling till finnar och samer – alla utom Wacklin, som endast berör dessa fördomar indirekt. Det innebär emellertid inte att häxan hos Bremer och Almqvist skiljs ut som ”den andre”, tvärtom gör de båda anspråk på magin som det egna och inkluderar åtminstone det finska arvet. Topelius hävdar stolt egendomsrätten till

---

115. Ibid., s. 326.

116. Ibid., s. 343.

117. Ibid., s. 340.

118. Anttonen, ”Oral Traditions and the Making of the Finnish Nation”, s. 330.

magin och ger en samisk *tietäjä* kraft att förutspå framtiden. Olika etniciteter inkluderas i magins nationsbyggande funktion.

Alla dessa fyra författare engagerade sig också för kvinnors rättigheter.¹¹⁹ I viss mån är de föregångare till 1970-talsfeminismens användning av häxan i debatten om makt och samhällsdeltagande. Diane Purkiss visar hur häxan blev ett kraftfullt identifikationsobjekt för 1970-talets kvinnorörelse och en kvinnohistoria som undersökte patriarkalt förtryck.¹²⁰ 1800-talets litterära häxor är dock knappast offer utan handlingskraftiga personer med magisk makt. Purkiss utvecklar också hypotesen att häxförföljelserna bottnade i skräcken för häxan som ett slags anti-mor, en motbild till den goda husmodern.¹²¹ Med undantag för Wacklins häxor, framhävs dock just moderligheten hos alla häxor i urvalet, inklusive Topelius manliga *tietäjä* i ”Trollkarlens dotter”. Det väcker frågan om häxans relation till 1800-talets kvinnliga personifikationer av nationen, Finlands mö och Moder Svea.

En storguden manlig *tietäjä*, som arbetar upp sig till raseri för att utöva magi, är kanske så långt ifrån Finlands mö som man kan komma. Johanna Valenius framhåller att Finlands mö, till skillnad från den näringsgivande Moder Svea, oftast utmålades som jungfru, föremål för heterosexuellt begär, potentiell brud och mor, samt utsatt för hot om sexuellt våld.¹²² Waapuri och Svarta Jane är dock allt annat än försvarslösa; de är helt fria från patriarkala band samt utgör inte objekt för heterosexuellt begär. Under 1800-talet framställdes ofta Finlands mö som dotter till Moder Svea och styvdotter till Moder Ryssland.¹²³ Det understryker att personifikationen gällde nationen som territoriell och politisk enhet, vilket också förklarar varför Topelius, Wacklins eller Almqvists häxor egentligen inte kan relateras till Finlands mö respektive Moder Svea. Deras häxor representerar på olika sätt idén om folket snarare än territoriet eller staten. Bremers

---

119. Klinge, *Idyll och hot*, s. 26 f., 347 f.; Helena Westermarck, ”Sara Wacklin”, Sara Wacklin, *Hundra minnen från Österbotten*, utg. Helena Westermarck, Stockholm: Björck & Börjesson 1920, s. 7–66; Westman Berg, *C.J.L. Almqvists kvinnouppfattning*; Carina Burman, *Bremer. En biografi*.

120. Purkiss, *The Witch in History*, s. 7–88.

121. *Ibid.*, s. 91–144.

122. Johanna Valenius, *Undressing the Maid. Gender, Sexuality and the Body in the Construction of the Finnish Nation*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2004.

123. *Ibid.*, s. 112 f.

Siri och Sofia kommer tvärtom mycket nära framställningen av Moder Svea i Bremers egen roman *Midsommar-resan* (1848). Det är ingen slump. Moder Svea förkroppsligar territoriet.¹²⁴ Häxan får en liknande nationalistisk uppgift, eftersom hon ger röst åt naturens själ – en av de aspekter som skiljer Bremers häxor från de andra exempel som behandlats här.

Häxan ger röst åt nationen och förhåller sig till medborgarskap på olika sätt i de fyra författarskap som studerats. Det innebär också att häxan placeras på olika tidsplan i nationalismens tredimensionella temporalitet. I Bremers författarskap framställs magin som avgörande för nationens framtid och individens frihet. Den fria kvinnliga medborgaren vitaliserar samhället genom förmågan att låta naturens hedniska röster komma till tals. Hedendom måste dock försonas med kristendom; Bremer uppfattar den hedniska tron som urtida aningar om den kristna trons evighet, som leder in i framtiden. Hos Wacklin är häxans relation till nationens framtid tvärtom negativt bestämd – häxan tillhör enbart en förfluten tid och kan inte producera vare sig framtid, frihet eller sanning. Häxan har inga lärdomar att förmedla till framtiden, men bär fortfarande berättelsen om nationen. Magin förtjänar korrekt kulturhistorisk återgivning som ett visserligen passerat stadium men samtidigt avgörande steg i nationens utveckling. Häxan ger röst åt det förflutnas mörker mot vilket medborgarnas ljusa nutid och framtid avtecknar sig.

Hos Almqvist ger den goda häxan röst åt folkets karakteristiska egenskap: fattigdom. I samtiden är hennes magiska lösning på pauperismen fortfarande betydelsefull, men berättelsen antyder att ett mer rättvist samhälle kommer att göra trolldom onödig. Magin fungerar som ett led i argumentationen för ett liberalt samhällssystem och häxans sociala ansvarstagande står för ett medborgerligt ideal. I Topelius historiska fiktioner är trolldomens relation till medborgarskap mer vag, och Waapuri och Svarta Jane representerar knappast finska folkets karakteristika, men däremot nationens historia. I enlighet med den romantiska historieskrivningens idé om nationen som en individ ger häxan röst åt nationens öden. Den profetiska gåvan är häxornas främsta förmåga hos Topelius. Därmed förbinds forntida besvärjelser

---

124. Bohlin, "Den svenska 1840-talsromanen som nationell kartografi", s. 67.

med nationens framtida öden: häxan får uttala nationens framtid. I alla dessa författarskap blir häxan bärare av berättelsen om nationen och synliggör samtidigt skillnaderna i förståelsen av nationalismens temporalitet.

Relationen mellan magi och medborgare varierar: i Bremers författarskap öppnar magin för medborgarskap, medan de i Wacklins författarskap tvärtom ställs närmast antitetiskt mot varandra. Den eviga naturen eller den mörka bakgrunden till civilisationens framgångssaga, folkets karakteristika eller nationens öde – häxan tas i bruk för att gestalta olika och motstridiga aspekter av föreställningen om nationen i finländsk och svensk litteratur vid mitten av 1800-talet. I det avseendet blottlägger häxorna sprickor i nationalismens myter: nationalismens tredimensionella temporalitet dras isär i kampen om det religiösa tolkningsföreträdet.

Fängeläget i Dragsvik 1918 – vägen till en humanitär katastrof

FYSIOLOGIPROFESSORN ROBERT TIGERSTEDT, nyutnämnd överläkare för rannsakningslägret i Dragsvik utanför Ekenäs, gjorde i månads-skiftet juli–augusti 1918 en ingående granskning av de hygieniska förhållandena på det tidigare ryska militärområdet, som vid den tidpunkten hyste runt 6 000 röda fångar. Den 65-årige dekanen för medicinska fakulteten vid universitetet i Helsingfors betecknade det han såg som en katastrof. Enligt rapporten till krigsfångeväsendets överläkare hade under knappa åtta veckor, från den 6 juni till den 31 juli, inte mindre än 1 347 fångar avlidit i fånglägret. Tigerstedt räknade ut att dödligheten var 42,33 promille i veckan.

Något motsvarande torde knappast ens i tsardömet's fångelser hava förekommit, eller, om sådant varit fallet, har då det haft sin grund i någon smittosam epidemisk sjukdom, kolera, koppor eller dylikt, men icke berott på en i högsta grad ohygienisk behandling av fångarna.¹

Efter inbördeskrigets slut i maj 1918 hade den segrande vita sidan tagit mellan 75 000 och 80 000 fångar och beslutat att låta rannsaka alla tillfångatagna om deras eventuella andel i det röda upproret. Under tiden skulle de hållas internerade i olika läger. Beslutet förde under de närmaste månaderna runt 13 500 finländare i en för tidig grav.

För skötseln av fångfrågan upprättade armén våren 1918 krigsfångeväsendet SVL (Sotavankilaitos). Det gjordes till en underavdelning

1. Robert Tigerstedt, "Rapport angående de hygieniska förhållandena i fånglägret vid Ekenäs", 5/8 1918. Brev till överläkaren, nr 211, Ee 1, Krigsfångeväsendets arkiv, Riksarkivet, Helsingfors.

av takorganisationen VATO (Valloitetttujen alueiden turvaamisosasto, Avdelningen för säkandet av de erövrade områdena), som under det militära högkvarterets kontroll tog hand om det röda upprorets efterspel. SVL fick i uppgift att organisera ett omfattande fänglägersystem. I brådsakande ordning upprättades ett ambitiöst undersökningsväsende för förhör av fångarna, samtidigt som uppgifter om dem inhämtades från församlingarna och skyddskårerna på deras hemorter. Allt material skulle sedan samlas i Helsingfors som en grund för arbetet i de statsförbrytelsesdomstolar som man bildade vid denna tid. Ansvaret både för fångarna och rannsakingen låg hos armén. Fångfrågan kom därmed att utgöra en del av det som Jaakko Paavolainen betecknat som en ”militärdiktatur” i Finland våren 1918.²

Som lämpliga förvaringsplatser för fångarna framstod de övergivna ryska kasernområdena i landet. Till Dragsvik fördes under sommaren i runt tal 10 000 fångar. Vid midsommartiden trängdes där på en gång mer än 8 600. På bara några månader avled omkring 3 000 fångar, som lades i vad som blev Finlands största massgrav, på åsen strax utanför det som i dag är Nylands brigad.³

Att fångarna hotades av massdöd blev snart uppenbart för myndigheterna. Senaten beslöt därför den 26 juni att de minst skyldiga fångarna omedelbart skulle frigges.⁴ Från Dragsvik försattes före den 1 augusti 1 240 fångar på fri fot i väntan på rättegång. Via statsförbrytelsesdomstolarna, som i Ekenäs kom igång med sin verksamhet den 10 juli, öppnades under juli lägerportarna för 454 fångar. Den 1 augusti var fångarna i Dragsvik 6 027 till antalet.⁵

---

2. Jaakko Paavolainen, *Vankileirit Suomessa 1918*, Helsinki: Tammi 1971, s. 89–90.

3. Det exakta antalet dödsoffer i Ekenäs är oklart. De officiella halvveckorapporterna från 1918 omnämner 2 530 döda i Dragsvik, medan Jouni Eerola, *Ekenäs 1918*, [Ekenäs: Centralkommittén för 70-årsminnesevenemanget över Ekenäs fångläger] 1989, s. 19, noterar 2 873 dödsoffer utgående från den dödsbok som uppgjordes i lägret. Det av statsrådet initierade projektet *Krigsdöda 1914–22* resulterade i 394 nya namn på massgravens minnestavlor, som började uppföras 1988 och hösten 2017 omfattade hela 3 446 namn. Tavlorna innehåller dock en del felaktigheter och namn som förekommer dubbelt, och en översyn hösten 2017 gav totalresultatet 3 041 namn. Tauno Tukkinen hävdar i *Tammisaaren vankileirillä kuolleet punaiset 1918*, Karjalohja: TT 2017, s. 8, att det riktiga antalet döda i Dragsvik är 2 900.

4. Paavolainen, *Vankileirit Suomessa*, s. 118 f.

5. Halvveckorapporterna från Dragsvik, Ec 4, Krigsfångeväsendets arkiv, Riksarkivet, Helsingfors.

Trots detta förvärrades dödligheten bland fångarna under juli, då i medeltal drygt 30 personer per dag avled i Dragsvik. Den 20 juli bars hela 65 lik upp till massgraven. Dragsvik stod ensamt för drygt 40 procent av alla landets fånglägerdödsfall i juli. Under augusti månad ökade andelen enligt Pentti Mäkelä till 55 procent.⁶

På massgraven restes år 1951 genom den kommunistiska organisationens *Entiset punakaartilaiset – forna rödgardister* försorg ett minnesmärke över dödsoffren. Den röda granitstenen försågs med en politiskt laddad text, som antyder att fångarna skulle ha dödat avsiktligt:

Till minne av dem som i klasskampen kämpade för folkväldet och föll offer för de vitas hämnd, avrättades och svältes ut, [...] Tusentals rödgardisters anda talar på denna kyrkogård till oss om de vitas grymhet och strömmar av blod. Den manar oss att vaksamt och oförfärat strida för folkväldet.

I själva verket finns det endast 13 belagda fall av dödade fångar i Dragsviklägret. Sex fångar avrättades efter flyktförsök den 11–14 juni, medan de övriga var enskilda incidenter, då vakter av någon anledning tappade besinningen och sköt. De resterande, omkring 3 000 finländska män i sin bästa ålder, avled av andra orsaker.⁷

Hur gick det så här? Vilka faktorer låg bakom den okontrollerbara massdöden? Varför blev dödligheten i Dragsvik högre än i andra fångläger? Lägerdöden i Finland 1918 har på ett allmänt plan varit föremål för en del nyare forskning, men orsakerna till dödligheten har förstas lägervisa särdrag. I den här artikeln granskas orsakerna till den exceptionellt höga dödligheten specifikt i Dragsviklägret.⁸

6. Pentti Mäkelä, ”Tammisaaren täihelvetti”, Pertti Haapala & Tuomas Hoppu (toim.), *Sisällissodan pikkujättiläinen*, Helsinki: WSOY 2009, s. 352 f; De dödas bok, Ba 14, Ekenäs krigsfängelager-tvångsarbetsinrättnings arkiv, Riksarkivet, Helsingfors. En bevarad lista från 1918 i SVL-överläkaren Max Björksténs papper anger totalantalet fångar i lägren i augusti som mest till 33 880. Av de där noterade 1 605 dödsfallen stod Dragsvik för 763, d.v.s. 47 procent. Överläkarens brevkoncept 1918, Dc 1, Krigsfängelseväsendets arkiv, Riksarkivet, Helsingfors.
7. Databasen för projektet Krigsdöda 1914–1922, <http://vesta.narc.fi/cgi-bin/db2www/sotasurmaetusivu/main>, (hämtad 20/4 2018); Sture Lindholm, *Fånglägerhelvetet Dragsvik. Massdöden i Ekenäs 1918*, Ekenäs: Proclio 2017, s. 160.
8. Dödligheten i de finländska fånglägren har på senare tid analyserats av bl.a. Pentti Mäkelä. Pentti Mäkelä, *Vuosien 1917–1919 kulkutaudit, espanjantauti ja vankileirika-*

Fängelägren 1918 har inte alltid skildrats sakligt och faktabaserat i Finland. En del relativt nyligen publicerad facklitteratur som berör Dragsvik baserar sig i hög grad på fångars långt senare nedtecknade berättelser, vilka återges som objektiva fakta utan källkritiska överväganden.⁹ Föreliggande artikel strävar efter att sätta fånglägerdöden i sitt sammanhang och söka förklaringar till den humanitära katastrofen med hjälp av historiska forskningsmetoder.

KAOTISK BÖRJAN

Myndigheternas försök att i all hast upprätta ett omfattande system för att administrera fångfrågan blev en övermäktig uppgift i ett land som från tidigare saknade myndigheter av detta slag och dessutom nyss genomlidit ett inbördeskrig. Omständigheterna kring Dragsvik-lägrets tillkomst erbjuder en delförklaring till att lägret utvecklades till en katastrof.

Första gången omnämndes Ekenäs som en möjlig förvaringsplats för fångar i ett dokument daterat den 15 maj. Den 23 maj anlände 300 arbetsfångar från Sandhamn, jämte nödigt vaktmanskap, med uppgift att med taggtråd omgärda en del av det tidigare ryska militärområdet till ett fångläger. Arméns huvudintendentur fick motta en beställning på bland annat 35 kilometer taggtråd, 9 kilometer järntråd, 50 yxor och 50 spadar för omedelbar leverans till Ekenäs.¹⁰

Från huvudporten drogs en rät linje ner mot havsviken, och därifrån avskärmades ett ungefär 200 x 500 meter stort område österut, samt tydligen redan från början ett lite mindre område västerut. Mellan lägerhalvorna gick en bred gång, som i bägge ändarna hade konstant

---

tastrafi: historiallisepidemiologinen näkökulma Suomen väestön korkeaan tautikuolleisuuteen, Suomen sotasurmat 1914–22 -projekti, Valtioneuvoston kanslian julkaisusarja 16/2007, Helsinki: Valtioneuvoston kanslia 2007; Pentti Mäkelä, "Epidemisiin sairauksiin menehtyneet", Lars Westerlund (toim.), Sotaoloissa vuosina 1914–1922 surmansa saaneet: tilastoraportti, Valtioneuvoston kanslian julkaisusarja 10/2004, Helsinki: Valtioneuvoston kanslia 2004, s. 135–150.

9. Se t.ex. Tuulikki Pekkalainen & Seppo Rustanius, *Punavankileirit Suomessa 1918: suomalaisen murhenäytelmä*, Helsinki: Tammi 2007.
10. Major Verner Juvelius förslag till placering av ca 73 000 fångar 15/5 1918, 56b, Etappstaben, Högkvarteret 1918, Riksarkivet, Helsingfors; Inkvarterings- och transportavdelningens brevkoncept 21/5 1918, De 1, Krigsfångeväsendets arkiv, Riksarkivet, Helsingfors.

soldatbevakning. Inom området fanns bland annat den stora kombinerade kyrkan-matsalen och fem tvåvåningskaserner i röttegel. Invid den stora sandplanen på områdets östra sida låg en rad ekonomibyggnader i trä.

Redan den 29 maj anlände de första större fångtransporterna per järnväg till Dragsvik. Med transporten av 2 055 fångar från Fredrikshamn anlände också den nyutnämnde lägerchefen Kaarlo Leisten.¹¹ Fångarna anlände alltså till Dragsvik ungefär samtidigt som lägerledning, vaktmanskap och övrig personal. Någon komplett förteckning över vem som anlände varifrån och när existerar inte, för ingen hann göra upp en sådan i den kaotiska situationen vid lägrets etablering. Bristen på organisation och på såväl materiella som mänskliga resurser är en uppenbar bidragande orsak till att situationen i Dragsvik kom att utveckla sig så som den gjorde.

Fångtransporterna kom från olika delar av landet. Från Gamlakarleby anlände den 3 juni 804 fångar i 25 boskapsvagnar efter mer än ett dygns resa genom landet. Dagen innan tömdes fånglägret i Närpes och 344 fångar sändes till Ekenäs med tåg. Från Brahestad sändes den 3 juni en last på 478 fångar. Från Viborg anlände omkring 2 000 fångar den 4 juni.¹² Enligt den första officiella halvveckorapporten från Dragsvik, den 6 juni, hade lägret redan då 6 850 manliga och 541 kvinnliga fångar. Som flest var fångarna den 24 juni: 8 597 stycken. Den 20 juni hade de kvinnliga fångarna sänts till Sandhamn.¹³

Siffrorna måste dock tas med stor reservation. Till exempel borde enligt den officiella statistiken för den 20 juni 619 kvinnor ha funnits i Dragsvik, men vid avfärden från lägret var det 644 kvinnor som steg på tåget. Likaså visar rapporten från Dragsvik den 5 september

---

11. Leistens brev till SVL-chefen 31/8 1918, nr 1387, Ec 2, Krigsfångeväsendets arkiv, Riksarkivet, Helsingfors.

12. Inkvarterings- och transportavdelningens brevkoncept, De 1, Krigsfångeväsendets arkiv, Riksarkivet, Helsingfors; Paavolainen, *Vankileirit Suomessa*, s. 265; Pekka Railo har skrivit om fångarna från Gamlakarleby i ett manuskript som lämnades in till Arbetararkivet i Helsingfors 1961 men som publicerades först 2011. Pekka Railo, *Valkoisten vankina. Päiväkirja Kokkolan ja Tammisaaren punavankileiriltä 1918*, Pekka Tuomikoski (toim.), Helsinki: Minerva 2011.

13. Halvveckorapporterna från Dragsvik, Ec 4, Krigsfångeväsendets arkiv, Riksarkivet, Helsingfors. Eftersom det inte dog några kvinnliga fångar i Dragsvik behandlar jag dem inte närmare i den här artikeln.

att antalet fångar på tre dagar plötsligt minskade från 2 981 till 2 121. Skillnaden på 860 kan inte förklaras av de 69 avlidna och 123 frivgivna (samt 13 nytillkomna), men får sin förklaring i en anteckning av vicecheferna: ”Korrigerat på basen av namnupprop.”¹⁴ De tidigare uppgivna siffrorna baserade sig uppenbarligen på subtraktion av antal döda och frivgivna från siffrorna i tidigare rapporter, inte på en faktisk räkning av fångarna.

* * *

En ibland förbisedd faktor i analysen av dödligheten i de finländska fånglägren är skillnaderna mellan olika fångkategorier. Från Karelen och Fredrikshamn kom personer som tagits till fånga i krigets slutskede, antingen rödgardister som kapitulerat eller civila på flykt undan de vita och tyskarna. Fångarna från Österbotten var däremot till stor del olika aktivister inom arbetarrörelsen, vilka hade suttit internerade i fångläger redan i upp till fyra månader, och var sjuka, undernärda och försvagade redan vid ankomsten. I till exempel Gamlakarleby hade omkring 1 000 fångar suttit internerade i några trångbodda skolhus. Efter mer än tre månader där hade smittsamma sjukdomar börjat spridas bland dem. I början av juni tömdes lägret och kvarvarande 802 fångar – friska såväl som sjuka – sändes i stängda tågagnar genom landet ner till Ekenäs. Ankomsten av sjuka fångar till Dragsvik blev ödesdiger.¹⁵

När fångarna anlände fylldes kasererna på några dagar. Flera fångar har vittnat om hur vakterna i början gav upp försöken att organisera fångarnas ankomst. Var och en fick söka sig en sovplats så gott det gick, och snart var alla tänkbara utrymmen fullpackade med människor. Många sov direkt på betonggolvet eller försökte hitta

14. Halvveckorrapporterna från Dragsvik, Ec 4, Krigsfångeväsandets arkiv, Riksarkivet, Helsingfors.

15. Hillevi Toiviainen, *Gamlakarleby stads historia. Del IV: tidsskedet 1879–1945*, Karleby: Karleby stads förlag 2001, s. 171 ff, 337 f; Bland fångarna i Gamlakarleby fanns intellektuella, såsom lärare och journalister från olika delar av landet, vilka senare skriftligen skildrat förhållandena också i Dragsvik. Förutom Pekka Railos *Valkoisten vankina* kan t.ex. läraren Vilho Korhonen anteckningar nämnas. Vilho Korhonen, *Muistiinpanoja*, TMT: 262/4051, Arbetararkivet, Helsingfors; Vilho Korhonen, *Wankila muistelmia*, 323:2, 1918 års arkiv, Arbetararkivet, Helsingfors.

en egen vrå på en vind eller ute i något skjul. Helt oorganiserad kan ankomsten ändå inte ha varit. Kvinnorna bevakades noga och inkvarterades separat från männen i en egen kasern, och lasten av magsjuka fångar från Närpes isolerades i en egen kasern.¹⁶

Det finns få bevarade skildringar från lägerledningens håll som kunde kasta ljus över läget vid lägrets organisering. Den till Ekenäs utsända rannsaktionschefen Heikki Borenus klagade dock den 1 juni över att man i Dragsvik varken organiserat några kanslier eller fått igång ett kortsystem för registrering av fångarna, trots att ett stort antal fångar redan anlät.¹⁷ Av ett brev den 10 juni av SVL-chefen Juvelius till lägerchefen Leisten framgår att kansliet i Ekenäs inte svarade i telefonen, och att arbetsfördelningen mellan personalen var så oklar att de berörda cheferna inte visste vad var och en ansvarade för.¹⁸ Först den 11 juni utnämndes en sekreterare i kansliet: den 49-årige löjtnanten Werner Gräsbeck.¹⁹

MATHÅLLNINGEN EN UTMANING

Att förse de mer än 75 000 fångarna i landet med mat blev en stor utmaning för krigsfångeväsendet SVL. Kriget 1918 hade inte gjort den redan från tidigare prekära livsmedelsförsörjningen lättare, och ransoneringen av livsmedel fortsatte sommaren 1918. Speciellt tillgången på brödsäd var ringa; världskriget pågick fortfarande och ententeländernas handelsblockad mot Tyskland gällde under rådande förhållanden också Finland. Finland importerade 700 ton spannmål från Tyskland sommaren 1918 – men behovet var det tiodubbla.²⁰

SVL:s ledande män slog vid ett möte i Helsingfors den 21 maj fast hurdan mat fångarna skulle serveras i lägren. En dagsranson på 1 500 kalorier ansågs vara den minimimängd som en människa behövde:

16. Railo, *Valkoisten vankina*, s. 239–247; Railo uppger kvinnornas antal till runt 800.

17. Anlända brev, nr 24, Ea 1, Ekenäs krigsfängeläger-tvångsarbetsinrättnings arkiv, Riksarkivet, Helsingfors.

18. *Ibid.*, nr 55.

19. Listor över personal, Gc 9, Krigsfångeväsendets arkiv, Riksarkivet, Helsingfors.

20. Marjalisa Hentilä & Seppo Hentilä, *Saksalainen Suomi*, Helsinki: Kustannusosakeyhtiö Siltala 2016, s. 223 ff; Paavolainen, *Vankileirit Suomessa*, s. 170.

	dag I		dag II
Bröd	75 gr		75 gr
Smör	25 gr		25 gr
Strömming	200 gr	sill	200 gr
Klippfisk	200 gr	kött	200 gr
Fett	20 gr		30 gr
Linfrö	20 gr		30 gr
Rågmjöl	5 gr		10 gr
		surkål	300 gr
Kalorimängd	1 524		1 474

Vidare beslöts om ett förbud för fångarnas anhöriga att hämta mat till lägren. Förbudet motiverades både med den rådande livsmedelsbristen och med att de införda paketen kunde innehålla vapen för ett eventuellt fånguppror.²¹

Det var enorma mängder mat som måste skaffas fram för fångarnas behov. Redan för en daglig brödranson på 75 gram per fånge måste SVL:s intendentur skaffa fram 180 ton bröd i månaden. Månadsbehovet av smör var 60 ton och till exempel av sill och strömming 240 ton var.²² I praktiken visade det sig omöjligt för lägren att följa rekommendationerna. De flesta beskrivningarna av mathållningen i Dragsvik baserar sig på en lista som enligt Pekka Railo ska ha gjorts upp av en fånge den 2–26 juli. Listan har återgetts av både Jaakko Paavolainen och Jouni Eerola. Enligt listan bestod fångarnas frukost vanligen av en halv sill och 75 gram bröd, vilket enligt Railos uppskattning innehöll 315 kalorier. Vissa dagar gavs endast 35 gram bröd, och i mitten av månaden blev fångarna helt utan bröd i fyra dagar. På morgonen den 20 juli skall fångarna ha serverats endast en halv sill och inget annat. Middagen bestod sedan av antingen torsksoppa eller rotsoppa, medan köttsockpa serverades endast tre av dessa tjugofem dagar.²³

21. Protokoll från möte i Helsingfors på initiativ av SVL:s intendentur 21/5 1918, C 1, Krigsfångeväsendets arkiv, Riksarkivet, Helsingfors.

22. Intendenturens brevkoncept 18/6 1918, Dd 1, Krigsfångeväsendets arkiv, Riksarkivet, Helsingfors.

23. Railo, *Valkoisten vankina*, s. 275. Paavolainen, *Vankileirit Suomessa*, s. 216; Eerola, *Ekenäs 1918*, s. 17. I det sistnämnda verket, s. 14, citeras också fången Lauri Salmis hägkomster i Folkets arkiv. Enligt Salmi var det före midsommar som brödet uteblev, men han överdrev längden på den brödlösa perioden: "Under två veckors

Det finns ingen orsak att betvivla de uppgivna mängderna, men den angivna tidpunkten är felaktig. På basen av andra källor är det uppenbart att Railo – när han skrev sitt manuskript ett halvsekel senare – har misstagit sig. Det var inte den 17–20 juli fångarna blev utan bröd, utan en knapp månad tidigare. Skribenten tycks ha börjat göra upp listan vid sin ankomst till lägret, sannolikt den 4 juni, och inte den 2 juli.

Att det var strax före midsommar som livsmedelsbristen blev akut i Dragsvik visar lägerläkaren Toivo Elliläs brev den 20 juni: ”Maten är slut. Idag delades endast ut 35 gr bröd till frukosten. Hela kalori-mängden idag är högst 800 (åttahundra). Igår ca 1 000. Imorgon delas inte alls ut något bröd.”²⁴ Tydligt var orsaken till den akuta brödnöden byråkratiskt slarv hos intendenturen. Samma dag telegraferade lägerchefen Leisten till Helsingfors:

Den 30 maj beställde ekonomichefen [...] av intendenturen 30 000 kg rågmjöl, vilken beställning trots löften förblev ouppfylld. Den 7 juni förnyade ekonomichef Palmgren personligen beställningen men när han på nytt den 17 juni besökte intendenturen fick han svar att beställningen inte finns där. När man letade fann man den bland papperslapparna.²⁵

Den 22 juni meddelade intendenturens kostavdelning att den sänt 8 000 kg havremjöl till Ekenäs och beordrat leverans av 300 kärl sill, men ignorerade alla antydningar om bortslarvade beställningar och gav i stället ekonomichefen Erik Palmgren en tillrättavisning: ”Som redan tidigare meddelats Er måste beställningarna oundvikligen göras i god tid, och inte som nu i allra sista stund, för det är helt omöjligt att skicka leveranser med så här kort varsel.”

Samma dag meddelade intendenturen de olika fånglägren att rågmjölet tagit helt slut i landet, varför de i fortsättningen måste nöja

---

tid erhöll fångarna inget annat än en halv sill per dag. Bröd eller någon annan föda fick de inte alls.”

24. Toivo Ellilä till överläkaren 20/6 1918, Brev till överläkaren, nr 77, Ee 1, Krigsfängelseväsendets arkiv, Riksarkivet, Helsingfors.
25. Leistens telegram till SVL-chefen 20/6 1918, Ef 2, Till intendenturens kostavdelning anlända brev, Krigsfängelseväsendets arkiv, Riksarkivet, Helsingfors.

sig med linfrö, havremjöl eller finfördelad klippfisk. Men samtidigt beordrades också *lägren*, paradoxalt nog, att höja fångarnas matration med 300 kalorier, så att en icke-arbetande fånge dagligen skulle tilldelas 1 800 och en arbetsfånge 2 300 kalorier.²⁶

Den dagen ordern gavs serverades inget bröd alls i Dragsvik, och också de andra livsmedlen var på upphällning. Ekonomichefen Palmgren hade den 22 juni bara kvitterat mottagandet av en vagnslast salt. Följande dag anlände 2 250 kg smör och 6 ton linfrö.²⁷ Efter de brödlösa dagarna kunde man i Dragsvik först servera linfröbröd, och efter den ovannämnda havrelastens ankomst den sedermera så beryktade ”piikkimurikka”. Havren, som på den tiden främst sågs som kreatursfoder, maldes samman med sädor och skal och bakades till en stickig brödkaka. Läkarna betecknade brödet som hälsovådligt.²⁸

Krigsministern Wilhelm Thesleff medgav den 5 juli, i samband med en interpellationsdebatt i lantdagen rörande situationen i fånglägren, att fångarnas näringstillförsel inte varit tillräcklig, men förklarade att den allvarliga livsmedelsbristen i hela landet medförde att en stor del av folket ”åt bark istället för bröd” i väntan på den nya skörden. Näringsbristen åstadkom ett allmänt sjukdomstillstånd i landet, uppgav ministern, som konstaterade att epidemiska sjukdomar var i rörelse och människor var allmänt svaga och utan motståndskraft.²⁹ Hur den samtida verkligheten tedde sig ute i lägren framgår av SVL-överläkaren Björksténs rapporter. Till exempel slog lägerläkaren Karl Magnus Gadd i Viborg den 8 juli larm om skriande matbrist där: ”Kan ingenting göras får man lof att låta en eller annan svälta ihjäl, men jag kan icke känna mig tillfreds med att ofta höra om inspektioner, som gifvit tillfredsställande resultat, i strid mot uppenbara fakta.”³⁰

Efter midsommartiden kan man ändå märka en förbättring i mathållningen i Dragsvik. Den 25 juni sände intendenturen 12,5 ton sopprötter och 180 fat med nästan 28 ton sill till Ekenäs. Fyra dagar

26. Intendenturens brevkoncept, Dd 1, Krigsfångeväsendets arkiv, Riksarkivet, Helsingfors.

27. Ibid.

28. Paavolainen, *Vankileirit Suomessa*, s. 182–186; Anlända brev nr 160/1918, Ea 3, Ekenäs krigsfängeläger-tvångsarbetsinrättnings arkiv, Riksarkivet, Helsingfors.

29. Paavolainen, *Vankileirit Suomessa*, s. 302–303.

30. Björksténs rapport 8/7 1918, Dokument anlända till VATO, Ea 1.1–1.2, Krigsfångeväsendets arkiv, Riksarkivet, Helsingfors.

senare kom ytterligare 300 silltunnor och meddelandet att sex ton linfrömjöl för lägrets behov höll på att malas i Dickursby. Också 509 fat nyanländ surkål sändes till Dragsvik, som därmed hade mer än tillräckligt av den varan under resten av sommaren.³¹ Kvaliteten på kålen var dock inte den bästa; redan den 15 juli rapporterades att innehållet i en del av tunnorna var helt förfaret, och att tunnorna hade torkat så att de inte höll vatten. Sedan 207 nötkreatur den 10 juli anlänt till Dragsvik, var dock tillgången på färskt kött tryggad.³²

En lättnad för fångarna var att förbudet mot matpaket utifrån upphävdes den 4 juli. SVL:s ekonomiska granskare Juho Kaartotie noterade i början av augusti att paketavdelningen i Dragsvik då varje dag fick ta emot mellan 1 000 och 1 500 mat- och klädpaket, och att en stor mängd fångar då inte alls gick till lägrets matutdelning. Den stadgade kalorimängden i lägret hade ”snarare underskridits än överskridits”, och inte ens de sjuka hade erhållit 1 700 kalorier per dag. Men mathållningen var uppenbart då på väg mot det bättre. Livsmedel fanns i förråden och brödet var numera till och med av bättre kvalitet än det man fick köpa i Helsingfors. Av det serverades 140 eller 200 gram per dag, medan smörransonen var 25 gram. Kött serverades normalt varannan dag, men någon färsk fisk hade lägret dittills inte kunnat servera, noterade Kaartotie.³³

Också docent Carl Tigerstedt – professor Robert Tigerstedts son – kunde vid sin inspektion den 23 augusti konstatera att man i Dragsvik vidtagit ”alla möjliga åtgärder för att förbättra den vid detta fångläger utspisade kosten”. Surkål hade inte delats ut på nästan en månad, och serveringen av den hatade klippfisken hade kraftigt minskats. ”Kosten har sålunda hufvudsakligen bestått af spannmål, torkade rotfrukter, sill, kött och smör”, rapporterade Tigerstedt, som också gav en trovärdig förklaring till att så många fångar just i Dragsvik betraktade klippfisksoppa som vedervärdig. Problemen hade uppstått vid urlakningen av den torkade fisken som lades i perforerade lådor i

31. Intendenturens brevkoncept, Dd 1, Krigsfångeväsendets arkiv, Riksarkivet, Helsingfors.

32. Ibid.; om boskapens ankomst: Brev till intendenturen, nr 55/1918, Ef 2, Krigsfångeväsendets arkiv, Riksarkivet, Helsingfors.

33. Juho Kaartoties rapport från granskning i Ekenäs 2/8 1918, Dokument anlända till VATO, Ea 4, Krigsfångeväsendets arkiv, Riksarkivet, Helsingfors.

strandvattnet i ett par dygn och där skvalpades om.” Att denna metod i och för sig är fullt effektiv, kan icke betvivlas, men då fisklådorna emot order nedsänkts i det några decimeter djupa strandvattnet, blef resultatet att fisken delvis hunnit undergå förruttelse.”³⁴

I överlevande fångars hågkomster påstås ofta att segrarna med flit försökte svälta ihjäl fångarna. Påståendet har föga stöd i det samtida källmaterialet. Svälten var inte avsiktlig eller planlagd. Visserligen bidrog det omtalade paketförbudet till katastrofen, men den bestämmelsen bottnade i myndigheternas oro för den allmänna livsmedelsförsörjningen i landet och i tron på att fångarna skulle kunna bespisa genom fängelsemyndigheternas försorg.

Frågan om vem som bar ansvaret för de uppenbara problemen i Dragsvik bollades mellan de olika nivåerna i fånglägersystemet redan sommaren 1918. Låg ansvaret hos intendenturen, som inte kunde förse lägren med tillräckliga mängder mat, eller hos lägren, som inte sett till att göra beställningar eller kunnat se till att fångarna faktiskt fick sina stipulerade rationer?

Bägge nivåerna tenderade att skylla på varandra. Som exempel kan ges en ordväxling mellan intendenturen i Helsingfors och ekonomichefen Palmgren i Dragsvik. Denne blottade sin uppmärksamhet, när han den 28 juni frågade intendenturens kostavdelning var en utlovad last av saltkött dröjde. Dragsvik hade tydligen inte noterat intendenturens meddelande tre veckor tidigare att saltköttet var slut i statens lager, varför lägren i stället erhöll klippfisk.

”Det skulle vara full orsak för er att noggrannare bekanta er med innehållet i de brev ni får”, svarade intendenturen, som redan den 7 juni uppmanat fånglägrens ekonomiföreståndare att komma överens om leverans av färsk fisk med de fiskbörser som nyligen upprättats i landet. Fisk skulle sedan serveras minst två dagar i veckan.³⁵ Ekenäs hade dock inte gjort några som helst ansträngningar för att dryga ut kosten med färsk fisk. Palmgren förklarade sig för intendenturen den 26 juni:

---

34. Carl Tigerstedts rapport från inspektionen 23/8 1918, Anlända brev, Ea 3, Ekenäs krigsfängeläger-tvångsarbetsinrättnings arkiv, Riksarkivet, Helsingfors.

35. Intendenturens brevkoncept, Dd 1, Krigsfängeväsendets arkiv, Riksarkivet, Helsingfors.

Det har hittills varit omöjligt att transportera större mängder färsk fisk från järnvägsstationen till fånglägret, delvis därför att de arbetskärror som vi beställde från Krigsfångeväsendets intendentur redan den 5 dennes inte levererats trots många förfrågningar och förnyade beställningar, delvis av den orsaken att de 50 ordningsmän som major Juvelius lovade redan den 12 dennes fortfarande inte är här och av den anledningen har vi inte tillräckligt med ordningsmän för att transportera matvarorna.

Men, tillade ekonomichefen, i Ekenäs hade man ännu inte varit i så stort behov av fisk, ”eftersom vi ännu tillsvidare kunnat dela ut köttsoffa var tredje dag”.³⁶

* * *

Eftersom dödligheten i Ekenäs i augusti var betydligt högre än i de övriga fånglägren, kunde man anta att matsituationen i andra läger var bättre. Så verkar det dock inte ha varit. Av Carl Tigerstedts rapporter från granskningarna av fånglägren i Villmanstrand och Viborg i slutet av augusti framgår det att läget där faktiskt tedde sig värre än i Ekenäs.

I Villmanstrand var tillredningen av maten i alla avseenden otillfredsställande. Saltet urlakades för dåligt, rotfrukterna var undermåliga och kosten onödigt enformig. Fånglägret erhöll bara 10–30 liter mjölk om dagen, vilket för sjukhusets 150 patienter var alldeles för lite. Fångarna i Villmanstrand saknade ännu i augusti matkärl: ”sjuka som friska erhåller sin kost i näverrivor, af takrännor tillredda skålar, i alla möjliga bleckburkar.” I Viborg befanns Markovilla-sjukhuset vara i förstklassigt skick, men de födoämnen som skickades dit från centralkasernen var kvalitativt undermåliga och mängden otillräcklig. I själva fånglägret i Viborg kokades maten inte tillräckligt länge och råvaran urlakades för lite. Faten, som klippfisken urlakades i, innehöll förskämd vara. I Viborg uppdagades att fängelsedirektören hade negligerat myndigheternas uppmaning att låta fångarna motta

36. Palmgren till intendenturens kostavdelning, nr 15, Ef 2, Krigsfångeväsendets arkiv, Riksarkivet, Helsingfors.

matförsändelser. Chefen vägrade även nu att lätta på förbudet; för det krävdes en skriftlig order av Krigsfångvårdsstyrelsen. Tigerstedt efterlyste en undersökning om varför ”en för fångarnas lif och hälsa synnerligen betydelsefull order på detta sätt icke blifvit åtlydd”.³⁷ Eftersom dödligheten i de här beskrivna fånglägren var betydligt lägre än i Ekenäs, vore det lätt att dra slutsatsen att den främsta orsaken till massdöden i Ekenäs inte var mathållningen. Men synbarligen fick matbristen i Dragsvik tidigare under sommaren särskilt ödesdigra konsekvenser för fångarna där. Robert Tigerstedt drog i sin tidigare citerade rapport slutsatsen:

Otillräcklig föda och svåra, genom födans och vattnets olämpliga beskaffenhet framkallade digestionsrubbingar måste betecknas såsom de väsentligaste orsakerna till den stora sjuklighet och dödlighet, som råder i fånglägret.³⁸

UTRYMMESBRIST OCH SANITÄRA OLÄGENHETER

Faktorer man inte kan bortse från vid en analys av dödligheten i Dragsvik är trångboddheten och de usla sanitära förhållandena. När fångtransporterna anlände till Dragsvik fylldes kasernerna, som de ryska trupperna enligt många vittnesmål lämnat i bedrövligt skick, på ett förhållandevis okontrollerat sätt. Snart var lägret fullt. ”Till att börja med bor fångarna alldeles för trångt, i en del kaserner med knappast ens 3 m³ luft per person. Smutsen i kasernerna är förskräcklig. Varenda fånge har klädlöss och dessa kan inte fås bort innan fångelsets bastu fåtts i skick,” skrev lägerläkaren Ellilä, som redan den 15 juni betecknade de hygieniska förhållandena i Dragsvik som ”närmast olidliga” och varnade för att smittsamma sjukdomar skulle spridas bland fångarna om inte olägenheterna åtgärdades.³⁹ Ellilä vädjade om att nya fångar inte skulle sändas till Dragsvik innan man byggt

37. Registrerat brev till överläkaren, Ee 1, Krigsfängeväsendets arkiv, Riksarkivet, Helsingfors.

38. Robert Tigerstedt, ”Rapport ...” 5/8 1918, Brev till överläkaren, nr 211, Ee 1, Krigsfängeväsendets arkiv, Riksarkivet, Helsingfors.

39. Toivo Ellilä till överläkaren 15/6 1918, nr 61, Ee 1, Krigsfängeväsendets arkiv, Riksarkivet, Helsingfors.

nya baracker och de hygieniska förhållandena var ”på en någorlunda tolerabel nivå”. Men fem dagar senare fortsatte nya fångar att anlända. En ny last på 900 fångar väntades, skrev Ellilä den 20 juni: ”Som jag redan tidigare meddelat så finns här inte någon plats där de kunde placeras. Man har inte börjat bygga några baracker, trots alla uppmaningar, vädjanden eller order. Ledaren skyller på behovet av arbetsledare och brist på material och verktyg.”⁴⁰ De 876 nya fångar som anlände från Åbo placerades i några stall- och liderbyggnader. ”Åbo-avdelningen” rymde snart drygt tusen människor.

De sanitära förhållandena i Dragsvik var katastrofala i juni. Latrinerna i de ryska kasernerna i Finland var byggda i samma stil som i Riihimäki, där en militärläkare i oktober 1918 beskrev situationen. Från latrinerna i bägge våningarna i kasernernas ändar ledde ett järnrör rakt ner till källaren, till en cistern som stod i direkt förbindelse med resten av kasernen genom de öppna rören och locklösa stolarna. De hygieniska olägenheterna var påtagliga.⁴¹ I Dragsvik-kasernerna stockade sig latrinerna genast. ”Kasern B övre våningens brunn stockad och urinen rinner ut över allt”, rapporterade fångsanitären Kaarle Nordlund till lägerläkaren Ellilä den 27 juni, och ansåg att latrinerna i västra delen av den stora kasernen borde stängas och dörren spikas fast, eftersom den inrättningen var ”helt omöjlig att använda”.⁴² I lägret uppfördes visserligen andra avträden, tillfälliga öppna gropar med en stång över ett djupare dike. Att under sommarmånaderna på ett hygieniskt sätt organisera tömningen av dem är ett omvittnat problem från många läger, liksom stanken som omgav lägret. Att problemen i Dragsvik var exceptionella antyds av att VATO-chefen överste Herman Wärnhjelm den 16 juli beordrade ledningen att å det snaraste göra något åt de hygieniska förhållandena:

40. Toivo Ellilä till överläkaren 20/6 1918, nr 77, Ee 1, Krigsfångeväsendets arkiv, Riksarkivet, Helsingfors.

41. Sanna Ihatsu, *Dragsvikin asuinrakennusten uudelleenkäytön selvitys*, diplomityö, arkkitehtiosasto, Teknillinen korkeakoulu 2003, s. 81.

42. Kaarle Nordlunds rapport till överläkaren 27/6 1918, Ba 14, Ekenäs krigsfängelägers tvångsarbetsinrättnings arkiv, Riksarkivet, Helsingfors. Nordlund var senare stadsdirektör i Tammerfors 1929–1943.

Speciellt bör avträdena och klosetterna i byggnaderna hållas i oklanderligt skick och kalkas ordentligt samt sittbräderna tvättas med såpa. Avträdena bör, vid behov och möjlighet, avskiljas med taggtråd så att stängslet går på 15–20 meters avstånd från de omgivande byggnaderna, och om möjligt bör avträdena städas nattetid.⁴³

Till de värsta olägenheterna i Dragsvik hörde bristen på vatten. Det ryskbyggda vattentornets kapacitet räckte inte till för att förse de drygt 8 000 fångarna ens med dricksvatten, än mindre något tvättvatten. ”Vattnet tar alltid slut kring 4–5-tiden på eftermiddagen. Detta tvingar fångarna att försöka stilla sin törst genom att dricka vatten i diken och små pölar”, skrev Ellilä den 15 juni.⁴⁴ Den 21 juni bad lägerchefen Leisten SVL-chefen om hjälp för att huvudentendturen faktiskt skulle sända det beställda vattenledningsmaterialet till Dragsvik, eftersom fångarnas antal ökade för var dag och ”här råder en kännbar vattenbrist”.⁴⁵ Vattenhanteringen sågs som en hälsorisk. Ur granskningsrapporter från augusti framgår att lägerläkaren nog gett order om att allt vatten skulle kokas, vilket dock fortfarande inte lät sig göras eftersom det i Dragsvik ännu varken fanns tillräckligt med kokkärl eller hästar för att transportera vattnet.⁴⁶

De flesta fångar gick i samma kläder som de gått i hela våren, och de hade på grund av vattenbristen inte haft möjlighet att tvätta ens underkläderna. Fångarna fick dock ta emot klädpaket, och en del fångar erhöll den vägen klädesplagg, som också var till nytta i den byteshandel som förekom. I fånglägrets eget lager var det synnerligen ont om kläder, och de få persedlar som kom till lägret försvann ofta på okända vägar. Först under andra hälften av juli fick fångarna möjlighet att tvätta sina kläder, då det på gårdsplanen utanför sjukhuskasernen upprättades en tillfällig tvättstuga.⁴⁷

43. Anlända brev nr 197/1918, Ea 1, Ekenäs krigsfängelägers tvångsarbetsinrättnings arkiv, Riksarkivet, Helsingfors.

44. Ellilä till överläkaren, nr 61, 15/6 1918, Ee 1, Krigsfångeväsandets arkiv, Riksarkivet, Helsingfors.

45. Brevkoncept, nr 23, Da 1, Ekenäs krigsfängelägers tvångsarbetsinrättnings arkiv, Riksarkivet, Helsingfors.

46. Kaartoties rapport från granskning i Ekenäs 2/8 1918, Dokument anlända till VATO, Ea 4, Krigsfångeväsandets arkiv, Riksarkivet, Helsingfors.

47. Förhör med sjuksköterskan Matilda Hjon, direktionens protokoll 4/2 1919, Ca 1,

Till ödets ironi hör att Dragsvik ligger vid stranden av Finska viken. Men trots att direktiven från Helsingfors den 6 juni lydde: ”Mot stranden skall dras en öppning i taggträdsstängslet så att fångarna kan gå och tvätta sig”⁴⁸, gjordes ingenting åt den saken under hela juni månad, trots att stranden låg bara på några tiotal meters avstånd. Källorna förtäljer inte varför, men det är sannolikt att den uttalade bristen på pålitligt vaktmanskaf gjorde att ledningen i juni inte tog risken att låta fångarna gå ner till vattnet. Först i slutet av juni utvidgades lägerområdet ända ner till stranden. Vid det laget var fångarnas tillstånd så försvagat att många av dem inte längre brydde sig om att gå dit. Inspektorn Kaartotie noterade den 2 augusti att fångarna var täckta av ett tjockt lager smuts: ”När fånglägret ligger alldeles vid stranden skulle man tro att alla skulle ha en möjlighet att åtminstone tvätta ansiktet, men de vill inte utnyttja varken det tillfället eller att gå och simma.”⁴⁹

De hygieniska förhållandena, liksom trångboddheten, förefaller enligt Jaakko Paavolainens undersökningar ha varit ungefär lika eländiga i många andra läger. Likadant var det med lössens ymniga förekomst. De smutsiga plaggen erbjöd utmärkta hemvister för löss, som förökade sig i explosiv takt och snart blev ett allt värre gissel för fångarna. Enligt Paavolainen kunde man just i Ekenäs och på Sveaborg ordna badmöjligheter, eftersom lägren låg vid vattnet, men han tycks inte ha noterat att det i Ekenäs dröjde ända till juli innan den möjligheten i praktiken gavs. Bastubad, med därtill hörande avlusning av kläder, erbjöds i början av juli omkring 500 fångar dagligen på Sveaborg, men i Dragsvik hade avlusningsinrättningen inte fått i skick ännu den 9 juli.⁵⁰ ”Varenda fånge har klädlöss och dessa kan inte fås bort innan fångelsets bastu fått i skick”, skrev läkaren Ellilä redan den 15 juni. Någon möjlighet till bastubad gavs dock inte i Dragsvik under början av sommaren. Funktionärerna hade en bastu

---

Ekenäs krigsfängeläger-tvångsarbetsinrättnings arkiv, Riksarkivet, Helsingfors.

48. Anlända brev, nr 48, Ea 1, Ekenäs krigsfängeläger-tvångsarbetsinrättnings arkiv, Riksarkivet, Helsingfors.

49. Kaartoties rapport från granskning 2/8 1918, Dokument anlända till VATO, Ea 4, Krigsfängeväsendets arkiv, Riksarkivet, Helsingfors.

50. Paavolainen, *Vankileirit Suomessa*, s. 270–275; Överläkarens brevkoncept, nr 88, Dc 1, Krigsfängeväsendets arkiv, Riksarkivet, Helsingfors.

till sitt förfogande i en bageribyggnad, men dit släpptes inte vanliga fångar. Däremot snickrade en företagsam fånge från Savolax ihop en fältbastu av ett par trälådor på den stora sandplanen. Inuti den fanns en liten ugn och en ungefär halvannan meter lång bänk, där två män fick plats. För ett sådant bastubad debiterade fången en mark.⁵¹

Senast i början av augusti hade också Dragsvik fått en avlusningsinrättning, där man hettade upp kläder. Invid den fanns en bastu, där fångarna gavs möjlighet att tvätta sig med varmt vatten, även om själva bastun inte var uppvärmd. Avlusningsinrättningen användes tydligen främst för fångar som skulle frigges. Tvättrummet intill var ännu i början av september enligt Carl Tigerstedt helt kallt:

Under sådana omständigheter är det alldeles naturligt att fångarna så mycket som möjligt undvika att utsätta sig för obehaget att frysa under den timme aflusningen af deras kläder tager i anspråk.⁵²

I september inleddes arbetet på en ny bastu med två avdelningar för 50 man. Den stod färdig i början av oktober och därmed kunde 400–500 man varje dag erhålla bastubad.⁵³ De förbättrade hygieniska förhållandena i Dragsvik märktes direkt också i form av sjunkande dödlighet.

TUKTHUSFÅNGARNA – DE VÄRST UTSATTA?

När statsförbrytelsesdomstolarna i Ekenäs den 10 juli kom igång med sin verksamhet, var fånglägerkatastrofen redan ett faktum. Det insåg också myndigheterna. Redan den 20 juni stadfästes lagen angående villkorlig straffdom, vilken gjorde det möjligt att försätta majoriteten av de röda fångarna på fri fot genast då de fått sin dom.⁵⁴ Men för dem som dömdes till längre fängelsestraff måste fånglägren inrätta

51. Ellilä till överläkaren 15/6 1918, nr 61, Ee 1, Krigsfångeväsendets arkiv, Riksarkivet, Helsingfors; Railo, *Valkoisten vankina*, s. 254 f.

52. Carl Tigerstedt till SVL-chefen 7/9 1918, Anlända brev, nr 349, Ea 3, Ekenäs krigsfängeläger-tvångsarbetsinrättnings arkiv, Riksarkivet, Helsingfors.

53. Uno Töttermans rapport 17/10 1918, Ea 142, Fångvårdsstyrelsens kanslis arkiv, Riksarkivet, Helsingfors.

54. Lasse Vihonen, *Valtionrikosoikeudet Suomessa 1918*, Pro gradu -tutkielma Suomen historiassa, Helsingin yliopisto 1977, s. 42.

regelrätta fängelseavdelningar. Tukthusfångarna skulle hållas strikt åtskilda från de andra fångarna, de dömdas skjorttryggar försågs med två parallella, trettio centimeter långa och fem centimeter breda vita tygstycken, och deras kaserner skulle avskiljas med taggtrådsstängsel från det övriga lägret.⁵⁵

I Dragsvik hade kasernen med de kvinnliga fångarna mycket lägligt tömts. Den gjordes nu om till högvakt, där speciellt viktiga fångar förvarades. Också Närpeskasernen och den östra långa kasernens övre våning togs i bruk för förvaring av tukthusfångar. Av de 1 154 domslut som domstolsavdelningarna i Ekenäs avkunnade under juli var exakt 700 ovillkorliga. Således trängdes redan den 1 augusti 700 tukthusfångar i de för dem avskilda kasernerna. En månad senare hade sammanlagt 4 000 fångar fått sin dom, och 1 600 fått lämna Dragsvik, som därmed hyste runt 2 400 tukthusfångar.⁵⁶

För tukthusfångarna började en verkligt helvetisk tid i de trångbodda logementen. ”I dessa rum med sin alldeles otillräckliga luftkub och golvyta hava fångarna sina viloplatsers dels på golvet, dels på träbritser i två, tre och fyra étager, ja, åtminstone i ett logement förkomma fem rader britser över varandra”, skrev Robert Tigerstedt, som noterade avsaknaden av sängkläder ännu i slutet av juli. Fångarna fick inte heller under nätterna gå ut för att göra sitt tarv, ”utan i och för uppsamlandet av tarmuttömningarna placeras en så i rummet. Det behöver ju icke någon vidare utläggning för att klargöra, huru förpestad luften här under nattens förlopp småningom måste bliva.”⁵⁷ Även i sin följande rapport en knapp månad senare betecknade Tigerstedt de dömda tukthusfångarnas alldeles för små logement som lägreets värsta problem. Dessutom hölls fångarna dygnet runt i veckotal instängda utan att de fick komma ut och röra på sig i frisk luft. ”Den långvariga instängningen av fångarna är snart sagt livsfarlig för dem.” Den sannolika orsaken till fångarnas bokstavliga husarrest i augustihettan var att lägret ännu inte hunnit avskilja något separat område utomhus för de dömda fångarna. Den långa kasernens nedre våning var upptagen av

55. Brev till VATO, nr 102/1918, Ea 1, Krigsfångeväsendets arkiv, Riksarkivet, Helsingfors.

56. Halvveckorapporter, Ec 4, Krigsfångeväsendets arkiv, Riksarkivet, Helsingfors.

57. Brev till överläkaren, nr 211, anlänt 7/8 1918, Ee 1, Krigsfångeväsendets arkiv, Riksarkivet, Helsingfors.

rannsaktionsfångar, som ännu inte fått sin dom. Tigerstedt noterade också att fångarna fortfarande den 25 augusti, efter två-tre månader i lägret, led brist på kläder, sängar och sängkläder. De hade ingenting att dra på sig mot kölden om natten, och de gick fortfarande i sina egna, vanligen usla kläder.⁵⁸ Detta trots att krigsminister Thesleff i interpellationsdebatten sju veckor tidigare gett sken av att bristen på linne- och sängkläder i lägren var åtgärdad: ”I början hände det i några fångelser att fångarna inte på flera veckor kunde få rena linnekläder och var tvungna att ligga på golvet i sina kläder.”⁵⁹

”NÅGON VERKLIG SJUKVÅRD EXISTERAR EJ”

Det yttersta ansvaret för fångarnas hälso- och sjukvård i lägren bar SVL:s överläkare Max Björkstén. Det visade sig från början svårt att locka läkare till lägren, eftersom lönerna inte var attraktiva och förhållandena i lägren allt annat än lockande.⁶⁰ Eftersom många fångar var både utmärglade och sjuka redan vid ankomsten, var det av största vikt att omedelbart få sjukvården i fånglägret organiserad.

Ekenäslägrets första läkare, den 23-årige kandidaten Arno Saxén, utnämndes redan i slutet av maj. Som chefsläkare tillträdde den 13 juni den 27-årige medicine kandidaten Toivo Ellilä. Den 14 juni hade lägret anställt åtta läkare och lika många sjuksköterskor,⁶¹ som stod inför en hopplös uppgift. Redan den 20 juni skrev Ellilä:

Sjukdomsfallen bara ökar fortfarande. Och vad tjänar det till med någon sjukvård och läkarverksamhet här, när det inte finns mat – för att inte tala om sjukhusmat, någon plats att placera patienterna, för att inte tala om sängkläder och dylikt. Flera fångar ber att de ska skjutas hellre än att de ska svältas till döds här.⁶²

58. Brev till överläkaren, nr 272, anlänt 27/8 1918, Ee 1, Krigsfångeväsandets arkiv, Riksarkivet, Helsingfors.

59. Återgivet i Paavolainen, *Vankileirit Suomessa*, s. 302–303.

60. Paavolainen, *Vankileirit Suomessa*, s. 249–251.

61. Lönelistor, Gc 9, Krigsfångeväsandets arkiv, Riksarkivet, Helsingfors.

62. Ellilä till överläkaren 20/6 1918, nr 77, Ee 1, Krigsfångeväsandets arkiv, Riksarkivet, Helsingfors.

det togs i bruk, runt den 20 juli, stod nio läkarkandidater till lägreets förfogande. Två av dem hade inte tidigare tjänstgjort en enda dag på en poliklinik. ”Åt dem kan ingen självständig verksamhet överlätas”, rapporterade läkaren Ellilä.

Den 25 juli var sjuksköterskorna nitton till antalet, men i september fanns redan ett fyrtiotal namn på lönelistan. Också fångsanitärerna blev flera, men användningen av fångar inom sjukvården var inte oproblematisht, anmärkte Ellilä:

Då erfarenheten visat att dessa i många, kanske flertalet, fall icke äro tillförlitliga, utan tillåta sig allehanda friheter och stundom svåra afvikelser från gifna föreskrifter, går det inte att på det sättet fylla bristen på sköterskor.⁶⁶

Den nyutnämnde överläkaren Robert Tigerstedt ansåg vid sin inspektion i slutet av juli att sjukhuset var ”i ett i allo tilltalande skick”, men alltför litet för behovet. Ytterligare 200 eller 300 sjuksängar skulle ha behövts. Tigerstedt avrundade:

Behövligheten av att sjukhuset utvidgas framgår måhända allra tydligast av det sorgligaste draget i den bedrövliga bild, jag har varit nödsakad att teckna: av de 1 347 fångar, som avlidit under tiden mellan 6 juni och 31 juli, hava endast 337, d.ä. 25 procent, dött å sjukhuset, medan icke färre än 1 010 avsomnat på sina träbritsar i logementen.⁶⁷

Det finns många vittnesbörd om att den lokala ledningen och personalen gjorde sitt bästa under de svåra omständigheterna. Men situationen var hopplös, vilket också SVL-överläkaren Björksténs upprepade försök att under sommaren säga upp sig från sitt uppdrag vittnar om. I sin – resultatlösa – avskedsansökan till krigsminister Thesleff den 6 augusti lyfte han också fram den bristande organisationen som en orsak till lägerkatastrofen:

66. Brev till överläkaren, nr 174, Ee 1, Krigsfängeväsendets arkiv, Riksarkivet, Helsingfors.

67. Brev till överläkaren, nr 211, Ee 1, Krigsfängeväsendets arkiv, Riksarkivet, Helsingfors.

Att ordna förhållandena vid dessa läger tyckes mig nämligen omöjligt. Fångarna erhålla för litet, för enformig och möjligen även illa tillredd föda, varav följden är att de svälta och skralna av så att de lätt duka under för en tillstötande sjukdom. [...] Sammanförandet av ett för stort antal fångar till en del fångläger har gjort de hygieniska förhållandena synnerligen dåliga och för de sjuka har trots allt som gjorts en verklig sjukvård vid en del fångläger ej kunnat anordnas. Detta beror enligt min åsikt ej ensamt därpå att anskaffandet såväl av föda som en massa andra särskilt för sjukvården nödvändiga artiklar ej lyckats utan även på den omständigheten att en bestämd ordning vid fånglägren ej fåtts till stånd.⁶⁸

SJUKDOMARNA I EKENÄS

Att på basis av de officiella siffrorna från lägret dra några som helst slutsatser av sjukdomsläget är vanskligt, även om exempelvis halvveckorapporterna nog uppger antalet sjukdomsfall. Till exempel den 20 juni uppgavs 543 av de 8 340 fångarna ha varit sjuka. Bland dem fanns 291 fall av recurrensfeber, 69 fall av dysenteri och 112 fall av ”andra sjukdomar”.⁶⁹ I själva verket fanns det ingen i Dragsvik som var kapabel att på ett tillförlitligt sätt diagnostisera vare sig sjukdomar eller dödsorsaker. Läkaren Ellilä medgav själv i ett brev till överläkaren att han inte säkert kunnat diagnostisera till exempel recurrensfebern, utan antog att det rörde sig om den sjukdomen utifrån rapporter från Gamlakarleby. Officiell statistik och verklighet var två separata saker i Dragsvik. Enligt halvveckorapporten den 1 juli var sjukdomsfallen i lägret 671, men enligt sanitären Nordlunds rapport låg 1 441 fångar samma dag sjuka i kasernerna.⁷⁰

Sjukdomarna anlände till Dragsvik med de första fångtransporterna. Närpesfångarna var drabbade av rödsot, eller dysenteri, en akut tarminflammation förorsakad av bakterier, som smittade genom orent vatten och förskämd mat, och gav upphov till försvagat allmäntillstånd,

68. Brevkoncept 1918, Da 1, Ekenäs krigsfängelägers-tvångsarbetsinrättnings arkiv, Riksarkivet, Helsingfors.

69. Halvveckorapporter, Ec 4, Krigsfängeväsendets arkiv, Riksarkivet, Helsingfors.

70. Nordlunds rapport, Ba 14, Ekenäs krigsfängelägers-tvångsarbetsinrättnings arkiv, Riksarkivet, Helsingfors; Brev till överläkaren, nr 70, Ee 1, Krigsfängeväsendets arkiv, Riksarkivet, Helsingfors.

intensiv diarré och blod i avföringen. Enligt Pekka Railo avled 88 av de 344 Närpesfångarna under de första tio veckorna i Dragsvik. Att inte flera av dem dog berodde uppenbarligen på att de från början isolerades i en egen kasern och fick bättre mat än de andra fångarna.⁷¹ Dysenterin kunde begränsas till Närpeskasernen, som också fick ett eget kök för mathanteringen.

Fångarna från Brahestad led bokstavligen alla av marasmus, det vill säga allvarlig undernäring. ”Av dem dör flera dagligen trots all vård och försök att mata dem”, skrev Ellilä.⁷² I Brahestad hade 100 fångar bedömts vara för svaga för att kunna sändas till Ekenäs. Av dem som bedömdes vara friska nog att sändas iväg avled en under natten före avfärden, sexton kroknade på vägen till stationen och fyra omkom under resan till Ekenäs. Inom tio veckor, hävdar Railo, avled 169 av de 478 fångar som anlände från Brahestad till Dragsvik. Lägre i Brahestad hade under våren haft åtminstone 31 smittkoppspatienter, varav fem avlidit. Risken för att den fruktade sjukdomen skulle spridas också till Ekenäs föreföll överhängande. Enligt Railo identifierades tre smittkoppspatienter genast vid ankomsten, isolerades och fördes direkt till epidemisjukhuset. Därefter undgick Dragsvik tydligen nya fall av smittkoppor, trots att sjukdomen ofta var besvärlig i andra läger.⁷³

De redan tidigare nämnda fångarna från Gamlakarleby var, som konstaterats, drabbade av recurrensfeber redan innan de sändes till Dragsvik. I Ekenäs klagade provinsialläkaren Reinhold Fabritius till Medicinalstyrelsen över att han först i efterskott fått besked om tågets ankomst, och förundrade sig över hur sjuka fångar transporterades runt i landet. Järnvägsförvaltningen hade inte heller vidtagit några som helst försiktighetsåtgärder, och de sannolikt smittbärande järnvägsvagnarna sändes direkt vidare till andra orter.⁷⁴

---

71. Railo, *Valkoisten vankina*, s. 239 f. Railo sade sig ha fört bok över dödsfallen i lägre. Hans anteckningar beslagtogs vid hans frigivning på hösten, men han hade skrivit av dem och smugglade ut avskriften ur lägre.

72. Brev till överläkaren, nr 70, 19/6 1918, Ee 1, Krigsfångeväsendets arkiv, Riksarkivet, Helsingfors.

73. Paavolainen, *Vankileirit Suomessa*, s. 265; Mäkelä, *Vuosien 1917–1919 kulkutaudit*, s. 215 ff; Railo, *Valkoisten vankina*, s. 262, 288; Brev till VATO, Ea 1, Krigsfångeväsendets arkiv, Riksarkivet, Helsingfors.

74. Provinsialläkare Fabritius brev till Medicinalstyrelsen 3/6 1918, Brev till överläkaren, nr 65, Ee 1, Krigsfångeväsendets arkiv, Riksarkivet, Helsingfors.

Recurrensfeber, eller skyttegravsfeber (*febris recurrens*), förorsakas av en med borrelia besläktad spiroket som kommer in i blodomloppet och sprids genom lössbett. Sjukdomen kan drabba olika inre organ, leda till hjärtmuskel- eller lunginflammation, tarminflammation, mjältbrand och dylikt. Innan moderna mediciner togs i bruk uppskattades dödligheten till 20–40 procent.⁷⁵ Recurrensfebern hade spridit sig bland befästringsarbetare i Helsingfors redan våren 1917. Våren 1918 bröt en epidemi ut i Tammerfors, och i maj drabbades också Gamlakarleby. Därvarande distriktsläkarens order om karantän för sjuka fångar ignorerades, liksom uppmaningarna att bekämpa lössen och förbättra hygien. När kommandanten i början av juni sände de 800 fångarna till Ekenäs, var runt 500 av dem drabbade av sjukdomen. Två veckor senare diagnostiserades 375 fall av recurrensfeber i Ekenäs.⁷⁶ I Dragsvik, där det myllrade av löss, spred sig sjukdomen okontrollerat i de trångbodda och ohygieniska förhållandena. Pentti Mäkelä konstaterar att snart sagt alla fångar i Dragsvik i något skede infekterades av sjukdomen, som också spreds till lägerpersonalen och befolkningen utanför lägret.

Sommaren 1918 tillbakavisade dock professor Tigerstedt påståendet att recurrensfebern skulle ha varit orsaken till den höga dödligheten och hävdade att epidemin till största delen var över redan i mitten av juli. I ljuset av senare uppgifter misstog sig Tigerstedt. Samtidigt är det uppenbart att också andra febersjukdomar grasserade i Ekenäs under sommaren. På nationell nivå var A-influensaepidemin, ”spanska sjukan”, den främsta dödsorsaken under sommaren 1918 och antas ha dödat 4 000–5 000 fångar. Den nådde sin kulmen i juli.⁷⁷ Dragsvik tycks ändå ha förskonats från den; enligt lokaltidningen *Vestra Nyland* hade i juli ännu inga allvarligare influensafall noterats i Ekenäs. På hösten blev läget värre, och i november tycks epidemin ha drabbat stadens skolor.⁷⁸ Men någon starkt bidragande orsak till massdöden i Dragsvik sommaren 1918 var spanska sjukan uppenbarligen inte.

75. Mäkelä, ”Tammisaaren täihelvetti”, s. 352 f.

76. Ibid., s. 353; Mäkelä, ”Epidemisiin sairauksiin menehtyneet”, s. 139–144.

77. Ibid., s. 144–150; Eija Linnanmäki, ”Spanska sjukan i Finland”, *Finnska läkaresällskapets handlingar*, årgång 166, nr 1/2006, s. 76–85; Sami Suodenjoki, ”Vankileirit”, Pertti Haapala & Tuomas Hoppu (toim.), *Sisällissodan pikkujättiläinen*, s. 350.

78. *Vestra Nyland* 27/7 1918, 2/11 1918.

Hur osäkra sjukdomsdiagnoserna 1918 kunde vara framgår av de brev som lägerläkaren Richard Sievers på Sveaborg sände till SVL-chefen Feodor Roos rörande de 700 Dragsvikfångar som den 17 augusti anlände till Sveaborg. Där måste 170 av dem genast inta sängläge, och omkring 100 hade hög feber. ”Det låg så att säga ett annat sjukdomsdrag över denna Ekenäs-grupp än över de fångar jag tidigare mottagit från andra orter. De voro trötta, matta, hade en svartgul ansiktsfärg, flere sågo bleka, solbrända ut”, skrev Sievers, som i början av september upptäckte *Spirockete Obermeieri* hos fångarna och därmed kunde säkerställa sjukdomsdiagnosen.

Det är därför tämmeligen säkert att de talrika fall av höga temperaturstegringar med hastigt fallande feber som vi iakttagit hos en stor mängd bland de från Ekenäs anlända fångarna bero på förhandenvaro av typhus recurrens bland dem, och icke på influensa, som man de första dagarna ville hoppas vara fallet.

Detta var de första fallen av sjukdomen på Sveaborg. Man kan notera att Sievers hade *hoppats på* att sjukdomsfallen skulle ha varit influensa, det vill säga spanska sjukan. Av de 700 Dragsvikfångarna avled femton under den första veckan på Sveaborg. Av lägrets övriga 4 600 fångar dog under samma tid 30. Följande vecka avled 29 av Dragsvikfångarna, exakt lika många som av Sveaborgs övriga fångar.⁷⁹ Den extra katastrofala sjukdomssituationen i Ekenäslägre framgår av att Medicinalstyrelsen den 6 september beordrade att fångar från Ekenäs inte skulle få släppas på fri fot eller förflyttas, om man inte var helt säker på att de inte spred några smittsamma sjukdomar. Detta föranleddes av rapporter om att fyra Dragsvikfångar efter frigivningen insjuknat i recurrensfeber i Fredrikshamn, liksom en flicka i Vederlax som vistats i samma hus som en frigiven och strax därpå avliden fånge.⁸⁰

---

79. Överläkarens brevkoncept 4/9 1918, Dc 1, Krigsfångeväsendets arkiv, Riksarkivet, Helsingfors.

80. Medicinalstyrelsens brev till överläkaren 6/9 1918, nr 275, Ee 1, Krigsfångeväsendets arkiv, Riksarkivet, Helsingfors.

SLUTORD

Hur dödligheten i Dragsvik steg i augusti framgår av Robert Tigerstedts andra rapport den 25 augusti. På 25 dagar hade 726 fångar avlidit, i medeltal 29 fångar per dag, samtidigt som fångarnas antal minskat.⁸¹ Vid det laget var det bara i Dragsvik som dödligheten fortfarande steg. Lägre stod för 55 procent av alla registrerade dödsfall bland röda fångar i augusti 1918. Enligt rapporterna avled där i augusti drygt 800 fångar, medan till exempel Tavastehuslägret noterade drygt 200 döda, och Lahtis, där det fanns flera fångar än i Ekenäs, drygt 150.⁸²

Den 15 september överfördes de finländska fånglägren från arméns till den civila fångvårdsstyrelsens kontroll. Fånglägret i Ekenäs blev nu officiellt Ekenäs tvångsarbetsinrättning, och mer ordnade förhållanden inträdde samtidigt som dödligheten snabbt sjönk. I oktober avled 81 fångar, i november 16 och i december 13. Samtidigt släpptes redan dömda fångar fria i och med höstens amnestier. Vid årsskiftet 1919 fanns 1 042 fångar kvar i lägret.⁸³

En allmänt spridd samtida uppfattning var att lägerfångarna avled på grund av de sjukdomar de smittats av under kriget. Krigsminister Thesleff skyllde i juli dödligheten på ”att de upproriska varit i nära beröring med trupperna från öster och därigenom smittats av de epidemier som härjar i Ryssland”.⁸⁴ Detta tillbakavisades av professor Tigerstedt, som påpekade att några större epidemier av smittsamma sjukdomar inte rasat i lägret. I stället menade han att den främsta orsaken till det stora antalet döda låg i kombinationen mellan dåliga hygieniska förhållandena i lägret och den knappa tillförseln av näring. I ljuset av den senaste forskningen förefaller Tigerstedt inte helt ha insett recurrensfebernens stora roll i dödligheten, men samtidigt hade ju den sjukdomen och de usla hygieniska förhållandena ett nära samband.

81. Robert Tigerstedts rapport till överläkaren, nr 273, Ee 1, Krigsfångeväsensendets arkiv, Riksarkivet, Helsingfors.

82. Paavolainen, *Punavankileirit Suomessa*, s. 244.

83. Eerola, *Ekenäs 1918*, s. 19, 35.

84. Paavolainen, *Punavankileirit Suomessa*, s. 303.

Det är uppenbart att den höga dödligheten i Dragsvik förorsakades av många samverkande faktorer. Lägrets svaga organisation, liksom ledningens – både den lokala i Ekenäs och den centrala i Helsingfors – oförmåga att åstadkomma ordnade sanitära förhållanden spelar en viktig roll i sammanhanget. Den svaga allmänkonditionen särskilt bland de österbottniska fångarna som sändes till Dragsvik var en avgörande orsak till att dödligheten exploderade just i det lägre. De utmärklade fångarnas motståndskraft mot sjukdomar var nedbruten, och i de trånga, ohygieniska förhållandena i kasernerna spreds farosor-ter som en löpeld. Därtill spelade säkerligen också psykiska faktorer en betydelsefull roll för dödligheten. Marko Tikka har noterat hur fångarnas mentala sammanbrott i samband med tillfångatagandet och lägervistelsen ofta följdes av ett rent fysiskt sammanbrott.⁸⁵

De fångar som fått sig tilldelad någon arbetsuppgift tycks ha haft större chanser att klara sig med livet i behåll. Dels kunde det bero på att de erhöll större matportioner, dels på att de i sin position kunde smyga åt sig extra ransoner. Men också professor Tigerstedt ansåg att sysslösheten, som den stora majoriteten av fångarna tvingades leva i, var fördärlig och betraktade den som en direkt orsak till den höga dödligheten. I Dragsvik var i mitten av juli bara runt 550 fångar, mindre än 10 procent, sysselsatta med någon arbetsuppgift, vilket var betydligt mindre än i de flesta andra läger.⁸⁶

Fängslägre i Dragsvik sommaren 1918 framstår som den sannolikt största humanitära katastrofen i det moderna Finlands historia. Någon medveten strävan att beröva fångarna livet kan ändå inte skönjas, även om man förstås kan diskutera i vilken mån myndigheternas

---

85. Marko Tikka, *Terrorin aika. Suomen levottomat vuodet 1917–1921*, Helsinki: Ajatus kirjat 2006, s. 169.

86. Paavolainen, *Vankileirit Suomessa*, s. 282–288. Frågan om fångarnas inre hierarki, vem som sysselsattes hur och var, och kampen om tillvaron i fångslägren är tämligen outredd och förtjänar en separat undersökning. I denna artikel finns inte plats för en fördjupning i dessa aspekter av lägre i Dragsvik.

och lägerledningens visade nonchalans och underlåtenhet att rätta till olägenheter bidrog till förlusterna av människoliv.⁸⁷

---

87. Drygt två decennier senare stod Finland inför en liknande situation med fångar. Av de omkring 67 000 sovjetiska soldater som togs till fånga vid fortsättningskrigets början dog minst 19 000 men sannolikt mer än 22 000 i finländsk krigsfångenskap, de flesta redan vintern 1941–1942. Enligt Mirkka Danielsbacka hade dödligheten samma orsaker som 1918. Den viktigaste dödsorsaken var utmärgling på grund av undernäring, eftersom fångarna erhöll för lite näring i förhållande till det arbete de utförde. Den dåliga hygien i fånglägren och de trånga boendeförhållandena underlättade spridningen av infektioner, vilket blev ödesdigert för de undernärda och dåligt utrustade krigsfångarna under den kalla vintern 1941–1942. Danielsbacka anser dock inte att den höga dödligheten skulle ha varit resultatet av någon medveten strävan att ta livet av fångarna. Mirkka Danielsbacka, *Sotavankikohtalot. Neuvostovangit Suomessa 1941–1944*, Helsinki: Tammi 2016, s. 287. Boken baserar sig på Danielsbackas doktorsavhandling *Vankien vartijat: Ihmislajin psykologia, neuvostosotavangit ja Suomi 1941–1944*, Historiallisia tutkimuksia Helsingin yliopistosta 32, Helsinki: Helsingin yliopisto 2013

Dugliga arbetare och besvärliga krångelmakare

Brukssamhällets och de röda invånarnas återgång till vardagen efter inbördeskriget 1918

DEN HÄR ARTIKELN HAR SYFTET att undersöka återgången till vardagen i ett brukssamhälle efter inbördeskriget 1918. Tidigare forskning har undersökt inbördeskrigets händelser och det tragiska efterspelet med avrättningarna av röda fångar och fånglägren där sjukdomar och undernäring ledde till tiotusentals dödsoffer bland krigets förlorare.¹ Man har i mindre utsträckning undersökt hur lokalsamhället återgick till fred efter inbördeskriget. Vilka var möjligheterna för dem som överlevde kriget och fånglägren och som undgick avrättningarna att återgå till vardagen och anpassa sig till livet efter krigets slut, samt vilka hinder stötte de på?

Det fanns stora variationer i hur livet fortsatte för olika individer och i olika lokalsamhällen efter 1918. Till en del beror variationen på hur inbördeskriget påverkade den enskilda personen i lokalsamhället. I den här artikeln undersöker jag hur invånarna och särskilt de som tillhört de röda på Billnäs bruk, ett lokalsamhälle i det svenskspråkiga västra Nyland som drabbades hårt av inbördeskriget, återgick till vardagen efter kriget. Sammanlagt 55 personer i Billnäs miste livet till följd av inbördeskriget: 54 på den röda sidan och en på den vita, en man som varit brukets polis och mördades av rödgardister från Åbo. Tio röda avrättades, fem röda stupade i strid, 29 röda avled i

1. Tuomas Tepora & Aapo Roselius, ”Johdanto: Sisällissota ja historiantutkimus”, Tuomas Tepora & Aapo Roselius (toim.), *Rikki revitty maa. Suomen sisällissodan kokemukset ja perintö*, Helsinki: Gaudeamus 2018, s. 14–21; Databasen över Krigsdöda 1914–1922, <http://vesta.narc.fi/cgi-bin/db2www/sotasurmaetusivu/stat2> (hämtad 27/10 2017).

fånglägren och åtta kort efter frigivningen till följd av undernäring eller sjukdomar de fått i fånglägret. En röd omkom till följd av ett vådaskott och en annan avled på ett fältlasarett efter en skada som han fått i slaget vid Tammerfors.²

Inbördeskrigets händelser behandlas inte i Helmer Tegengrens historik över Billnäs bruk (1949).³ I Fiskars-koncernens historik från 1999, som också delvis omfattar Billnäs bruks historia, skriver författaren att bruksledningens spridning av kunskap, det vill säga deras upplysningsarbete, och patriarkaliska omsorg om de anställda och deras familjer skulle ha motverkat uppvigling och hets, och att de som med eller mot sin vilja anslutit sig till de röda hade blivit befriade från fånglägren av bruksledningen och utan vidare konsekvenser kunnat återvända till sitt arbete.⁴ Men med tanke på det höga dödstalet och att hela 242 anställda på bruket varit med i röda gardet, hade inbördeskriget en större betydelse för brukets historia än vad som framgår i den tidigare historieskrivningen om Billnäs.⁵ Samtidigt innebär inbördeskriget ett personligt och kollektivt trauma för lokalsamhällets invånare, inte minst då de rödas erfarenheter tystades ner och de vita upprätthöll frihetskrigets minne genom att fira de vitas seger i kriget 1918.⁶ Likaså skulle en konfrontativ fackföreningsverksamhet både på Billnäs och Fiskars bruk utmana bruksledningens makt under 1920-talet.⁷ Detta bidrog till att förlänga konflikten på lokal och nationell nivå trots att vapnen redan hade tystnat.

2. Lokal dödsstatistik: Förteckning över döda i Pojo församling 1918–1919, Pojo församlings arkiv; Terrorstatistik 1918 Pojo (mikrofilm), KT Terrorstatistik, 1918 års arkiv, Arbetararkivet, Helsingfors; Sture Lindholm, *Röda moln över industribygd. Arbetarsocknen Pojo under inbördeskriget 1918*, Ekenäs: Proclio 2007, s. 173–207.
3. Helmer Tegengren, *Billnäs Bruks historia. Minnesskrift på uppdrag av styrelsen för OY Billnäs Bruk AB*, Helsingfors: [Billnäs] 1949.
4. C. E. Carlsson, *Fiskars 350*, Helsingfors: Otava 1999, s. 136–137.
5. Karis-Billnäs röda gardes livsmedelskommittés löner från 3 februari till den 16:e februari 1918, 130 A Lokala röda gardens dokument 1918 (S:t Karins-Koski HL), Frihetskriksarkivet, Riksarkivet, Helsingfors; Terrorstatistik 1918 Pojo (mikrofilm), Arbetararkivet, Helsingfors; Lindholm, *Röda moln över industribygd*, s. 173–207.
6. Ulla-Maija Peltonen, *Muistin paikat. Vuoden 1918 sisällissodan muistamisesta ja unohtamisesta*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2003, s. 9–10.
7. Johan Koivisto, *Verktygsarbetarnas hundraåriga fackliga verksamhet i Billnäs bruks-samhälle. Billnäs metallarbetar fackavdelning nr 21 1907–2007*, Raseborg: Billnäs Metallarbetar fackavdelning nr 21 2007, s. 72–83.

Vilka var de möjligheter och begränsningar som inverkade på hur olika bruksinvånare med anknytning till den röda sidan återgick till vardagen efter inbördeskriget? Brukssamhällen likt Billnäs hade ett särskilt socialt skydd för brukets anställda. Under exceptionella omständigheter skulle det här sociala skyddsnätverket ge trygghet åt de anställda och deras familjer. Men hur var det efter inbördeskriget 1918? På finlandssvenskt håll saknas tidigare vetenskaplig forskning om återgången till fred och förhållandena mellan röda och vita svensk-språkiga på lokal nivå efter inbördeskriget. Konflikten gav sig till känna också på finlandssvenskt håll genom de historiska skildringar som skrevs utifrån respektive sidas syn på kriget. Årtiondena efter kriget var det närmast inom skönlitteraturen man försökte beröra krigets erfarenheter på den finlandssvenska vita och röda sidan.⁸ Men överlag har inbördeskriget varit ett känsligt ämne, särskilt inom historieforskningen och samhällsdebatten. Under de senaste årtiondena har ämnet ändå allt mer uppmärksamats bland annat i populär- och lokalhistorisk forskning, men också på nytt i skönlitterära skildringar. Under märkesåret 2018 har kriget behandlats uttömmande i tidningspress och media.⁹

En viktig del av återhämtningen är att minnas och att öppet kunna berätta och tala om konflikten. Så var inte fallet i Finland under årtiondena som följde kriget, men i dag är läget annorlunda – även om det finns ämnen som kan väcka debatt och som fortsättningsvis kan anses alltför känsliga att beröra.¹⁰ Inom den samhällsvetenskapliga freds- och konfliktforskningen brukar man tillämpa begreppet ”negativ fred” som antyder att konflikten blir hängande över samhället trots att vapnen tystnat. ”Negativ fred” kan innebära att konflikten blir olöst då

---

8. Johan Wrede, ”Inbördeskriget i litteraturen”, Clas Zilliacus (utg.), *Finlands svenska litteraturhistoria. Andra delen: 1900-talet*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland & Stockholm: Atlantis 2000, s. 61–67.

9. Om Västnyland under inbördeskriget, se Sture Lindholm, *Röd galenskap, vit terror. Det förträngda kriget 1918 i Västnyland*, Helsingfors & Ekenäs: Söderströms & Proclio 2005. Ett skönlitterärt exempel är Kjell Westö, *Där vi en gång gått: En roman om en stad och om vår vilja att bli högre än gräset*, Helsingfors: Söderströms 2006. En nyare populärhistorisk skildring om inbördeskriget på finlandssvenskt håll: Anna Lindholm, *Projekt Ines: Fem kvinnor i inbördeskriget 1918*, Helsingfors: Schildts & Söderströms 2015.

10. Peltonen, *Muistin paikat*, s. 255–262.

den inte behandlas efteråt och att de som drabbats av konflikten anser att det är svårt att återgå till fredliga förhållanden. Krigsförlorarnas, de rödas, svårigheter att anpassa sig till krigssegrarnas vita samhälle kan ses som en försvarande omständighet i samhällets återgång till fred, då krigsförlorarna diskriminerades och utpekades som avfallingar, förrädare och politiskt opålitliga. I processen att skapa försoning och förståelse för den andre och dennes erfarenheter av konflikten och dess efterspel, har historieforskningen en viktig roll, inte minst genom att behandla ämnen som är tabubelagda eller som blivit obehandlade på grund av att de varit känsliga eller politiskt omtvistade.¹¹

På lokal nivå har det varit vanligt att individer återupptagit tidigare traditioner och ritualer för ömsesidigt ansvarstagande och social kontroll för att hantera de utmaningar de ställts inför i samband med återgången till vardagen efter en våldsam konflikt. Så var även fallet i Finland, även om det fanns fattigvårdslagstiftning och statliga försök att underlätta de krigsdrabbades situation efter inbördeskriget. Men i huvudsak föll ansvaret för samhällets återhämtning på de krigsdrabbade individerna själva och på lokalsamhällets institutioner.¹² I en jämförelse över tid och med andra samhällen som drabbats av våldsamma inbördes konflikter, finns det motsvarigheter till hur statsmakten efter en våldsam konflikt ”överläter” ansvaret för samhällets återuppbyggnad på individen och att utvecklingen hänger på dennes förmåga att använda socialt och kulturellt kapital i lokalsamhället.¹³

-
11. Om begreppet ”negativ fred”, se Tarja Väyrynen, ”Valtioiden sisäiset konfliktit ja rauhaanpalaamisen ongelmat – Rauhan tutkimuksen teoreettiset ja eettiset lähtökohdat”, Petri Karonen & Kerttu Tarjamo (toim.), *Kun sota on ohi. Sodista selviytymisen ongelmia ja niiden ratkaisumalleja 1900-luvulla*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2006, s. 25–48. Om återhämtningsproblematik efter krig och konflikter i historieforskningen, se Petri Karonen, ”Johdanto – Kun rauha tuo omat ongelmansa”, Petri Karonen & Kerttu Tarjamo (toim.), *Kun sota on ohi. Sodista selviytymisen ongelmia ja niiden ratkaisumalleja 1900-luvulla*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2006, s. 9–22.
  12. Kyösti Urponen, ”Hyvinvointiyhteiskunnasta hyvinvointivaltioon”, Jouko Jaakkola et al. (toim.), *Armeliaisuus, yhteisöapu, sosiaaliturva. Suomalaisten sosiaalisen turvan historia*, Helsinki: Sosiaaliturvan keskusliitto 1994, s. 163–164.
  13. Amos Sawyer, ”Social Capital, Survival Strategies, and their Potential for Post-Conflict Governance in Liberia”, UNU-WIDER Research-paper no 2005/15, April 2005, s. 1–5, 9–12, <https://www.wider.unu.edu/publication/social-capital-survival-strategies-and-their-potential-post-conflict-governance-liberia> (hämtad 27/10 2017).

Med ett mikrohistoriskt angreppssätt¹⁴ undersöker jag återgången till fred på lokal nivå för att synliggöra hur komplexa maktstrukturer konkret tog sig uttryck i enskilda individers agerande efter inbördeskriget 1918. Tillgången till socialt och kulturellt kapital och personers sociala nätverk och användning av rummet försätter individer i olika positioner och utgångslägen i samhället. Skillnaderna mellan hur olika individer innehar och använder sig av till exempel socialt kapital är inte en fråga om val som den enskilda individen kan påverka utan en fråga om hur samhället är strukturerat och hur det begränsar individernas handlingsutrymme.¹⁵ För att förstå hur individer anpassade sig på olika sätt till vardagen efter inbördeskriget kommer jag att synliggöra hur återhämtningen kunde ta sig olika uttryck beroende på vilka sociala relationer som de röda hade haft i brukssamhället före inbördeskriget. Utgångspunkten för att förstå bruksinvånarnas anpassning efter inbördeskriget är hur klass, kön och etnicitet är socialt konstruerade identifikationer under den studerade tidsperioden 1918–1930. Analytiskt fokus i den här artikeln är på processer och handlingar som (åter)skapade bruksinvånarnas identifikationer och som påverkade deras anpassningsvillkor efter inbördeskriget.¹⁶

ÅTERHÄMTNING, ANPASSNING OCH KONFLIKT I TIDIGARE FORSKNING

I den tidigare forskningen har man understrukit de strukturella orsaker och villkor som kan antas ha lett till inbördeskrigets utbrott och påverkat återhämtningen från kriget i det finländska samhället efter 1918. I ett retrospektiv och utifrån ett makroperspektiv återgick det finländska samhället rätt snabbt till fredliga förhållanden efter inbördeskriget. En del historiker menar att inbördeskriget kan betraktas som ett tillfälligt avbrott i Finlands samhällshistoria. Pertti Haapala

14. Natalie Zemon Davis, "Sosiaalhistorian haasteet", Marjatta Rahikainen (toim.), *Matkoja moderniin. Läbikuvia suomalaisten elämästä*, Helsinki: Suomen historiallinen seura 1996, s. 9–10.
15. Beverly Skeggs, *Att bli respektabel: konstruktioner av klass och kön*, [svensk översättning: Annika Ruth Persson], Göteborg: Daidalos 1999, s. 20–28.
16. Helena Tolvhed, "Intersektionalitet och historievetenskap", *Scandia* 76:1 2010, s. 60.

hävdar att den snabba återhämtningen efter inbördeskriget kan förklaras med att det finländska samhället reformerades och genomgick sociala förändringar oavsett händelserna åren 1917–1918; enligt Haapala återgick man år 1919 till den väg som man hade avvikit från hösten 1917. Han syftar på de omfattande politiska och sociala reformer som både socialdemokrater och borgerliga politiker före krigsutbrottet hade fattat beslut om att genomföra, och som genomfördes efter inbördeskriget.¹⁷

Trots att det finländska samhället drabbats av ett blodigt inbördeskrig och i en europeisk jämförelse upplevt en relativt hög grad av politiskt våld under åren strax efter kriget, utvecklades landet efter detta på demokratisk grund. Jämfört med de övriga nya europeiska statsbildningarna efter första världskriget utvecklades Finland inte till en auktoritär högerdiktatur under mellankrigstiden; Finland ockuperades inte heller av Tyskland eller Sovjetunionen under andra världskriget, till skillnad från de övriga öst- och centraleuropeiska randstaterna.¹⁸ I dag räknas Finland som världens stabilaste land enligt Fragile States Index, och i jämförelse med landets tidigare våldsamma historia kan man mycket väl tala om en framgångsrik samhällsmodell med väldigt lite socialt eller politiskt våld.¹⁹

För att förstå återhämtningen efter inbördeskriget är det enligt Nils Erik Villstrand viktigt att inse vilken roll den nordiska politiska kulturen spelade för utvecklingen av det finländska samhället fram till 1900-talet. Den nordiska politiska kulturen visar enligt Villstrand starka inslag av delaktighet, dialog och kompromiss mellan statsmakt och lokalsamhälle, en politisk tradition som sträcker sig tillbaka till tidigmodern tid. Samtidigt menar Villstrand – och med honom också andra finländska historiker – att inbördeskriget politiska våld kan

---

17. Pertti Haapala, *Kun yhteiskunta hajosi: Suomi 1914–1920*, Helsinki: Painatuskeskus 1995, s. 245–250.

18. Robert Gerwarth & John Horne, ”Poliittinen väkivalta Euroopassa ensimmäisen maailmansodan jälkeen: Johdanto”, s. 23–25, 32–35 och Pertti Haapala & Marko Tikka, ”Vallankumous, sisällissota ja terrori Suomessa vuonna 1918”, Robert Gerwarth & John Horne (toim.), *Sodasta rauhaan. Väkivallan vuodet Euroopassa 1918–1923*, Tampere: Vastapaino 2013.

19. Databasen Fragile States Index, <http://fundforpeace.org/fsi/> (hämtad 18/10 2017). Finland är på första plats bland 178 stater i världen med minst förekommande våld i samhället.

förklaras med hur den ryska motståndsrörelsen, som använde sig av politisk terror för att uppnå sina mål, påverkade finländska politiska aktivister – både borgerliga och socialistiska – i början av 1900-talet.²⁰

Minneskulturen och historiografin gällande 1918 är selektiv kring vilka berättelser som ges plats i ett större historiskt narrativ. Det ovan nämnda är visserligen rimliga tolkningar av den samhällshistoriska utvecklingen före och efter inbördeskriget på en samhällelig makronivå. Men flyttar vi fokus till mikronivån framstår samhället som betydligt mera komplext och motsvarar inte nödvändigtvis bilden av ett samhälle som utvecklas i kompromiss och samförstånd. Åren 1918–1919, som är i huvudsakligt fokus för denna artikel, fanns det inget i lokalsamhället som tydde på att landet skulle utvecklas till ett stabilt och inkluderande demokratiskt samhälle.

BRUKSSAMHÄLLET'S POLITIK OCH FREDSPROBLEMATIKEN

Billnäs bruk grundades 1641 och är ett av de äldsta järnbruken i Finland. Vid tiden för inbördeskriget var produktionen inriktad på verktyg och möbler. Allt sedan bruket grundades hade det varit en utmaning för bruksägarna att få tag på yrkeskunniga arbetare och upprätthålla den sociala kontrollen av bruksarbetarna. Den så kallade arbetarfrågan var en lika viktig utmaning för bruksledningen som att finna effektiva tekniska lösningar för att bedriva en vinstmaximerande affärsverksamhet på bruket.²¹

Den svenske historikern Christer Ericsson använder uttrycket ”paternalistisk företagsledningsstrategi” för att beskriva det slags ”personalpolitik” som var karaktäristisk på bruken. Bruksbolagen upprätthöll en rad sociala institutioner för de anställda, framför allt för att hålla kvar den yrkeskunniga arbetskraften. Begreppet paternalism beskriver relationen mellan ledning och arbetare, att bolagsledningen tog ett socialt ansvar för arbetarna samtidigt som dessa förväntades vara skötsamma och underordna sig företagsledningen. Andra forskare som använt begreppet paternalism pekar på det ömsesidiga utbytet av

20. Nils Erik Villstrand, ”Vägen från Tammerfors 1918–1998”, Marianne Koskimies-Envall (red.), *Blod på drivvan. Händelserna 1917–1918 ur ett österbottniskt perspektiv*, Vasa: Österbottens museum 1998, s. 18–19.

21. Tegengren, *Billnäs Bruks historia*, s. 66, 195.

tjänster; bruksledningen ger bruksarbetarna social trygghet i utbyte mot arbetarnas lojalitet.²² Historikern Thommy Svensson menar att ömsesidigheten var en uttänkt ledarskapsstrategi bland bruksägarna i början av 1900-talet, som hade syftet att dels motverka socialismens spridning bland bruksarbetarna, dels hålla initiativet i arbetarfrågan hos de kapitalägande klasserna.²³

Med tiden blev det sociala välfärdssystem som enskilda bruksbolag upprätthöll för de anställda alltmera kostsamt för arbetsgivarna. Samtidigt ansågs det ha spelat ut sin tidigare roll för att bedriva en framgångsrik affärsverksamhet. Ericsson hävdar utifrån sin fallstudie av Nyby bruk i närheten av Eskilstuna att bruksarbetarna strävade efter att bevara delar av det paternalistiska systemet. Särskilt brukets fackavdelningar lyckades förhandlingsvägen hålla Nyby bruks paternalistiska system vid liv längre än på många andra orter i Sverige under 1900-talets första hälft. Först när stat och kommun tog över de välfärdsinrättningar som upprättats på bruken förlorade det paternalistiska systemet sin betydelse.²⁴ I finländsk forskning har man däremot kunnat visa att fackavdelningarna på bruken och i industrisamhällena försökte utmana och upphäva arbetsgivarnas paternalistiska ledningsstrategi.²⁵ Men en lokal förhandlingskultur kunde vara mera fördelaktig sedd från arbetarnas perspektiv, eftersom lokala förhandlingar gav arbetarna bättre möjligheter att bestämma över relationerna och förhållandena på arbetsplatsen och utöva ett tryck underifrån på företagsledningen.²⁶ Arbetsgivarna i Finland försökte säkra sin maktposition på arbetsmarknaden genom att ingå avtal

---

22. Christer Ericsson, *"Vi är alla delar av samma familj"*. *Patron, makten och folket vid Nyby bruk 1880–1940*, Stockholm: Carlssons 1997, s. 49–56. För motsvarande diskussion kring begreppet paternalism i små industrisamhällen på den finländska landsbygden, se Jussi Koivuniemi, *Tehtaan pillin tahtissa. Nokian tehdasyhdyskunnan sosiaalinen järjestys 1870–1939*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2000, s. 25–31.

23. Thommy Svensson, *Från ackord till månadslön: en studie av lönepolitiken, fackföreningarna och rationaliseringarna inom svensk varvsindustri under 1900-talet*, Kungälv: Svenska varv 1983, s. 54.

24. Ericsson, *"Vi är alla delar av samma familj"*, s. 227–228.

25. Koivuniemi, *Tehtaan pillin tahtissa*, s. 29–34.

26. Kari Teräs, *Arjessa ja liikkeessä. Verkostonäkökulma modernisoituviin työelämän subteisiin 1880–1920*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2001.

och karteller sinsemellan för att kontrollera löner, priser och utbud av arbetskraft.²⁷

Den engelske socialhistorikern Edward P. Thompsons forskning om de engelska arbetarnas politiska kultur under 1700-talet har inspirerat historiker, också dem som studerat relationerna mellan arbetare och bruksledning i Sverige och Finland, att tolka det paternalistiska systemet som ett gemensamt kraftfält.²⁸ Att bruksledningen tog till repressiva åtgärder eller undvek sitt sociala ansvar kunde bemötas av bruksarbetarna med olika former av motstånd, till och med uppror. I brukets vardag pågick en kontinuerlig förhandling om villkoren mellan bruksledningen och bruksarbetarna.²⁹

Antropologen och samhällsvetaren James C. Scott understryker att paternalismen trots allt var ett slags skådespel där hög och låg möttes och visade vördnad och ömsesidig respekt för varandra. Skådespelet pågick så länge bägge parter var ense om att det paternalistiska samhällssystemet fungerade. Bakom kulisserna pågick däremot ett annat spel där maskerna lades åt sidan. Här utövade man sina egna kulturella projekt som kunde innebära att man försökte skapa eget utrymme i en trängd vardag där man förväntades leva upp till en viss social roll i samhället.³⁰

Historikern Inkeri Ahvenisto (numera Sutela) har visat att politik kunde ta sig olika uttryck i den vardagliga interaktionen på ett bruk. Genom att kringgå regler eller vända upp och ned på paternalismen kunde bruksarbetarna få kontroll över sina egna liv.³¹ Ahvenistos synsätt ligger nära min tolkning av bruksarbetarnas politiska agerande i Billnäs. Vardagsmotstånd och ”egensinnigt” uppträdande kunde vara politiska strategier för arbetarna att kontrollera användningen av tid

---

27. Peter A. Swenson, *Capitalists Against Markets: The Making of Labor Markets and Welfare States in the United States and Sweden*, New York: Oxford University Press 2002, s. 21–29. På dessa sidor i Swensons bok redogörs för förhållandena på den finländska arbetsmarknaden under mellankrigstiden.

28. E. P. Thompson, *Herremakt och folklig kultur: Socialhistoriska uppsatser*, Stockholm: Författarförlaget 1983.

29. Ericsson, ”Vi är alla delar av samma familj”, s. 54–56.

30. James C. Scott, *Domination and the Arts of Resistance: Hidden Transcripts*, New Haven & London: Yale University Press 1990, s. 1–17.

31. Inkeri Ahvenisto, *Tehdas yhdistää ja erottaa Verlassa 1880-luvulta 1960-luvulle*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2008, s. 266–267.

och rum i ett samhälle med en stark social kontroll och starka norm-system. Exempel på vardagsmotstånd och egensinnigt uppträdande hittas exempelvis på industriella arbetsplatser med en strikt tids-disciplin och regler för var man fick vistas i fabrikslokalen.

På bruken var det särskilt de yrkeskunniga bruksarbetarna som åtnjöt det paternalistiska systemets sociala förmåner. Denna grupp av bruksarbetare utgjorde ett slags arbetararistokrati som kunde för-handla till sig en del av vinsten. Brukens arbetararistokrater hade inte sällan ett sådant socialt och kulturellt kapital som gjorde att de tilldelades enskilda förtroendeuppdrag av bruksarbetarna men också av bruksledningen. Det paternalistiska järnbruket hade också ett starkt patriarkalt genussystem. Det paternalistiska systemet understödde arbetarmän med familj med olika sociala förmåner. Bruksledningen föredrog familjefäder framom ogifta män, eftersom de förstnämnda förstärkte en patriarkal försörjningsmodell som ansågs skapa stabilitet i lokalsamhället. Tidigare forskning om paternalismen på bruken har inte sällan fokuserat på relationen mellan bruksledningen och denna grupp av bruksarbetare, och på hur gruppen agerade i förhandling och konflikt med bruksledningen.³²

Efter inbördeskriget ledde brukets disponenter, tjänstemän och kontorister, det vill säga bruksledningen, den lokala skyddskåren i Billnäs. Billnäs var en del av Pojo, en kommun som kännetecknades av många bruk och gods. Den lokala makteliten i kommunen bestod av bruksdisponenter, brukstjänstemän, bruks- och godsägare, tjänstemän på godsen, jordbrukare och olika högre ämbetspersoner i kommunen. De hade maktbefogenheter att, med deras egna ord, återställa ordningen i kommunen efter den röda tiden. Efter att kriget avslutats på nationell nivå med Mannerheims vita segerparad i Helsingfors den 16 maj 1918, ville man på de vitas sida återgå till ”normala” förhållanden.

---

32. Ericsson, ”*Vi är alla delar av samma familj*”, s. 74–80; Max Engman använder begreppet ”arbetararistokrati” för att beskriva de yrkeskunniga smederna på Fiskars bruk, se Max Engman, ”Engmännen och konfliktgemenskapen i Fiskars”, opublicerat föredragsmanuskript 2007, s. 13–14. Begreppet ”arbetararistokrati” (*labour aristocracy*) har också använts av Eric Hobsbawm i brittisk arbetarhistoria, se Eric Hobsbawm, *Labouring Men. Studies in the History of Labour*, London: Weidenfeld & Nicolson 1964, s. 272–315.

Bruks- och godsägarna i Pojo ville på nytt få igång arbetet på bruken och godsen genom att få tillbaka ”duglig” och ”pålitlig” arbetskraft.³³

Tidigare forskning om statsförbrytelsesdomstolen som inrättades av den vita senaten för att döma de röda som krigsskyldiga har visat att domstolen var partisk då domaren, åklagaren och kändandena tillhörde de vita krigssegrarna och svarandena de röda förlorarna. Statsförbrytelsesdomstolens beslut påverkades av de utlåtanden som gavs om de enskilda röda av lokala skyddskårsmyndigheter.³⁴ Det framgår i det följande att arbetsgivarna i Pojo påverkade eller åtminstone försökte påverka domsluten i statsförbrytelsesdomstolen för att skapa arbetsfred i lokalsamhället.

I det följande använder jag källmaterial som på olika sätt åskådliggör det som kan kallas en paternalistisk återställningsrepertoar, hur brukssamhället återgick till vardagen efter inbördeskriget. Begreppet repertoar³⁵ används i det här sammanhanget för att visa på hur aktörerna i lokalsamhället agerade i enlighet med förutsättningarna och de invanda mönstren i det paternalistiska brukssamhället och dess politiska kultur. Att man tog tillbaka en del röda bruksarbetare och dömde ut andra följde den vita bruksledningens mål att återställa en fungerande paternalistisk ordning och hierarki. Samtidigt vill jag synliggöra dialogen mellan den vita bruksledningen och enskilda röda, hur en del röda lyckades ”förhandla” sig tillbaka till vardagen genom att använda ett språk som ingår i den paternalistiska repertoaren och som framträder i brev som de röda sände via sina anhöriga till bruksledningen.

Hur var det med kvinnor och barn som även de drabbades av det röda nederlaget? När de röda männen uteblev från arbetet blev deras fruar och barn ett problem för bruksledningen. En viktig del av det paternalistiska sociala skyddsnätverket var bruksledningens ansvar för änkor och faderlösa barn, men efter upproret bedömde bruksledningen

33. Alexander Rajalin, 7/4 1918, ”Dagboksrev” (1918), Handskriftssamlingarna vid Åbo Akademis bibliotek; Brev till undersökningsdomaren i Wiborg 16/6 1918, I.A. von Julins korrespondens 1918, von Julin, Pojo lokalhistoriska arkiv, Fiskars, Raseborg.

34. Jukka Kekkonen, *Laillisuuden baaksirikko. Rikosoikeudenkäyttö Suomessa vuonna 1918*, Helsinki: Lakimiesliiton kustannus 1991, s. 35–38, 48–67, 73–90.

35. Begreppet är hälett från den historiska sociologen Charles Tillys analytiska begrepp konfliktrepertoar som använts för att studera hur kollektiva aktörer i konflikt-situationer kan anses agera utifrån en invand repertoar, se Charles Tilly & Sidney Tarrow, *Contentious Politics*, Boulder: Paradigm 2007, s. 11–15.

att situationen var exceptionell och att dess ansvar inte sträckte sig till opprorsmakarnas familjer. Hustrur, mödrar, änkor och barn kunde söka hjälp av den kommunala fattigvårdsstyrelsen i vilken personer ur bruksledningen ingick. Kvinnornas korrespondens och anteckningar om kvinnors besök hos fattigvårdsnämnden i fattigvårdsstyrelsens protokoll ger en inblick i hur kvinnorna utövade påtryckning och ställde krav på att kommunens vita maktelit skulle ta ett socialt ansvar.

Ett perspektiv på den här processen erbjuder folkhögskolläraren Alexander Rajalins ”dagboks brev” från april och maj 1918 som han skrev, delvis i efterhand, till sin fästmö i Åbo. Rajalin verkade som skrivare i skyddskårsstaben och sekreterare i fattigvårdsstyrelsen och kommunalnämnden i Pojo. I ”dagboks breven” kommenterade han både de röda männens och de röda kvinnornas förhållanden i Pojo strax efter inbördeskriget. Rajalins ”dagboks brev” representerar en utomstående syn på det återställda paternalistiska systemet. I ”dagboks breven” verkar han inte alltid ha förstått logiken i det paternalistiska systemet. Rajalin var född i Åbo i en borgerlig medelklassfamilj och skulle endast tillfälligt vistas i Pojo för att utbilda västnyländska kvinnor vid folkhögskolan därstädes. Han hade ett modernt, borgerligt och individualistiskt synsätt som skilde sig avsevärt från den konservativa, patriarkala, kollektivistiska synen på godsen och bruken i Pojo.

BRUKSSAMHÄLLET S ÅTERSTÄLLNING SREPERTOAR

Maktskiftet från rött till vitt skedde med den tyska Östersjödivisionens landstigning i Hangö och framryckning mot Helsingfors genom Västnyland. Tre dagar efter landstigningen intog tyskarna Karis och Pojo kommuner den 6 april, dock inte utan motstånd från de röda. Tyskarna stannade inte länge i Västnyland utan framryckningen gick vidare då de röda retirerat norrut. På lokal nivå blev den 6 april trots detta en dag under vilken de vita de första åren efter kriget hyllade tyskarna för deras insats i Västnylands ”befrielse” genom att ordna segerparader och minnesfester.³⁶ Men våren 1918 var återställandet av

---

36. Sonja Harju, ”De vitas tack till tyskarna”, *Ta plats i Raseborg – lokalhistorisk tidskrift* 1/2009, Raseborg: Pro Gardberg Center 2009, s. 12–14.

den tidigare maktordningen och lokalsamhällets pacificering i de västnyländska kommunerna i de lokala borgerliga makthavarnas händer.

Söndagen den 7 april 1918, det vill säga dagen efter att den tyska Östersjödivisionens trupper hade tvingat de röda att retirera från Pojo, samlades kommunens borgerliga beslutsfattare för att fatta beslut om att återställa ordningen i kommunen. Innan man samlades i det nybyggda kommunhuset deltog herrskapet i högmässan i den medeltida gråstenskyrkan S:ta Maria. Också under ”upprorstiden” hade församlingen hållit högmässa i vanlig ordning, och församlingens kaplan Hjalmar Paunu hade även hållit andaktsstunder för anhöriga till dem som på andra håll i landet deltog i striderna på den röda sidan. Man hade också förrättat en storstilad begravning då stupade rödgardister skickats hem från norra fronten i mars 1918 – en tillställning som också förrättades av kaplan Paunu och inte av kyrkoherden Karl Eklund. Paunus försonliga, om än inte tillmötesgående, inställning till de röda ledde till att han efter det vita maktövertagandet i Pojo såg sig nödsakad att söka tjänst i en ny församling.³⁷

Kyrkoherde Karl Eklund, i folkmun kallad ”Pojo-Kalle”, höll ”befrielsesöndagens” högmässa den 7 april 1918.³⁸ Kyrkoherde Eklund hade aldrig haft mycket till övers för socialismen, inte heller hade han sett med blida ögon på att hans församlingsmedlemmar gått med i arbetarrörelsen på orten. Efter inbördeskriget understödde han varmt den lokala skyddskåren och lät under mellankrigstiden kårens fana dekorera väggen i kyrkokoret. Fanans placering symboliserade kyrkans allians med skyddskåren, som enligt Eklund försvarade tro, hem och fosterland, de tre grundpelarna för det borgerliga lokalsamhället.³⁹

Men den predikan som Eklund höll dagen efter ”befrielsen” manade till försoning; hatet och hämndlystnaden skulle inte få ta över bland församlingsmedlemmarna. Kyrkoherden påminde församlingen om att upproret aldrig hade ägt rum om man i tid hade insett faran med de utomstående uppviolarna som vände arbetarna mot de herrar som alltid hållit en beskyddande hand över sitt folk. Budskapet var att man inte skulle straffa bruksarbetarna alltför hårt. De hade blivit vilseledda

37. Hjalmar Paunu, *Muistelmia pappisvuosiltani maaseudulla 1905–1926*, Jyväskylä: Eira Paunu 1987, s. 82–84.

38. Rajalin, ”Dagboks-brev” 7/4 1918.

39. ”Kyrkoherden Karl F. Eklund död”, *Västra Nyland* 27/12 1937.

av onda krafter som nästlat in sig i det harmoniska lokalsamhället. En av dem som satt och lyssnade på kyrkoherden i kyrkan var folkhögskolläraren Alexander Rajalin som hade svårt att svälja kyrkoherdens tal om försoning och förståelse för de olyckliga vilseledda. Rajalin deltog i mötet som hölls efter gudstjänsten i kommunhuset och där var tonen enligt honom en helt annan. På mötet beslutade man att inrätta en skyddskår i kommunen med uppdraget att tillfångata de röda upprorsmakarna och övervaka den lagliga ordningen i Pojo.⁴⁰

I Pojo skyddskår, där bruksledningen från Billnäs bildade en egen underavdelning, ville man ställa de lokala röda ledarna till svars för upproret. Om hämndlystnaden fungerade som en drivkraft tog skyddskåristerna ut den genom de våldsdåd som de utförde på annat håll under april månad då striderna ännu pågick mot de röda. Pojo skyddskår skulle inta Nummis, en finskspråkig kommun i nordvästra Nyland, där man tillfångatog och uppsökte misstänkta röda som dömdes av en tillfällig fältdomstol som inrättades av skyddskåristerna. Av de tillfångatagna avrättades 25 personer med anknytning till de röda.⁴¹ Maj 1918 blev den blodigaste månaden under det finländska inbördeskriget då de vita utförde summariska avrättningar på olika håll i landet i samband med krigsslutet. Enligt historikern Jaakko Paavolainen avrättade de vita dagligen i medeltal 200 personer under tidsperioden den 5–11 maj 1918.⁴² Av de tio avrättade bruksarbetarna från Billnäs blev åtta skjutna mellan den 27 april och den 21 maj 1918. Sex av dem sköts av den lokala skyddskåren, fem i Karis och en i Nummis, där han påträffats. Samtliga ansågs ha haft en roll i att uppvisa de övriga ”oskyldiga” röda bruksarbetarna till att göra uppror.⁴³

I det som kallats för den vita terrorn, med summariska och omedelbara avrättningar av röda i krigets slutskede, kan den vita bruksledningens agerande, att straffa ledarna och ”de värsta huliganerna”, tolkas

40. Rajalin, ”Dagboks brev” 7/4 1918.

41. ”Redogörelse över deltagande i Frihetskriget”, 9/3 1936, PK 869:12, Stampersonalens frihets- och stamfrändekrigsminnen, Riksarkivet, Helsingfors; Tauno Tukkinen, *Teloittajien edessä. Ihmiskohaloita Karjalohjalla, Sammatissa, Nummella, Pusulassa, Nurmijärvellä, Vihdissä ja Inkoossa 1918*, Karjalohja: Tuomo Tukkinen 1999, s. 70–72.

42. Jaakko Paavolainen, *Poliittiset väkivaltaisuuDET Suomessa 1918 2. Valkoinen terrori*, Helsinki: Tammi 1967, s. 191.

43. Akt i Överdomstolen för statsförbrytelsers arkiv, VRYO 10; VRYO 960, Riksarkivet, Helsingfors.

som ett slags återställningsrepertoar. Målet för bruksledningen var att återställa ordningen och normalisera relationen mellan bruksledningen och -arbetarna. Genom att peka på att upproret hade kommit utifrån till brukssamhället och att det var illvilliga utomstående individer som vilselett de andra, tystades upprorets sociala och politiska orsaker ner. Från bruksledningens sida menade man att majoriteten av bruksarbetarna inte haft orsak att göra uppror eftersom de hade det bra i brukssamhället.⁴⁴ Skulden lades på enskilda ”krångelmakare” som ”stiftat split och oenighet” i brukssamhället.⁴⁵ Att peka ut utomstående som skyldiga till upprorets spridning var en ofta använd diskurs i den paternalistiska retoriken, till exempel under strejker eller tidigare missämja mellan bruksarbetarna och bruksledningen. Man underströk att det inte fanns några brister i brukssamhället.⁴⁶

En röd bruksarbetare som bruksledningen inte ville ta tillbaka i arbete och som utpekades som skyldig till upproret var Karl Viljam Nummelin från Åminnefors bruk strax intill Billnäs. Han hade tillfälligt arbetat i Billnäs under högkonjunkturen 1916–1917 och haft en ledande position både i brukets metallfackavdelning och sedermera i den lokala röda förvaltningen under inbördeskriget. Den lokala skyddskårsstabens ledning, som bestod av bruksdisponenterna Emil Johannes Collan på Billnäs bruk och Ingram Arnold von Julin på Fiskars, skrev ett hårt utlåtande om Nummelin. De kallade honom för ”synnerligen farlig!” och den ”farligaste af alla huliganer, agitatorer och rödgardister som funnits [...] på orten”. Staben underströk att Nummelin hade ”störtat många fäder och familjer i elände” med sitt agerande och därför skulle ”erhålla strängast möjliga straff”.⁴⁷

I utlåtandet underströk bruksdisponenterna de egenskaper hos Nummelin som gjorde honom farlig och angav orsakerna till att de inte var villiga att ta tillbaka sådana individer till brukssamhället. Upprorsledarna ansågs vara ”kringflackande” och rotlösa. I en del fall

44. ”Utdelning av gratifikationer åt bruksarbetare”, *Svenska Tidningen* 10/6 1919.

45. Akt i Överdomstolen för statsförbrytelsers arkiv, VRYO 74, Riksarkivet, Helsingfors.

46. ”Utdelning av gratifikationer åt bruksarbetare”. Om detta, se patron Hisingers svar om fackföreningsverksamheten på Billnäs bruk: F.L. Hisinger, ”Svar till Herr Filosofie Magistern Arvid Mörne”, *Hufvudstadsbladet* 20/9 1901.

47. Akt i Överdomstolen för statsförbrytelsers arkiv, VRYO 19145, Riksarkivet, Helsingfors.

beskrevs de som ”degenererade och vanartade individer som måste rensas bort” för att man skulle kunna återställa ordningen i bruks-samhället.⁴⁸ Mobila arbetare kunde vara nog så farliga på grund av ”sitt kringfläckande lif”. De spred upproriska tankar bland de skötsamma stationära bruksarbetarna.

Före upproret hade Nummelin blivit arbetslös och under sommaren 1917 hade han arbetat med att bygga ryska befästningar i Ekenäs skärgård. Den här aspekten lyfte man fram från skyddskårens sida som en förklaring till att Nummelin ytterligare radikaliserats, och under novemberstrejken 1917, då de röda begick hemska mord i landet, hade han velat grunda en likadan ”bandit- och mördarliga” i Pojo.⁴⁹ Historikern Pauli Kettunen menar att den vita segrarsidan förklarade det röda upproret med att den lösa arbetarbefolkningen, som inte socialiserats till det kapitalistiska industrisamhällets normer, lyckades dra med sig skötsamma arbetare i upproret. För att återställa arbetsfreden skapades på borgerligt håll gränser mot den odisciplinerade och farliga, lösa arbetarbefolkningen.⁵⁰

De flesta bruksarbetarna var enligt den vita bruksledningen oskyldiga till upproret.⁵¹ Också bruksarbetarna bidrog till att upprätthålla den här bilden av sig själva som vilseledda och oskyldiga till upproret genom att peka ut andra som skyldiga. Angiveri var inte alls ovanligt. Genom att ange och peka ut lokala agitatorer bekräftade de ”vilseledda” bruksarbetarna den paternalistiska synen på upproret.⁵² I brev som de röda fångarna skrev till bruksledningen men också i samband med förhör eller i de anhörigas försök att övertala bruksledningen att återta ”oskyldiga” i arbete utpekades andra personer som skyldiga.⁵³

---

48. Akt i Överdomstolen för statsförbrytelsers arkiv, VRYO 960, Riksarkivet, Helsingfors.

49. Akt i Överdomstolen för statsförbrytelsers arkiv, VRYO 19145, Riksarkivet, Helsingfors.

50. Pauli Kettunen, *Suojelu, suoritus, subjekti: Työsuojelu teollistuvan Suomen yhteiskunnallisissa ajattelu- ja toimintatavoissa*, Helsinki: Suomen historiallinen seura 1994, s. 166–167.

51. ”Utdelning av gratifikationer åt bruksarbetare”.

52. Akter i Överdomstolen för statsförbrytelsers arkiv, VRYO 10, 74, 960, 981, 9371, 21347, Riksarkivet, Helsingfors.

53. Akter i Överdomstolen för statsförbrytelsers arkiv, VRYO 423, 21347, Riksarkivet, Helsingfors.

Maskinisten Karl Bergmans brev, som han skrev till skydds-kårschefen och bruksdisponenten på Fiskars bruk efter att han rymt från fängsläget på Sveaborg, uttryckte både underdånighet och vilja till försoning. Samtidigt innehåller brevet en påminnelse om ”her-rarnas” ansvar för sina vilseledda arbetare:

Männe int herrar i Pojo skulle kunna hjälpa mig, jag har ju aldrig haft något ondt till mina överbefäl. Det kan många andra samt kyrkoherden Eklund intyga [...]. Då talte han ett som annat och berömde Pojo arbetare att de var hyggliga. Då svarte jag honom att int är de bättre än andra men vi får tacka Höga Herrarna för de har alltid visat stor vänlighet mot oss. Till och med att den högsta arbetsgivare räcker handen både när vi får komma och be om något å alltid har vi fått lite bättring. Då svarte kyrkoherden att vi får då säga att de är bra, både Herrar och arbetare i Pojo.⁵⁴

Budskapet från Bergman till von Julin är klart: glöm inte den gamla goda tiden, hur bra det en gång var och hur bra allting åter kan bli bara bruksarbetarna får återgå till arbetet. Genom att frammana bilden av den gode, rättvise och ansvarstagande patronen och herren kunde bruksarbetarna sikta på bruksledningens akilleshäla i den paternalistiska maktordningen: herrarnas skyldighet att visa att de faktiskt agerade som goda fadersfigurer för sina underdåniga och lojala arbetare.

När utomstående utpekades som skyldiga till upproret kunde den inflyttade finskspråkiga arbetarbefolkningen mycket väl ha utgjort måltavla för beskyllningarna. Alltsedan tidigt 1900-tal hade det förekommit etniskt grundade uppfattningar i den svenskspråkiga offentligheten, att inflyttade finskspråkiga arbetare var orsaken till att socialismen spridits bland den svenskspråkiga arbetarbefolkningen.⁵⁵ Men från bruksledningens sida gjorde man inte en koppling mellan språk och uppror. Dödsstatistiken över de röda och statistiken över rödgardister på det tvåspråkiga Billnäs bruk visar ingen överrepresentation av vare sig svensk- eller finskspråkiga bruksarbetare.

54. Akt i Överdomstolen för statsförbrytelsers arkiv, VRYO 15673, Riksarkivet, Helsingfors.

55. Henrik Meinander, *Nationalstaten: Finlands svenskhet 1922–2015*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2016, s. 59–69.

Språk hade inte heller betydelse för den utflyttning som skedde efter 1918.⁵⁶ Därmed finns det inte något som tyder på en etnisk utrensning av finskspråkiga på bruken i Pojo efter 1918. Inte heller på att svenskspråkiga arbetare skulle ha varit särskilt utsatta efter 1918 för sitt påstådda svek mot den egna språkgruppen, vilket har påståtts i tidigare historieskrivning.⁵⁷

I den etniskt underbyggda språknationalism som i viss mån förekom på svenskspråkigt borgerligt håll i Finland före och efter 1918 – men också bland en del svenskspråkiga socialister⁵⁸ – kritiserade man bruksägarna för att de aktivt värvade finskspråkig arbetskraft till svenskspråkiga trakter. De kritiska rösterna menade att bruksägarna drevs av vinstintresse framom en strävan att försvara vitala språkintressen som endast kunde tas tillvara genom att man förhindrade finskspråkig inflyttning till svenskspråkiga orter i Finland.⁵⁹ I stället hade bruksledningen de facto uppmuntrat inflyttade finskspråkiga bruksarbetare att integrera sig i det svenskspråkiga lokalsamhället. Detta för att främja den allmänna sämjan i lokalsamhället, i stället för att så frön till nya konflikter som kunde hota arbetsfreden och produktionen på bruket.⁶⁰ Inställningen förklaras av bruksledningens stora behov av att återta arbetare som kunde fylla platser vid produktionslinjen och ingå i brukssamhällets gemenskap, oavsett vilket språk de talade. Problematiska var endast de som gick emot det paternalistiska systemet på bruket.

---

56. Pojo församlings kommunionsbok 1918–1921 (Billnäs bruk), Pojo församlings arkiv, Pojo.

57. Anna Bondestam & Alf-Erik Helsing, *Som en stubbe i en stubbåker: Finlands svenska arbetarförbund 1899–1974*, Vasa: Fram förlag 1978, s. 164.

58. Matias Kaihovirta, ”Det var österns insats också i vårt samhällsliv’: Civilisation, nation och etnicitet i Karl H. Wiiks syn på 1917–1918 års händelser”, *Historiska och litteraturhistoriska studier* 92, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2017.

59. ”Pojo Andelsförenings öde”, *Vestra Nyland* 12/12 1918; ”Pojo kommuns delning”, *Västra Nyland* 10/3 1921.

60. Intervju med bruksarbetaren Emil Peltonen, son till den inflyttade finskspråkige smeden Armas Peltonen, se Alf-Erik Helsing, *Berättelser från Billnäs*, Karis: Billnäs svenska arbetarförening 1986, s. 118.

ATT ÅTERSTÄLLA DEN PATRIARKALA SAMHÄLLSORDNINGEN

Och ute i socknen flyga ibland hatets budskap, bittra hämndfulla ord, vanmäktiga hotelser och förbannelser som pinade kvinnohjärnor utänka inom sina så hårt straffade hem. [...] [D]et är kvinnorna som under dessa månader närt sitt eget falska hopp om lycka och välstånd utan bekymmer och med det uppeggat männen, de hade talat ord, som ingen man talat; för att framtidens väg skulle jämna sig bättre och lättare, tror jag nästan att det vore bättre att mödrar och fästmör spärrades in i häkten och männen återskänktes till arbetet.⁶¹

Vad fick folkhögskolläraren Alexander Rajalin att uttrycka sin vrede över kvinnorna i Pojo i maj 1918? Vid den här tiden följde Rajalin på nära håll många av kommunens arbetarfamiljer och såg deras utsatta läge. Han verkade som skrivare i den lokala skyddskårsstaben och deltog i förhören där han förde protokoll och var med om att formulera utlåtanden över de röda som skickades till fånglägren eller som redan hamnat i fångläger. Trots att det enbart var män på den röda sidan som blev fångslade och inväntade statsförbrytelsesdomstolens dom, blev Rajalin också i egenskap av medlem i kommunens fattigvårdsstyrelse bekant med hustrurna och kvinnorna som sökte hjälp i sin alltmera trängda vardag efter kriget.

På Billnäs bruk var 106 rödgardister gifta män med minst ett barn, medan 19 var gifta män utan barn. Sjuttiosju rödgardister var ogifta män utan barn, men 33 av de sistnämnda ingick i ett hushåll där fadern också var rödgardist, eller var söner till arbetarmän som arbetade på bruket men som inte deltog i inbördeskriget. Med andra ord var inbördeskriget en angelägenhet för många av brukets arbetarfamiljer. Av de 54 röda som dog i Billnäs var 28 gifta män och bruket fick lika många änkor; av dem var 26 änkor med minderåriga barn.⁶² Eftersom bostaden var knuten till mannens anställningsförhållande fick kvinnorna inte längre bo kvar på bruket då mannen dog. Kvinnornas framtid blev således oviss. Röda gardet på Billnäs bruk bestod

61. Rajalin, "Dagboks-brev" 6/5 1918.

62. Kommunionbok 1917–1918 (Billnäs bruk), Pojo församlingsarkiv, Pojo.

i huvudsak av män och endast ett fåtal ogifta, i regel barnlösa, kvinnor som arbetade som kokerskor för gardet.⁶³

Chocken för arbetarfamiljerna kom den 16 maj, samma dag som den vita segerparaden ordnades i Helsingfors, då den ålderstigne och sjuklige brukspatronen Fridolf Leopold Hisinger i vredesmod meddelade att 68 av brukets arbetarfamiljer skulle bli uppsagda till följd av delaktighet i upproret. Hisinger var inte längre verkställande direktör för Billnäs Bruk Ab, men hans roll som största aktieägare och tidigare brukspatron kunde inte helt förbises av den dåvarande lokala bruksledningen och bruksstyrelsen. Vid utgången av maj månad måste de kvarvarande hustrurna, änkorna och barnen till de röda som var fängslade lämna bruksbolagets bostäder. Eftersom bostaden var bunden till anställningsförhållandet och eftersom männen blivit uppsagda från brukets tjänst, krävde Hisinger att familjerna skulle bereda plats åt nya bruksarbetare.⁶⁴

Hisingers krav på att ett flertal av de röda arbetarfamiljerna skulle vråkas från Billnäs väckte även upprördhet i den kommunala fattigvårdsstyrelsen. Man hänvisade till att bruksledningen – antagligen utan den pensionerade brukspatronens vetskap – hade gett löfte om att ta ansvar för hustrurna och barnen till de arbetarmän som var fängslade. Utgångspunkten tycks ha varit att de flesta bruksarbetarna skulle få tillbaka sitt arbete.⁶⁵ I juli 1918 då de flesta röda ännu var inspärrade i fånglägren sökte 107 kvinnor från Billnäs hjälp av den kommunala fattigvården. Ur de kommunala beslutsfattarnas perspektiv var situationen problematisk eftersom underhållsbidragen ökade de kommunala utgifterna markant, samtidigt som beslutsfattarna, av vilka de flesta var kommunens arbetsgivare, önskade få igång arbetet på bruken och i jordbruket.⁶⁶

På Billnäs bruk verkar man endast i begränsad utsträckning ha följt Hisingers krav på att vråka ett stort antal av arbetarfamiljerna.

---

63. Karis-Billnäs röda gardes livsmedelskommittés löner från 3 februari till den 16:e februari 1918, Riksarkivet, Helsingfors.

64. Brev från E. J. Collan till Arvid Lindberg 25/5 1918, Diverse handlingar 1918/1919, Fattigvården, Pojo kommunarkiv.

65. Ibid.

66. Förteckning över understödstagare i Billnäs bruk 1/7 1918, Diverse handlingar 1918/1919, Fattigvården, Pojo kommunarkiv.

Antagligen lyckades bruksledningen övertala Hisinger att dämpa sin ilska över de röda bruksarbetarnas svek. Från maj till juli 1918 var situationen som mest akut för familjerna. Bruksledningen beslutade att kvinnorna kunde bo kvar i bostäderna om de började arbeta på bruket.⁶⁷ Det var också i linje med fattigvårdsstyrelsens uppfattning att ”en arbetsför qvinna med barn bör kunna komma till rätta med egen förtjenst”.⁶⁸ Också minderåriga söner och döttrar fick arbete. Det var dock fråga om arbetsuppgifter som inte krävde nämnvärd tidigare arbetserfarenhet eller yrkeskunskap, till exempel lastning och packning eller brådiskande arbeten för brukets jordbruksavdelning. En del kvinnor anlätades även som brandvakter.⁶⁹ Bruksbolaget inrättade också ett barnhem för de minsta barnen. Barnhemmet var egentligen ett slags daghem där barnen vistades medan mödrarna arbetade. I den borgerliga tidningspressen gav man Billnäs bruk erkännande för att man visade omsorg om de drabbade familjerna och särskilt om de utsatta barnen.⁷⁰ Kvinnorna som placerade barnen i brukets barnhem kritiserade ändå den bristande omvårdnad som barnen fick; i kritiken nämndes bristande hygieniska förhållanden, ”oätbar” mat och att barnen blev illa bemötta av barnhemmets föreståndare.⁷¹

Fattigvårdsstyrelsen och bruksledningen delade uppfattningen att männen måste få tillbaka sina arbeten, inte bara för att man åter ville få i gång produktionen utan även för att man önskade lindra försörjningsbördan som blivit allt större för kommunen och bruksbolaget. I juni 1918 fattade senaten det första amnestibeslutet som inverkade på domarna för majoriteten av de röda som var fängslade: alla högst treåriga tukthusdomar skulle bli villkorliga.⁷² Det ledde till en vändning i situationen på bruket. Bruksledningen formulerade brev och

67. Mötesprotokoll 3/6 1918, E I 6, Fattigvårdsstyrelsens protokoll 1910–1919, Fattigvården, Pojo kommunarkiv.

68. Mötesprotokoll 20/11 1919, E I 6, Fattigvårdsstyrelsens protokoll 1910–1919, Pojo kommunarkiv.

69. Brev från kontorschef Erik Andersson till Pojo fattigvårdsstyrelse 23/6 1918, Ankomna brev 1918–1921, Fattigvården, Pojo kommunarkiv.

70. ”Utdelning av gratifikationer åt bruksarbetare”.

71. Mötesprotokoll 20/8 1918, E I 6, Fattigvårdsstyrelsens protokoll 1910–1919, Pojo kommunarkiv. Det finns även minnesberättelser från barnhemmet i Billnäs år 1918, se Helsing, *Berättelser från Billnäs*, s. 142.

72. Sami Suodenjoki, ”Vankileirit”, Pertti Haapala & Tuomas Hoppu (toim.), *Sisällissodan pikkujättiläinen*, Helsinki: WSOY 2009, s. 340–341, 351–354.

sände iväg förteckningar över de män som man intygade var ”mindre skyldiga” till upproret, som måste skonas ”för sin talrika familjs skull” och för att de var yrkeskunniga män som bruket behövde för att få igång arbetet. Bruksledningens förteckning över de män som bruket önskade få tillbaka i arbete återfinns bland annat i en av de röda bruksarbetarnas brottsakter.⁷³

Genom att man tog tillbaka arbetarmän och familjefäder kunde den patriarkala ordningen återställas på bruket. Dessförinnan hade bruksledningens representanter i skyddskåren blivit påmind om sitt paternalistiska ansvar för brukets arbetarfamiljer medan männen var fångslade. Alexander Rajalin uttryckte förvåning över kvinnornas ”vanmäktiga hotelser”, men också över de häftiga känsloutbrott som kvinnorna uttryckte under mötet med skyddskåristerna i maj. Detta hot från kvinnorna mot skyddskåren ledde till att polisen uppmanade skyddskåristerna att gå beväpnade ifall de rörde sig ensamma ute på landsvägen.⁷⁴ Bruksledningen formulerade till och med en särskild ordningsstadga i ett förhørsformulär där de förbjöd ”kvinnor och barn utan skilt tillstånd eller angeläget ärende besöka platsen kring Samlingslokalen”.⁷⁵ Det var i brukets samlingslokal som skyddskårsstaben höll möte under maj månad och skrev utlåtanden eller fattade beslut om frågor som gällde de röda männen på bruket. Ett problem var att kvinnorna stod utanför och i ordningsstadgan uppmanades de ”att sluta upp med all agitation och allt okvädande och skymford”.⁷⁶

Bruksledningen försökte vräka änkor till de röda från bolagets bostäder under sommaren – i vissa fall utan resultat. Med hjälp av länsmannen försökte bruksledningen vräka två änkor i juni, men kvinnorna vägrade att lämna sina hem. Det ledde till att bruksledningen omprövade vräkningsbesluten. I stället vände man sig till kommunens fattigvårdsstyrelse och ansökte om att kommunen skulle betala de röda

---

73. Akt i domstolen för statsförbrytelser, VRO 6248, Riksarkivet, Helsingfors.

74. Rajalin, ”Dagboksbrev” 4/5, 5/5, 6/5 1918.

75. ”Formulär för förhör med de rödgardister som icke häktats”, maj 1918, Fiskars AB Historiska arkivet.

76. Ibid.

änkornas hyror.⁷⁷ I samråd med Fiskars bruksledning och Antskogs textilfabriks styrelse planerade Billnäs att omplacera änkorna i Antskogs textilfabrik. Disponent Collan ansåg att arbetarföreningens lokal i Antskog kunde göras om till en bostadskasern för kvinnorna som kunde arbeta för sitt uppehälle vid brukets klädes- och textilfabrik.⁷⁸

Kvinnornas och barnens ställning påverkades också av mannens position på bruket. Det var inte ovanligt att kvinnorna utnyttjade mannens ställning, om han var eller hade varit en yrkeskunnig smed eller snickare på bruket, för att få hjälp och bistånd av bruksledningen. Kvinnorna eller deras söner kunde till exempel anställas på bruket i mannens ställe. Bruksledningen utsträckte den paternalistiska ”omsorgen” om de drabbade arbetarfamiljerna till att omfatta kosthåll för kvinnor och barn; senare kanaliseras den sociala verksamheten till borgerliga, filantropiska föreningar som verkade på bruket i bruksledningens regi.⁷⁹

Då Billnäs svenska arbetarförening återupptog verksamheten i september 1919, underströk den nya styrelsen att man skulle utreda vilken social hjälp de utsatta arbetarfamiljerna, särskilt änkorna och barnen till de röda, behövde. Bakom detta låg antagligen en uttalad vilja från socialdemokratiskt håll att motverka de borgerliga indoktrineringsförsöken som man påstod låg bakom bruksledningens filantropiska verksamhet efter 1918. Också familjer till avlidna medlemmar i arbetarföreningen fick stöd av mannens forna kollegor och kamrater. Arbetarföreningen betalade ut små bidrag till de fallna kamraternas änkor, men änkorna ställde också krav på att föreningen skulle bistå dem i deras utsatta vardag efter inbördeskriget.⁸⁰

---

77. Brev från Billnäs Bruk till Kronolänsmannen angående rödgardisters familjer 13/8 1918, Kronolänsmännen 1913–1930, Korrespondens, Förvaltning, 460 Fiskars AB – Billnäs fabrikers arkiv, Näringslivets Centralarkiv, S:t Michel.

78. Odaterat brev till landshövdingen i Nylands län, oktober 1918, Diverse 1918/1919, Fattigvården, Pojo kommunarkiv.

79. ”Utdelning av gratifikationer åt bruksarbetare”; Årsberättelse 1924, Årsberättelse verksamhet 1924–1946, General Mannerheims barnskyddsförbunds Billnäs avdelning, Pojo lokalhistoriska arkiv, Fiskars.

80. Mötesprotokoll 2/9 1919, Protokoll 1916–1929, Billnäs svenska arbetarförenings arkiv, Lokalhistoriska arkivet ”Arresten”, Karis; Brev till Finlands svenska arbetarförbunds styrelse 5/3 1922, Billnäs svenska arbetarförenings arkiv.

EN PATERNALISTISK ÅTERSTÄLLNINGSREPERTOAR
EFTER 1918?

I den här uppsatsen har den paternalistiska ordningen, dess sociala system och kulturella ram bidragit till förståelsen av hur man återställde samhällsordningen efter ett uppror som vänt upp och ned på brukssamhällets sociala hierarki. I en historisk jämförelse över tid och rum finner man exempel på liknande återställningsrepertoarer i andra paternalistiska samhällen, gällande hur man gick till väga, men också hur man ända sedan senmedeltiden försvarat och återställt paternalistiska relationer i samhället efter våldsamma uppror.⁸¹ Den här traditionen tycks ha levt kvar på olika håll i Norden ännu under modern tid, till exempel i bruks- och herrgårdsmiljöer som drabbades av strejker och andra sociala konflikter i samband med arbetarrörelsens genombrott i början av 1900-talet.

På Billnäs bruk kommer den paternalistiska återställningsrepertoaren till uttryck i bruksledningens åsikt att det inte var det paternalistiska systemet som var orsaken till bruksarbetarnas uppror. Skulden låg på illvilliga agitatorer och farliga krångelmakare i bruksgemenskapen som vilselledde majoriteten, de skötsamma, dugliga bruksarbetarna, och lurade dem att ansluta sig till röda gardet. På det här sättet avpolitiserades upproret och man avfärdade också de sociala orsakerna som låg bakom bruksarbetarnas uppror. Den här bilden av upprorets orsaker sedd ur den vita paternalistiska bruksledningens perspektiv var också grunden för brukssamhällets återgång till fred och försöket att normalisera förhållandena på bruket efter inbördeskriget. Lokala syndabockar, personer som utpekades som skyldiga till bruksarbetarnas uppror, straffades. En del blev avrättade, andra försökte bruksledningen bli av med genom att skriva negativa utlåtanden om dem till statsförbrytelsesdomstolen.

De röda bruksarbetarmännen som var inspärrade i fångläger och väntade på statsförbrytelsesdomstolens beslut, kunde använda den paternalistiska retoriken på ett motsatt sätt. De försökte övertala bruks-

---

81. Natalie Zemon Davis, *Society and Culture in Early Modern France*, Cambridge: Polity press 1975, s. 154, 182–187; Karin Sennefelt, *Den politiska sjukan: Dalupproret 1743 och frihetstida politisk kultur*, Hedemora: Gidlunds förlag 2001, s. 272–275.

ledningen att återanställa dem, och vädjade till den paternalistiska husbondens roll. För bruksledningen var det särskilt viktigt att åter få i gång produktionen med hjälp av yrkeskunniga arbetare, vilket i sin tur påskyndade processen att ta tillbaka vilseledda och yrkeskunniga bruksarbetare i arbete.

Den paternalistiska återställningsrepertoaren hade också en patriarkal sida, som speglar brukssamhällets inneboende genussystem. Hustrurna, änkorna och barnen till de röda bruksarbetarna blev ett socialt problem efter att männen förts till fångläger eller avlidit. Dåvarande fattigvårdslagstiftning förpliktade bruksledningen att ta ansvar för kvinnorna och barnen medan männen var borta. För kommunen blev problemet alarmerande då hustrurna till de röda sökte fattigvårdsbidrag, vilket betydligt ökade de kommunala utgifterna. Kommunen krävde att bruksledningen tog ansvar för de röda familjerna och med statens stöd såg de till att det blev så. För att kunna återställa den patriarkala ordningen var det viktigt att få papporna tillbaka i arbete och få dem att ansvara för sina familjers utkomst. Den här synpunkten framförde även kvinnorna till bruksledningen. Änkorna kunde även kräva att bruksledningen tog sitt patriarkala ansvar för kvinnornas och barnens välfärd.

Den här artikeln visar att det paternalistiska systemet och en förmåga att utnyttja detta system samt den sociala position man hade i brukssamhället var av stor betydelse för de röda bruksarbetarnas återgång till vardagen efter inbördeskriget. Männens sociala och kulturella kapital, i form av yrkeskunskap, egenskaper som skötsamhet och duglighet samt deras familjeförsörjarstatus, var avgörande för att de skulle återfå sin position i brukssamhället. Mannens sociala och kulturella kapital hade betydelse också för hur kvinnorna och barnen i hans familj anpassade sig till fredstida förhållanden. Illa gick det för dem som saknade de här resurserna.

Hur väl återgången till vardagen lyckades efter inbördeskriget 1918 varierar stort mellan olika individer beroende på hurdana sociala relationer de hade före kriget. I den här artikeln framgår det att brukssamhällets paternalistiska sociala system hade stor inverkan på hur de röda och deras familjer återgick till vardagen efter kriget. Den röda bruksarbetarens sociala position och sociala nätverk var av stor betydelse för återanpassningen. Samtidigt har jag i den här artikeln

pekat på betydelsen av klass och genus i återanpassningen till vardagen efter konflikten.

Inbördeskriget var inget undantag i finländsk samhällsutveckling, utan snarare en brytpunkt som i vissa fall förstärkte gamla maktstrukturer och gav dem en förnyad betydelse i en ny historisk situation. På Billnäs bruk och säkerligen på många andra liknande industrier förstärktes den paternalistiska maktordningen. Samtidigt levde konflikten kvar, antingen latent i den dolda minneskulturen bland de forna röda och deras anhöriga eller i öppna konfrontationer i lokalsamhällets vardag. I den här artikeln har jag visat att bruksarbetarna var benägna att verka inom systemets ramar genom att utöva påtryckningar underifrån. Det här gällde naturligtvis inte alla. Förhandlingsbordet var dukat för bruksarbetare som hade en position i brukets yrkeshierarki och deras position gav även deras familjemedlemmar möjlighet att påverka sin vardag efter inbördeskriget.

Stalin och det svenska i Finland

Kommunistisk nationalitetsteori och den tidiga finlandssvenska folkdemokratien

DET ÄR INTE OVANLIGT ATT finlandssvenskarnas ställning under 1900-talet förbinds med den liberala och borgerliga demokratins fortlevnad i Finland. Henrik Meinander menar att den svenskspråkiga befolkningen skulle ha drabbats av en ”total kollaps” om fortsättningskriget slutat i ”ett kommunistiskt Finland”. Enligt Meinander skulle ett kommunistiskt maktövertagande ha medfört att finlandssvenskarnas ”lagstadgade rättigheter antingen hade slopats eller mist sin betydelse”, samt att de flesta finlandssvenska institutioner demonterats.¹ Meinanders kontrafaktiska hypotes anger onekligen en möjlig utveckling, särskilt ifall Finland ockuperats av Röda armén. En idéhistorisk analys av kommunismens nationalitetsteori och -politik kan dock ge oss en annan och väsensskild bild av finlandssvenskarnas framtid i ett kommunistiskt efterkrigstida Finland. Enligt detta scenario kunde den av folkdemokraterna eftersträlvade demokratiseringen² av Finland lett till att finlandssvenskarnas rättigheter och institutioner omformulerats och deras intuitioner omstrukturerats i den nya socialistiska folkrepubliken. Införandet av ett socialistiskt samhällssystem kunde ha resulterat i nya minoritetsnationella organ och enheter, exempelvis en finlandssvensk autonom region på samma sätt som förvaltningsområden inrättades för nationella minoriteter i

1. Henrik Meinander, *Nationalstaten: Finlands svenskhet 1922–2015*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2016, s. 130.
2. Enligt den kommunistiska idétraditionen är arbetarklassens (majoritetens) herrevälde över samhället, proletariatets diktatur, mer demokratisk än borgarklassens (minoritetens), men fullständig demokrati uppnås först i det klass- och statslösa kommunistiska samhället.

de östeuropeiska folkrepublikerna. Dessa kunde, åtminstone i princip, ha garanterat finlandssvenskarnas rättigheter under ledning av finlandssvenska kommunister.

Syftet med uppsatsen är att idéhistoriskt belysa den kommunistiska nationalitetsteorin i allmänhet och särskilt dess betydelse för de finlandssvenska folkdemokraterna och kommunisterna under de första efterkrigsåren. Källmaterialet utgörs av Demokratiska förbundet för Finlands folks och Finlands kommunistiska partis material rörande den svenskspråkiga minoriteten i Finland, tillsammans med relevant kommunistisk (bolsjevikisk) teorilitteratur, framför allt Stalins *Marxismen och den nationella frågan*. Den övergripande frågan för uppsatsen är hur de finländska kommunisterna och folkdemokraterna, särskilt de finlandssvenska, begreppsliggjorde och politiserade den svenskspråkiga minoritetens ställning i Finland fram till Finlands kommunistiska partis organisationsreform år 1951. Den kommunistiska nationalitetsteorins tillämpning på finlandssvenskarna har hittills inte varit föremål för historievetenskapliga undersökningar. Uppsatsen lämnar därmed bidrag till såväl den transnationella finländska kommunismens historia som forskningen om den finlandssvenska yttervänsterns historia i Finland.

DEN FINLANDSSVENSKA FOLKDEMOKRATIN

Demokratiska förbundet för Finlands folk (DFFF) grundades i slutet av oktober 1944 av vänstersocialdemokrater och Finlands kommunistiska parti (FKP), som efter vapenstillståndsavtalet mellan Finland och Sovjetunionen hösten 1944 kunde göra entré i landets politiska liv. DFFF skulle enligt kommunisternas planer fungera som en samlande front- och valorganisation. Syftet var att locka en bredare vänsterradikal väljargrupp än vad FKP ensamt kunde dra till sig och därigenom bereda kommunisternas väg till makten. De socialister som anslöt sig till DFFF dansade dock inte alltid efter FKP:s pipa utan hade egna visioner för DFFF:s identitet och politik, vilket ledde till slitningar inom både DFFF och FKP.³ DFFF skördade stora framgångar i sitt

3. Se exempelvis Erkki Tuomioja, *K.H. Wiik: Puoluesihtööri ja oppositiosialisti. Elämäkerta 1918–1946*, Helsinki: Tammi 1982; Atos Wirtanen, *Mot mörka makter*,

första (och mest framgångsrika) riksdagsval år 1945 med 23,5 procent av rösterna och blev statsministerparti 1946. I riksdagsvalet år 1948 gick DFFF tillbaka och erhöll därefter valresultat på omkring 20 procent fram till mitten av 1970-talet, varefter väljarstödet sjönk kraftigt fram till upplösningen år 1990.

DFFF upprätthöll egna tidningar, ett eget förlag, egna tryckerier samt en rad andra folkdemokratiska institutioner och organisationer. Det grundades även nya svenska folkdemokratiska föreningar och flera äldre svenska arbetarföreningar lämnade Finlands Svenska Arbetarförbund (FSA) för DFFF under de första efterkrigsåren. Svenska sektioner etablerades både inom FKP och DFFF, och svenska sekreterare tillsattes för att samordna och kontrollera såväl det kommunistiska som det folkdemokratiska arbetet på svenska i Finland. Mot slutet av 1940-talet hade en omfattande svenskspråkig verksamhet etablerats i Svenskfinland. De finlandssvenska folkdemokraterna gav dessutom ut en egen tidning, *Folktidningen Ny Tid*. Tillsammans med FSA grundade de finlandssvenska folkdemokraterna år 1946 en bildningsorganisation, Folkets Bildningsförbund, som de självständigt kontrollerade efter socialdemokraternas utträde år 1949.⁴

Nationalitetsfrågan var ideologiskt och strategiskt viktig för de finlandssvenska kommunisterna och folkdemokraterna.⁵ Det socialistiska finländska samhälle de arbetade för skulle befria den arbetande finlandssvenska majoriteten från kapitalistisk exploatering och borgerligt förtryck. Det förtryck som riktades mot de finlandssvenska arbetarna ansågs dessutom vara grövre, eftersom den arbetarupplösning som bedrivits bland den finskspråkiga arbetarbefolkningen mera sällan nådde svenskspråkiga arbetare. Alldeles centralt för de finlandssvenska kommunisterna och folkdemokraterna var även att arbetarna skulle delta i klasskampen *utan* att göra avkall på sin finlandssvenskhet. I själva verket skulle övergången till socialism förstärka den finlands-

---

Helsingfors: Söderströms 1963; Veli-Pekka Leppänen, *Kivääri vai äänestyslippu? Suomen kommunistisen puolueen hajaannus 1964–1970*, Helsinki: Edita 1999.

4. Mats Wickström & Jonas Ahlskog, "Socialt och kulturellt vakna medborgare. Socialistisk finlandssvensk folkbildning från samarbete till splittring i Folkets Bildningsförbund r.f., 1945–1949", *Historisk Tidskrift för Finland* 102, 2017:2, s. 255–285.
5. Alla medlemmar i FKP var samtidigt folkdemokrater, men de flesta folkdemokrater var inte kommunister.

svenska *nationalitetens* livsvillkor och trygga dess framtid i Finland. Den här folkdemokratiska framtidsvisionen för finlandssvenskarna var, som vi kommer att visa, förankrad i marxistisk-leninistisk teori, särskilt Josef Stalins i särklass främsta bidrag till detta teoribygge före den ryska revolutionen, *Marxismen och den nationella frågan* (1913).⁶

De finlandssvenska folkdemokraterna verkade inom ett politiskt fält som var minoritetsnationellt konstituerat, Svenskfinland, i konkurrens med en aktör som var sammanflätad med själva fältet (Svenska folkpartiet) och en annan som också gjorde anspråk på att vara socialistisk och svensk (Finlands Svenska Arbetarförbund). Därför var det av största strategiska vikt för folkdemokraterna att utarbeta och förmedla en unik minoritetsnationell ståndpunkt till det finlandssvenska folket som man ansåg vara förtryckt. Samtidigt ansåg ledande finlandssvenska folkdemokrater att förutsättningen för att DFFF skulle skörda framgångar hos den finlandssvenska väljarkåren var en politik som även i sitt försvar av svenskheten i Finland var övertygande. Den aviserade demokratiseringen av Finland, det vill säga inrättandet av ett socialistiskt samhällssystem under kommunistiskt styre, skulle därför förenas med en frigörelse av den finlandssvenska minoriteten. Denna frigörelse inkluderade etnisk emancipation och ett löfte att finlandssvenskheten inte bara skulle fortbestå utan också frodas i det folkdemokratiska Finland. Fram till år 1956 var det också möjligt att hänvisa till absolut högsta ort, nämligen Kreml och Stalins egen nationalitetsteori, för att ge stöd för teserna om finlandssvenskarnas lysande framtid i ett från kapitalism och fascism befriat Finland.

STALINS TEORI OM NATIONEN OCH DEN FINLANDS- SVENSKA FOLKDEMOKRATIN

Fram till Chrusjtjovs så kallade hemliga tal om personkulten kring Stalin och dess förkastliga följder vid Sovjetunionens Kommunistiska Partis 20:e kongress år 1956, var Stalin en oantastlig ideologisk auktoritet inom såväl finländsk folkdemokrati som världskommunismen.⁷

6. Theodore R. Weeks, "Separatist Nationalism in the Romanov and Soviet Empires", John Breuilly (ed.), *The Oxford Handbook of the History of Nationalism*, Oxford: Oxford University Press 2013, s. 207.

7. Bernard S. Morris, *Authority and Control in International Communism: 1917–1967*,

Stalins specialitet som marxistisk teoretiker var nationalitetsfrågan, i vilken han gjorde sig ett namn år 1913 med en av sina viktigaste skrifter, *Marxismen och den nationella frågan*, ursprungligen publicerad under titeln *Den nationella frågan och socialdemokratin* i nummer 3–5 av den bolsjevikiska tidskriften *Prosvesjtjenie* ("Upplysning").⁸ Efter oktoberrevolutionen 1917 utsågs Stalin till folkkommissarie för nationalitetsfrågor i den första sovjetregeringen, en post han innehade fram till år 1923. Redan innan han gick segrande ur maktkampen efter Lenins död år 1924 var Stalin, både i sina egna och i andras ögon, en specialist på nationalitetsfrågor.⁹

Stalin skrev *Marxismen och den nationella frågan* i första hand som en anklagelseskrift mot den österrikiske socialdemokraten Otto Bauer. Bauer var en ledande austromarxistisk ideolog och socialdemokratisk politiker vars första verk *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie* (1907) gav honom en framträdande position som teoretiker i den internationella arbetarrörelsen.¹⁰ I Stalins sikte fanns förutom den österrikiska socialdemokratin och dess enligt honom felaktiga nationella program också det första judiska socialdemokratiska partiet Bund (*Algemeyner Yidisher Arbeter Bund in Litah, Poyln un Rusland*, grundat år 1897). Detta partis förening av socialism och judisk minoritetsnationalism (bundism) tog starkt intryck av austromarxismens idé om nationell kultura autonomi som icke-territoriell förvaltningsprincip för en mångnationell demokratisk stat.¹¹

Enligt Stalin vilade en kultura autonom politik på en felaktig teoretisk grund. Det allvarligaste felslutet var att idén om kultura autonomi förandligade nationsbegreppet genom att, på ett sätt som enligt Stalin var omarxistiskt, skilja mellan ett folks nationalkaraktär och de mate-

---

Abingdon (UK) & New York: Routledge 2017.

8. Erik van Ree, *The Political Thought of Joseph Stalin: A Study in Twentieth Century Revolutionary Patriotism*, London: RoutledgeCurzon 2002, s. 64; Josef Stalin, *Marxismen och den nationella frågan*, Stockholm: Förlag för litteratur på främmande språk 1950, s. 97, not 1.
9. Timothy Snyder, *Sketches from a Secret War: A Polish Artist's Mission to Liberate Soviet Ukraine*, New Haven: Yale University Press 2005, s. 35.
10. Michael Forman, *Nationalism and the International Labor Movement: The Idea of the Nation in Socialist and Anarchist Theory*, University Park: The Pennsylvania State University Press 1998, s. 95–96.
11. Hélène Carrère d'Encausse, *The Great Challenge: Nationalities and the Bolshevik State, 1917–1930*, New York: Holmes & Meier Publishers 1992, s. 28.

riella villkoren för deras liv. Det som Bauer kallade nationalkaraktär var för Stalin endast "en återspeglning av levnadsförhållandena, en koncentration av intrycken från den omgivande miljön".¹² Enligt Stalin var jorden, territoriet, nationens grundval och följaktligen även utgångspunkten för marxistisk nationalitetspolitik: "Hur kan man [som Bauer] inskränka det hela bara till nationalkaraktären och av-söndra och skilja den från den jordmån, som alstrat densamma?"¹³ Stalin anklagade Bauer för mystifikation och anförde judarna som exempel på hur den Bauerska grundprincipen om nationalkaraktärer inte överensstämde med den materiella och politiska verkligheten:

Bauers ståndpunkt, enligt vilken nationen identifieras med nationalkaraktären, lösrycker nationen från dess grund och förvandlar den till något slags osynlig, självtillräcklig kraft. Resultatet blir inte en levande och verkande nation, utan någonting mystiskt, ogripbart och övernaturligt. Ty, upprepar jag, vad är det exempelvis för en judisk nation, som består av grusiska, dagestanska, ryska, amerikanska och andra judar, vars medlemmar inte förstår varandra (de talar olika språk), lever i olika världsdelar, aldrig kommer att träffas, aldrig kommer att handla gemensamt, vare sig i fred eller i krig?¹⁴

Bauer hade enligt Stalin missförstått vad en nation egentligen var. För att rätta till denna såväl ovetenskapliga som politiskt ödesdigra vanföreställning ställde Stalin upp sin egen definition på en nation, en begreppsbestämning som över tre decennier senare skulle spela en stor ideologisk roll för den finlandssvenska folkdemokratin:

En nation är en historiskt uppkommen, varaktig gemenskap mellan människor, som uppstått på grundval av gemenskap ifråga om språket, territoriet, det ekonomiska livet och den mentalitet, som kommer till uttryck i den gemensamma kulturen. Härvid är det självklart att en nation, såväl som varje annan historisk företeelse, är underkastad förändringens lag, äger sin historia, sin början och sitt slut. Det måste betonas att inget av de anförda kännetecknen ensamt för sig är tillräckligt för att definiera

12. Stalin, *Marxismen och den nationella frågan*, s. 18.

13. *Ibid.*

14. *Ibid.*, s. 19.

*en nation. Än mer: det behövs bara att ett av dessa kännetecken saknas, för att nationen skall upphöra att vara en nation.*¹⁵

Även om Stalin jämställde de fyra kriterierna (gemensamt språk, territorium, ekonomiskt liv och gemensam mentalitet) för vad som konstituerade en nation, utgjordes den nationella grunden, enligt Stalin, framför allt av de ”breda och stabila skikt som är bundna vid torvan” och ”på ett naturligt sätt” håller ihop nationen, det vill säga en bofast bondebefolkning. Därför kunde inte de ryska judarna, varav endast tre till fyra procent var verksamma inom lantbruket enligt Stalin, betraktas som en nation utan måste ses som ”inströdda” minoriteter i ”främmande nationer”, där de var på väg att assimileras.¹⁶ En dylik grupp saknade alltså både de stalinistiska förutsättningarna för ett nationellt liv och en framtid som minoritetsgrupp överhuvudtaget.

Tio år tidigare hade Ryska socialdemokratiska arbetarpartiet, innan splittringen i bolsjeviker och mensjeviker, fattat beslut om att ta in nationell självbestämmanderätt i partiprogrammet.¹⁷ Frågan hade en mycket djup resonansbotten inom marxistisk tanketradition; om konflikten mellan irländska och engelska arbetare hade Marx själv slagit fast att varje nation som förtrycker en annan smider sina egna bojor.¹⁸ Andemeningen var att bourgeoisieens hegemoni i respektive nation skulle stärkas då arbetarna från olika nationer hetsades mot varandra. Med andra ord spelade frågan om nationernas självbestämmande en alldeles avgörande roll i den kommunistiska världsrevolutionen, även om Marx, och framför allt Engels, drog en skarp gräns mellan progressiva historiska nationer och reaktionära historielösa folk; endast de tidigare hade förutsättningarna för och rätten till suveränitet.¹⁹ Rätten till nationellt självbestämmande förblev en del

15. Ibid. I kursiv i originalet.

16. Stalin, *Marxismen och den nationella frågan*, s. 56.

17. ”Programme of the Social-Democratic Workers’ Party adopted at the Second Congress of the Party”, <https://www.marxists.org/history/international/social-democracy/rsdlp/1903/program.htm> (hämtad 26/10 2017).

18. Karl Marx i ett sedermera berömt konfidentiellt uttalande 1870 till tyska socialistiska ledare om det brittiska styret i Irland. Se Ian Fraser & Lawrence Wilde, *The Marx Dictionary*, New York: Continuum 2011, s. 147.

19. Walker Connor, *The National Question in Marxist-Leninist Theory and Strategy*, Princeton: Princeton University Press 1984, s. 12.

av programmet hos både bolsjevikerna och mensjevikerna, och år 1914 gav Lenin ut verket *Om nationernas självbestämmanderätt* i vilket han polemiserade mot Rosa Luxemburgs antinationalistiska ståndpunkt.²⁰ För den praktiska politiken utgjorde Stalins fyra nationalitetsvillkor en leninistisk-stalinistisk riktlinje för vilka grupper som överhuvudtaget kunde göra anspråk på att utgöra en nation med därtill hörande rätt till självbestämmande.

På problemet vad ”man skall göra med de [minoritets]nationer som av en eller annan anledning föredrar att stanna inom det helas [en demokratiserad stats] ram?”²¹, en fråga som skulle komma att gälla finlandssvenskarna, hade Stalin en entydig lösning. I en stat ”med fullständig demokrati”²² fanns det inte längre något behov vare sig för statens majoritetsnation att förtrycka nationella minoriteter (det vill säga minoritetsgrupper som bildade en nation i enlighet med de fyra villkoren) eller för de nationella minoriteterna att bilda kulturautonoma förbund över statsgränserna eftersom deras krav skulle uppfyllas:

Minoriteten är inte missnöjd över att det inte finns något nationellt förbund, utan för att den är berövad rätten till modersmålet. Ge den rätt att använda sitt modersmål – och missnöjet skall försvinna av sig själv. Minoriteten är inte missnöjd över att det inte finnes ett konstlat förbund, utan över att den inte har en egen nationell skola. Ge den en sådan skola – och missnöjet skall förlora varje jordmån. Minoriteten är inte missnöjd över att det inte finnes ett nationellt förbund, utan för att den är berövad samvetsfrihet (religionsfrihet), flyttningsfrihet o.s.v. Ge den dessa friheter – och den kommer inte längre att vara missnöjd. Således är *nationellt likaberättigande i alla dess former (språk, skolor o.s.v.) en oundgänglig punkt* vid den nationella frågans lösning. En för hela staten gällande lag är således nödvändig, en lag som är utfärdad på grundval av landets fullständiga demokratisering och som undantagslöst förbjuder alla former av nationella privilegier och varje intrång på eller inskränkning av de nationella minoriteternas rättigheter.²³

20. Vladimir Iljitj Lenin, *Om nationernas självbestämmanderätt*, Stockholm: Förlag för litteratur på främmande språk 1955.

21. Stalin, *Marxismen och den nationella frågan*, s. 86.

22. *Ibid.*, s. 88.

23. *Ibid.*, s. 88–89. Kursiv i originalet.

Bolsjevikernas tes om nationernas självbestämmande legitimerade bland annat deras erkännande av Finlands självständighet den 31 december 1917²⁴, och den bolsjevikiska lösningen på den nationella frågan blev praktisk politik i Sovjetunionen, som formellt var en federation. Enligt den rysk-amerikanska historikern Yuri Slezkine var den första femårsplansperioden (1928–1932) i Sovjetunionen ”the most extravagant celebration of ethnic diversity that any state had ever financed”.²⁵ Fram till år 1936 hade alla nationaliteter, i princip, rätt till utträde ur staten.²⁶ Nationer erkändes på både personlig och territoriell basis, trots att det förra kunde tolkas som ett uttryck för austromarxistisk kulturautonomi.²⁷ Alla Sovjetunionens medborgare tilldelades en medfödd personlig nationalitetsmarkör som registrerades i deras pass. Nationer institutionaliserades etno-territoriellt genom att tilldelas nationella områden enligt en hierarkisk ordning.²⁸

Finlands kommunistiska parti grundades i Moskva den 29 augusti 1918 och hade från bildandet fram till år 1944 två hemländer, Sovjetunionen och Finland. Partiets viktiga möten hölls i Sovjetunionen och dess linjedragningar gjordes där efter sovjetisk modell, vilket inte var särskilt ändamålsenligt för verksamheten i ett land där partiet fortfarande strävade efter makten.²⁹ För Finlands svenskspråkiga befolkning betydde det att det sovjetiskt renläriga FKP under mellankrigstiden intog en entydig ståndpunkt för finlandssvenskt självbestämmande:

On rohkeasti ja johdonmukaisesti kannatettava ruotsalaisen väestön pisimmällekin tähtääviä autonomisia pyrintöjä ja ahvenanmaalaisten täydellistä riippumattomuutta, eroamista Suomen valtionyhteydestä. On ymmärrettävä että kansallisuuskysymyksen pohjana on talon-

24. Till undertecknarna av Ryska folkkommissariernas råds erkännande av Finlands självständighet hörde förutom Lenin även Stalin och Trotskij.

25. Yuri Slezkine, ”The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism”, *Slavic Review* 53, 1994:2, s. 414.

26. van Ree, *The Political Thought of Joseph Stalin*, s. 192.

27. Enligt den austromarxistiska personlighetsprincipen bildas en nation av personer som delar nationalkaraktär, oberoende av var de befinner sig.

28. Rogers Brubaker, *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*, Cambridge: Cambridge University Press 1996, s. 30–31.

29. Tauno Saarela, ”Suomalainen kommunismi ja rajat”, Matti Hannikainen (toim.), *Työväestön rajat*, Tampere: Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura 2005, s. 116–117.

poikaiskysymys, ja niin myös ruotsalaisten kansallisuusliikkeen pääkannattajina talonpoikais- ja kalastajajoukot. Näiden tietoisuuteen on saatava, että Suomen kommunistit horjumattomasti puoltavat ei vain sanoissa, vaan teoissa heidän kansallista itsemääräämisoikeutta aina valtiolliseen eroamiseen saakka.³⁰

Bondefrågan som bas för nationalitetsfrågan följde ett av Stalins centrala postulat i *Marxismen och den nationella frågan*, att nationer var förankrade i jord och dem som brukade den. De finlandssvenska bönderna och fiskarna var nationellt sinnade och understödde därför den borgerliga svenska samlingsrörelsen, det vill säga partipolitiskt sett Svenska folkpartiet (SFP), i tron att endast det kunde bevaka deras nationella intressen. Till skillnad från SFP, som vid mitten av 1920-talet avskrivit finlandssvensk självstyrelse på etnoterritoriell basis från dagordningen³¹, propagerade de finländska kommunisterna för att svenskarna i Finland inte endast hade rätt till territoriell autonomi inom ramen för den finska staten utan även rätt att helt utträda ur denna stat. Genom att överflygla SFP i partiets kärnfråga, ”tryggande av dess [Finlands svenska befolknings] framtida utveckling såsom en egen nationalitet” enligt 1924 års partiprogram, eftersträvade FKP att göra ett genombrott bland finlandssvenskarna.³² Om finlandssvenskarna verkligen blev nationellt självbestämmande skulle även deras möjligheter till demokratisering öka tack vare en klassbestämd normalisering av de politiska förhållandena inom grup-

30. ”Man måste modigt och konsekvent understödja även de mest långtgående autonoma strävandena hos den svenska befolkningen och ålänningarnas fullständiga oavhängighet, deras önskan att skilja sig från den finska statsgemenskapen. Man måste förstå att bondefrågan ligger som grund för den nationella frågan och att allmogen och fiskarna är de som huvudsakligen understöder den svenska nationalitetsrörelsen. Dessa bör göras medvetna om att Finlands kommunistorubbligt förespråkar inte bara i ord utan också i handling deras nationella självbestämmanderätt så långt som till ett utträde ur staten.” [Svensk översättning: MJ & MW]. ”SKP:n V Puoluekokous v. 1925”, *Suomen Kommunistinen Puolue: Puoluekokousten, konferenssien ja Keskuskomitean plenumien päätöksiä. Ensimmäinen kokoelma*, Leningrad: Valtion Kustannusliike Kirja 1935, s. 96. Se även s. 201–202, 261–262 och 361 i samma verk.

31. Meinander, *Nationalstaten*, s. 17–18.

32. Svenska folkpartiet, *Svenska Folkpartiets program* (1924), <http://www.fsd.uta.fi/pohtiva/ohjelmalistat/SFP/564> (hämtad 26/10 2017).

pen. Med regional autonomi flyttades, enligt Stalins teori, arbetarnas fokus från strider mellan nationer till den egna klasskampen inom nationen.³³ Den finlandssvenska borgerligheten skulle i ett autonomt eller självständigt Svenskfinland förlora sin spårbundna ställning som den svenska nationalitetens självklara försvarare gentemot den finska majoritetsnationalismen (äktfinskheten) och gruppens reella klassförhållanden skulle göra sig gällande till arbetarklassens fördel.

OTTO WILLE KUUSINENS STALINISTISKA FÖRSVAR AV DET SVENSKA I FINLAND

I maj 1935 publicerade den rikssvenska, kommunistiska dagstidningen *Ny Dag*³⁴ en artikelserie i fyra delar skriven av Otto Wille Kuusinen. ”Om nationalitetsfrågan i Finland” var en översättning av Kuusinen's manuskript *Kansallisuuskysymyksestä Suomessa*, i vilket han teoretiskt utvecklade FKP:s inställning i den finländska nationalitetsfrågan. Kuusinen var vid den här tidpunkten FKP:s obestridliga ledare efter att han året innan gått segrande ur maktkampen med Kullervo Manner, FKP:s ordförande sedan år 1920. Manners öde beseglades i slutet av år 1935 då han dömdes till tio års lägerarbete och uteslöts ur partiet.³⁵ Kuusinen förblev en auktoritär gestalt i finländsk kommunism även efter att han begrovs i Kremls mur år 1964, trots att han aldrig återvände till Finland.³⁶

Kuusinen kritiserade den ”finska chauvinistiska nationalitetsteorin” för att använda begrepp på ett felaktigt och förvirrat sätt. Enligt Kuusinen definierade den finska chauvinistiska nationalitetsteorin, och den finska borgerlighet som anammat denna teori, svenskarna i Finland som tillhörande ”den finska nationaliteten”. Kuusinen menade att den finska borgerligheten därmed förnekade finlandssvenskarnas nationella existens och påtvingade dem en främmande nationali-

33. Stalin, *Marxismen och den nationella frågan*, s. 87.

34. De s.k. kommunistlagarna av 1930 förbjöd kommunistisk press i Finland, ett förbud FKP försökte kringgå bland annat genom sitt kontor i Stockholm.

35. Kimmo Rentola, *Kenen joukoissa seisot? Suomalainen kommunismi ja sota 1937–1945*, Porvoo: WSOY 1994, s. 25–30.

36. Tauno Saarela, *Finnish Communism Visited*, Helsinki: The Finnish Society for Labour History 2015, s. 193–214.

tet. Förnekelsen av att finlandssvenskarna utgjorde en nationalitet underbyggdes genom en avsiktlig ihopblandning av begreppen folk och fosterland med begreppet nationalitet. Kuusinen konstaterade att folk var detsamma som en stats befolkning och att fosterland var detsamma som stat. Det faktum att finlandssvenskar var en del av Finlands befolkning (folk) och stat (fosterland) betydde dock inte ”att i Finland icke finnes mer än en nationalitet eller nation”. En ”härskande majoritetsnation” var, menade Kuusinen, givetvis inte ”den enda existerande nationen” i en multinationell stat som Finland. Han påpekade att inte ens de polska majoritetsnationalisterna påstod att Polens folk enbart bestod av polacker eftersom en stor del av befolkningen i landet de facto utgjordes av andra nationaliteter. Kuusinen lyfte också fram Schweiz som exempel: ett folk som huvudsakligen bestod av tre nationaliteter.³⁷

Enligt Kuusinen hävdade den ”finska chauvinismen” från den ovan beskrivna oriktiga teoretiska utgångspunkten att det endast fanns en svensk ”’språkgrupp’ inom den finska nationen” och att det inte existerade en nationalitetsfråga i Finland utan blott ”en ’språkfråga’”. Att påstå något annat ansåg dessutom dessa chauvinister, som Kuusinen uttrycker det, vara ”ingenting mindre än ’fosterlandsförräderi’”. Kuusinen klandrade de finlandssvenskar som i brist på ”inre klarhet” i nationalitetsfrågan inte rakt av förkastade den finska chauvinistiska nationalitetsteorin utan i stället vacklade ”hit och dit”, vilket spelade den finska chauvinismen i händerna.³⁸

Enligt Kuusinen hade ”kamrat Stalin” gett svar på frågan vad en nation eller nationalitet var ”redan 1913”, det vill säga i *Marxismen och den nationella frågan*. Utgående från Stalins definition av begreppet nation besvarade Kuusinen frågan om Finlands svenska befolkning utgjorde en nationalitet eller nation, vilket enligt honom ”var samma sak i detta sammanhang”³⁹:

[F]ör det första, språkgemenskapen är utan vidare klart faktum; för det andra, med undantag av Åland är svenskarnas territoriala gemenskap

37. Otto Wille Kuusinen, ”Om Nationalitetsfrågan i Finland. Kampen för den svenska nationalitetens tillvaro i Finland”, *Ny Dag*, 13/5 1935.

38. Ibid.

39. Ibid.

för handen i tvenne delar av landet, i södra Finlands och Österbottens kusttrakter, även om dessa båda svenska bosättningsområden är åtskilda från varandra; dessutom finnes här och där i städerna i det inre landet spridda svensktalande grupper (dessa är i själva verket bara ”språkgrupper”); för det tredje, även ekonomisk gemenskap föreligger på det svenska området, om också landets svenska och finska befolknings ekonomiska liv förstås på många sätt flätas samman med varandra; för det fjärde, i den svenska kulturen i Finland framträder en egen nationell karaktär, som skiljer sig från den finska nationella karaktären, även om de båda nationella kulturerna rönt mycket inflytande från varandra. Sålunda bör södra Finlands och Österbottens svenska befolkning uppenbarligen anses som en särskild nationalitet, som är nationellt besläktad med Sverges folk, men icke av samma nationalitet. Med Sverges folk har Finlands svenskar, om man undantager ålänningarna, endast språkgemenskap och kulturnärhet, men icke en varaktig kulturgemenskap, för att nu inte ens tala om gemenskap i territorium och ekonomiskt liv. På sin höjd kan man tala om att ålänningarna tillhör samma nation som Sverges folk.⁴⁰

Med tanke på den svenskspråkiga minoritetens ringa befolkningsstorlek (ca 10 procent) i förhållande till den finskspråkiga majoriteten (ca 90 procent) vid den här tiden, är det angeläget att fråga sig varför den finlandssvenska nationalitetens ställning och status överhuvudtaget var viktig för kommunistledaren Kuusinen. Förklaringen ligger främst i den leninistisk-stalinistiska revolutionsteorin. Ett av huvuddragen i Kuusinenens kritik av samtida socialdemokrater, främst den ledande högersocialdemokraten Väinö Tanner och SDP:s partisekreterare K. H. Wiik⁴¹, kan summeras med hans anmärkning om att socialdemokraterna underskattade nationalitetsfrågans betydelse för revolutionsfrågan.⁴² Nationalitetsfrågan var inte enbart en fråga om finlandssvenskarnas väl och ve, utan avgörande för den finländska klasskampen som helhet. För Kuusinen var språkstriden ett av den

---

40. Ibid.

41. För en diskussion om K. H. Wiiks syn på nationalitetsfrågan i Finland, se Matias Kaihovirta & Mats Wickström, ”Socialdemokratisk och konservativ antifascism i Finland. Karl H. Wiik och Eirik Hornborg inför Lapporörelsen”, *Historisk Tidskrift för Finland* 102, 2017:1, s. 58–60.

42. Otto Wille Kuusinen, *Kansallisuuskysymyksestä Suomessa*, opublicerat manuskript, s. 44, Otto Wille Kuusinenens arkiv, Folkets Arkiv, Helsingfors.

finländska fascismens främsta redskap för att hetsa de finländska nationaliteterna mot varandra och därmed splittra arbetarklassen.⁴³ Finlandssvenskarna fyllde, enligt Kuusinen, samma roll i den finska fascismens agitation som judarna hade i dess tyska dito.⁴⁴

Enligt Kuusinen var det en plikt och ära för den klassmedvetna finska arbetaren att kämpa i främsta ledet för den svenska nationalitetens ställning i Finland.⁴⁵ För Kuusinen var försvaret av den svenska nationen till och med en förutsättning för den finländska klasskampen som sådan; om den finska arbetarklassen inte försvarade finlandssvenskarna skulle den inte heller kunna befria sig själv från borgerlighetens klassförtryck, ett förtryck som förledde den att angripa sina klassbröder.⁴⁶ Förutom denna externa relation, det vill säga att nationella konflikter tenderar att överskugga klasskampen, ansåg Kuusinen också att det fanns ett internt samband mellan klassmedvetenhet och förståelse av den egna nationalitetens intressen. Kuusinen framhöll att den finlandssvenska arbetaren som ännu inte hade vaknat upp till proletär klassmedvetenhet också var ligkiltig i kampen för att försvara den egna nationaliteten mot främmande förtryck.⁴⁷ Klassmedvetenhet och medvetenhet i nationalitetsfrågan var två sidor av samma mynt: arbetaren som förstod sin klassposition insåg samtidigt att hen tillhörde en nationalitet som förtrycktes av den ägande klassen, och att den senare endast talade om nationalitetens intressen då dessa sammanföll med det egna intresset.

DFFF OCH FKP SAMT DET SVENSKA I DET EFTERKRIGSTIDA FINLAND

I sin första kampanj inför ett riksdagsval, år 1945, riktade Demokratiska förbundet för Finlands folk (DFFF) följande budskap ”Till svenskfolket i Finland”:

---

43. Att nationalitetsstrider avleder arbetarnas uppmärksamhet från klasskampen är också ett centralt tema i Stalins *Marxismen och den nationella frågan*, se exempelvis s. 87.

44. Kuusinen, *Kansallisuuskysymyksestä Suomesa*, s. 11–12.

45. *Ibid.*, s. 21.

46. *Ibid.*

47. *Ibid.*, s. 27.

Den svenska folkminoritetens språkliga rättigheter bör tryggas. Utan demokrati kan svensksfolket ej tillförsäkras språklig rättvisa. Därför bör demokratin i vårt land befästas. Mot fascism och folkförtryck. All fascistisk verksamhet bör förhindras och intring på de fria medborgerliga rättigheterna får ej ifrågakomma. Äktfinskheten och fascismen har undertryckt det svenska språket. DFFF kämpar för likaberättigande för alla oberoende av språk och ras.⁴⁸

Som citatet visar var försvaret av finlandssvenskarna i detta sammanhang reducerat till en fråga om kampen för minoriteternas (liberala) rättigheter. Den kommunistiska definitionen av finlandssvenskarna som en nationalitet, och det ovillkorliga försvaret av finlandssvenska strävanden efter självbestämmande förekom inte heller i DFFF:s första program år 1949, där finlandssvenskarna även likställdes med "övriga" minoriteter:

Koska kansa, joka sortaa toista kansaa, ei itse voi olla vapaa, on kansallisia vähemmistöjä suojeltava kaikkea kansallisuussortoa vastaan. Itsenäisyysaikana esiintynyt pyrkimys riistää ruotsalaiselta kansanosalta sen oikeuksia on epädemokraattisena tuomittava. SKDL puolustaa tinkimättä ruotsinkielisen vähemmistön niin kuin muidenkin vähemmistöjen kansalais- ja perustuslaillisia oikeuksia.⁴⁹

DFFF:s programförklaringar mot förtryck och för rättigheter var alltså allmänt hållna och universalistiska. Det här hindrade dock inte de finlandssvenska folkdemokraterna från att på minoritetsnationalistisk-socialistisk grund och i förhållande till den svenska befolkningen i Finland driva den leninistisk-stalinistiska linje som FKP utstakat

---

48. Demokratiska förbundet för Finlands folk, *Till svensksfolket i Finland*, Helsingfors: DFFF 1945. Fetstil i original.

49. "Eftersom ett folk som förtrycker ett annat folk inte självt kan vara fritt måste nationella minoriteter försvaras mot allt nationalitetsförtryck. Den strävan att frånta den svenska folkgruppen dess rättigheter som förekommit under självständighetstiden måste som odemokratisk fördömas. DFFF försvarar obetingat såväl den svenska minoritetens som andra minoriteters medborgerliga och grundlagsenliga rättigheter." [Svensk översättning: MJ & MW]. Suomen Kansan Demokraattinen Liitto, "Suomen Kansan Demokraattisen Liiton Ohjelma" (1949), <http://www.fsd.uta.fi/pohtiva/ohjelmalistat/SKDL/62r> (hämtad 18/10 2017).

under mellankrigstiden. Detta skedde med fortsatt stöd av partiet. När FKP efter tio års uppehåll höll sitt sjunde partimöte i Helsingfors i oktober år 1945, FKP:s första partimöte i Finland, antog de nu öppet och lagligt verkande kommunisterna även en resolution i den finländska nationalitetsfrågan.

I samklang med både Stalins och Kuusinsens skrifter motsatte sig FKP all form av kulturautonomi för finlandssvenskarna. Med kulturautonomi avsåg partiet reaktionära svensk-borgerliga krav på autonomi för de svenskspråkiga områdena. Dessa krav syftade, enligt FKP, enbart till att tillgodose finlandssvenskarnas språkliga rättigheter och tog inte hänsyn till det faktum att ”de sociala missförhållandena inte i grunden är av språklig art”.⁵⁰ ”Utsagningsförhållandet” var, som FKP såg det, detsamma för de två språkgrupperna. Man menade också att de grundläggande problemen beträffande den svenskspråkiga befolkningens ”existensmöjligheter” inte skulle lösas genom en förment lösning av språkfrågan och en kulturautonomi ledd av reaktionärer (”näringslivets ledare, präster och lärare”).⁵¹ Detta framför allt på grund av att en avgörande skillnad rådde mellan den svensk- och finskspråkiga befolkningen: den finskspråkiga var ”kraftigare och klarare uppdelad enligt klassgränserna” eftersom ”de reaktionära kretsarna” med hjälp av språkfrågan kunnat avskilja de svenska kamraterna från de finska.⁵² En borgerlig, kulturautonom lösning skulle endast ge de reaktionära ännu mer makt i de svenskspråkiga kommunerna och det finlandssvenska kulturlivet skulle i sin helhet ”underkastas den reaktionära makten”. Den rätta lösningen på finlandssvenskarnas sociala och nationella problem var inte reaktionär kulturautonomi utan ”en demokratiskt förverkligad nationell självbestämmanderätt”.⁵³

För att uppnå detta demokratiska minoritetsnationella självbestämmande måste först och främst ”demokratin föras till seger överallt i vårt land”⁵⁴, det vill säga Folkrepubliken Finland måste förverkligas.

---

50. Finlands kommunistiska parti, *Det nuvarande läget och de förestående uppgifterna. FKP:s VII partimötes resolution: Nationalitetsfrågan i Finland*, Helsingfors: FKP 1945, s. 18.

51. Finlands kommunistiska parti, *Det nuvarande läget*, s. 19.

52. *Ibid.*, s. 18.

53. *Ibid.*, s. 19.

54. *Ibid.*

Till skillnad från FKP:s mellankrigstida deklamationer, som villkorslöst propagerade för finlandssvenskarnas och ålänningarnas rätt till självbestämmande för sina respektive territorier, fördömde partiet nu all icke-demokratisk eller reaktionär strävan efter självbestämmande som skadlig separatism. Ett från Finland avskilt Åland skulle utgöra ett farligt fascistiskt näste, och hota såväl demokratin i Finland som freden i Nordeuropa. Borgerligt ledd finlandssvensk separatism på fastlandet skulle likaså enbart försvåra livet för merparten av den svenskspråkiga befolkningen.⁵⁵

FKP fortsatte ändå att hålla fast vid principen om nationellt självbestämmande. Som en del av den genomgripande demokratiseringen av Finland skulle nationalitetsfrågan också få en slutlig lösning genom följande åtgärder: i södra Finland och i Österbotten skulle regional autonomi för den svenska befolkningen etableras för att trygga den svenska minoritetsnationalitetens rättigheter. För att man skulle upprätthålla förbindelser mellan staten och de autonoma regionerna samt Åland, skulle finlandssvenskarna erhålla särskild representation i parlamentet. Därutöver skulle den generella demokratiska omvälvningen av samhällslivet också säkerställa den svenskspråkiga befolkningens nationella och demokratiska rättigheter. Utsikterna att genomföra denna progressiva lösning av nationalitetsfrågan var beroende av ”den finländska demokratins slutliga seger”.⁵⁶ Med andra ord var det ytterst sett enbart genom en socialistisk revolution som ett självbestämmande Svenskfinland kunde skapas – utan detta villkor skulle alla former av borgerlig autonomi enbart resultera i en splittrad finländsk arbetarklass.

Partimötets ställningstaganden visar att de finlandssvenska folkdemokraterna gavs politisk fullmakt att följa upp den bolsjevistiska teoribildningen i nationalitetsfrågan i sin verksamhet. Socialistisk minoritetsnationalism blev även ett av huvuddragen i DFFF:s svenska opinionsbildning under de första efterkrigsåren. I förhållande till Svenska folkpartiet (SFP) och Finlands Svenska Arbetarförbund (FSA) försökte DFFF påvisa att folkdemokraterna, till skillnad från

---

55. Suomen kommunistinen puolue, *SKP:n VII puoluekokouksen selostuksia I: SKP:n valistustyö ja julkaisu toiminta. Vähemmistö kansallisuus kysymyksistä Suomessa*, Helsinki: SKP:n valistusjaosto 1945, s. 43–44.

56. Finlands kommunistiska parti, *Det nuvarande läget*, s. 24.

SFP, som när det kom till kritan prioriterade kapitalets intressen framom den svenska nationalitetens, och FSA, som inte ens insåg frågans avgörande betydelse, var finlandssvenskarnas ”säkraste värn”⁵⁷.

FINLANDSSVENSKARNA SOM OFÖRLÖST NATIONALITET

I det partiprogram som Svenska folkpartiet (SFP) antog år 1937 framhävde man att partiets syfte var ”att på fosterländsk grund sammansluta den svenska nationaliteten i Finland för att värna dess ställning och rätt i fäderneslandet”.⁵⁸ Alla hänvisningar till svensk nationalitet i Finland ströks emellertid ur partiprogrammet år 1940 för att bevara den språkfred som uppnåtts under vinterkriget. Nationalitetsbegreppet återkom inte heller senare i SFP:s program och partiet avstod även från att använda det offentligt från och med år 1940.⁵⁹ Samtidigt som SFP officiellt tonade ner sin minoritetsnationalism, underströk Demokratiska förbundet för Finlands folks (DFFF:s) finlandssvenska representanter att det svenska i Finland inte enbart var en språkfråga utan att finlandssvenskarna fortsättningsvis utgjorde en nationalitet med därtill hörande anspråk och rättigheter.

Ett typiskt exempel på detta var den folkdemokratiska riksdagsmannen Gösta Rosenbergs svenska dagen-tal i Vasa år 1950, där han redan i inledningen angav den minoritetsnationella tonen:

Vi är församlade i afton här i Vasa för att gemensamt fira svenska dagen. Det synes mig därför angeläget att öppet och utan omsvep få beröra några frågor av betydelse för oss alla, som har svenska till modersmål, som är medvetna om att vi tillhör Finlands svenska folkstam, den finlandssvenska nationaliteten.⁶⁰

57. Propagandaslogan från 1947. Citerad i *Ett förbund för samarbete och demokrati: Om DFFF:s utveckling, karaktär och uppgifter*, Helsingfors: DFFF 1978, s. 10.

58. Svenska folkpartiet, *Program för Svenska Folkpartiet* (1937), <http://www.fsd.uta.fi/pohtiva/ohjelmalistat/SFP/565> (hämtad 25/10 2017).

59. Meinander, *Nationalstaten*, s. 31.

60. Gösta Rosenberg, ”Vi svenskar bör arbeta hand i hand med de icke-nationalistiska och demokratiska krafterna på finskt håll”, *Ny Tid* 8/11 1950.

Att Svenska Finlands Folkting hade övertagit ansvaret för arrangemangen kring svenska dagen av SFP hade öppnat upp firandet även för de finlandssvenska arbetarna. Enligt Rosenberg hade den finlandssvenska vänstern tagit avstånd från svenska dagen-firandet på grund av dagens partipolitiska karaktär och dess utländska ursprung. Han karaktäriserade svenska dagen som ”ett led i en allsvensk samling, som i denna form måste vara främmande för finlandssvenskarna, som ingalunda är någon folkspillra, utan bildar en nationalitet med en egenartad kultur”.⁶¹ Rosenberg syftade på den allsvenska rörelsen, en pan-nationalistisk rörelse med slagordet ”Svenskar i all världen förenen eder!”. I Finland var rörelsen förenad med östsvenskheten, en idéströmning och politisk inriktning som betonade den svenskspråkiga befolkningen i Finlands (östsvenskarnas) nationella samhörighet med Sverige och riks- eller västsvenskarna där.⁶² Rosenberg gjorde en ideologisk markering mot all- och östsvenskhet på basis av den kommunistiska nationalitetsteorin: finlandssvenskarna var inte, som Kuusinen visat med utgångspunkt i Stalins teori, av samma nationalitet som svenskarna i Sverige och utgjorde därmed inte heller någon borttynande svensk rest i förskingring utan en egen nationalitet.

Rosenberg betonade vikten av allfinlandssvenskt samarbete över partigränserna i de frågor som berörde ”den finlandssvenska nationalitetens livsintresse”, men framhöll samtidigt att en nationalitet blott kunde ”blomstra” i ett samhälle som inte var en ”skendemokrati”. Rosenberg påminde även åhörarna om hur illa det var ställt med såväl den finländska demokratin som den ”finlandssvenska fronten” under 1930-talet, då ”de finlandssvenska storfinkretsarna aktivt medverkade i den fascistiska rörelsen”. Den ”passiva och ryggradslösa inställning till den äktfinska nationalismen”, en inställning som den finlandssvenska storfinkansen uppvisade under Lappoåren, visade enligt Rosenberg att dessa kapitalister ”medvetet” stödde förtrycket av finlandssvenskar och splittrade deras främsta värn, ”den nationella finlandssvenska fronten”. Det fanns dessutom fortfarande finlands-

61. Rosenberg, ”Vi svenskar”.

62. Bengt Kummel, *Svenskar i all världen förenen eder! Vilhelm Lundström och den allsvenska rörelsen*, Åbo: Åbo Akademis förlag 1994, s. 164–165.

svenskar, förklarade Rosenberg, som ”vore beredda att sälja sin egen nationalitet för snöd vinnings skull”.⁶³

Finlandssvenskarnas framtid var framför allt beroende av den så kallade demokratiseringen av samhället, det vill säga införandet av ett socialistiskt samhällssystem. Som hoppningivande exempel på vilka ”rika framtidsutsikter” en demokratisering skulle föra med sig för finlandssvenskarna gav Rosenberg ”vårt östra grannland, där den rådande samhällsformen bygger på den konsekventa demokratins grundval”. I Sovjetunionen hade ”genomförandet av den socialistiska principen om nationernas likaberättigande på alla områden” enligt Rosenberg ”lett till att de olika nationella kulturerna blomstrat upp i hittills oanad utsträckning”. Utan att nämna Stalin, antagligen med hänsyn till den borgerliga publiken i Vasa stadshus⁶⁴, presenterade sedan Rosenberg sitt svar på nationalitetsfrågan genom att parafrasera och citera från *Marxismen och den nationella frågan*:

[E]n oundgänglig punkt vid lösandet av denna fråga är genomförandet av absolut nationellt likaberättigande samt en på grundval av landets fullständiga demokratisering utfärdad allmän statlig lag, som utan undantag förbjuder alla former av nationella privilegier och varje intrång på eller inskränkning av de nationella minoriteternas rättigheter.⁶⁵

Denna lösning krävde enligt Rosenberg att ”vi finlandssvenskar” arbetade ”hand i hand” med ”de icke-nationalistiska och demokratiska krafterna inom den finska befolkningen” eftersom finlandssvenskarna var beroende av dem ”om vi verkligen vill tillvarata alla möjligheter att vidare utveckla vårt kulturella och nationella liv på vårt eget språk”.

Den kommunistiska nationalitetsteorin, såsom den hade formulerats av Stalin år 1913 och tillämpats på finlandssvenskarna av Kuusinen år 1935, var också central för de finlandssvenska folkdemokraternas förfäktande av nationalitetsfrågan inom Finlands kommunistiska parti. På de diskussionsdagar som FKP:s partistyrelse samlats till i mitten av november 1950 höll partifunktionären Mikael Romberg

63. Rosenberg, ”Vi svenskar”.

64. ”Svenska dagen i Vasa”, *Vasabladet* 7/11 1950.

65. Rosenberg, ”Vi svenskar”.

ett anförande om ”Finlandssvenskarnas nationella problem”, där han förutom att redogöra för den kommunistiska nationalitetsteorin och svenskhetsens historia i Finland även prövade om Kuusinsens slutsatser fortfarande höll streck.

Romberg tillstod att det svenska bosättningsområdet i södra Finland, som Kuusinen år 1935 betraktat som ett av finlandssvenskarnas två nationella territorier, ”splittrats sedan östra Nyland genom en omfattande finsk inflyttning till trakterna vid huvudbanan till Helsingfors avskilts från sydvästkusten”. Detta betydde dock enligt Romberg inte att de principiella kriterierna för en territoriell gemenskap inte längre uppfylldes ”eftersom det fortfarande bor rikligt med svenskar på de förfinskade områdena”. Stalins fjärde kriterium för nationskap, den gemensamma kulturen, var också problematisk på grund av ”de bojar, i vilka kapitalismen och i detta särskilda fall kulturdiktatorn Amos Anderson med bergsrådsvänner binder de finlandssvenska kulturutövarna”. Den finlandssvenska kulturen var trots det fortfarande livskraftig, vilket innebar att den uppfyllde det fjärde kriteriet, och genom att frigöra den från kapitalismen skulle den ”andas fritt”.⁶⁶

Rombergs granskning av Kuusinsens bedömning utmynnade i slutsatsen att det som ”av Kuusinen bevisats” fortfarande var giltigt: finlandssvenskarna utgjorde en nationalitet. Därmed kunde Romberg också konkludera att Stalins svar på den nationella frågan från år 1913 fortfarande gick att tillämpa på finlandssvenskarna och kraftfullt avsluta sitt anförande med Stalins egna ord om de nationella minoriteternas rättigheter.⁶⁷ Eftersom Romberg i första hand riktade sin utläggning till partistyrelsen var ett återopande av Stalin en styrka.

Det leninistiskt-stalinistiskt härledda begreppsliggörandet av finlandssvenskarna som en nationalitet lyftes också fram i de finlandssvenska folkdemokraternas valpropaganda. I pamfletten *I finlandssvenskarnas intresse* som utgavs inför riksdagsvalet 1951 framförde folkdemokraterna att endast DFFF till fullo försvarat finlandssvenskarnas intressen under mandatperioden. Folkdemokraterna hänvisade till det borgerliga Svenska befolkningsförbundets dystra prognoser över finlandssvenskarnas demografiska utveckling, och konstaterade att ”de

66. Mikael Romberg, ”Finlandssvenskarnas nationella problem”, *Ny Tid* 13/3 1951.

67. Mikael Romberg, ”Finlandssvenskarnas nationella problem”, *Ny Tid* 16/3 1951.

finlandssvenska borgarna” varken kunde eller ville understödja de ekonomiska och sociala reformer ”som skulle trygga finlandssvenskarnas nationella framtid”.⁶⁸ Det enda SFP kunde erbjuda var moralkakor om lyckan med flera barn och barnbidrag, vilket endast skulle leda till ”mera försakelse” och ”inte trygga finlandssvenskarnas framtid som nationalitet”.⁶⁹ Det som behövdes för att förbättra finlandssvenskarnas levnadsvillkor och förhindra att de svenskspråkiga i Finland förtvinade som nationalitet var bland annat omfördelning av jorden, nationalisering av de största industrikoncernerna, högre löner till arbetarna, skattelindringar och statlig bostadsproduktion.⁷⁰

MED ELLER UTAN STALIN FÖR DET SVENSKA I FINLAND

Den finlandssvenska folkdemokratins leninistiskt-stalinistiskt underbyggda kamp för den finlandssvenska nationaliteten avtog dock märkbart efter riksdagsvalet i juli 1951. Den förblev ändå en del av de finlandssvenska folkdemokraternas ideologiska repertoar och återupplivades delvis av de unga teorimedvetna finlandssvenska minoritetskommunisterna i början av 1970-talet.⁷¹ Att den minoritetsnationella profilen försvagades från och med sommaren 1951 hängde ihop med att FKP samma höst, i samband med en omstrukturering av partiorganisationen, fattade beslut om att lägga ner (enspråkigt) svenska partiavdelningar samt partiets svenska sektion. Nerläggningsbeslutet föredrogs post factum av FKP:s Martin Backman på partiets nionde representantmöte i Helsingfors den 4 november 1951.⁷²

Backman hävdade att en uppdelning av partiets basorganisationer på nationell grund var ett inbyggt fel som i praktiken lett till att FKP:s svenska sektion självständigt styrde de svenskspråkiga partiavdelningarna och drevit en egen politisk linje. Denna linje, med sin tyngdpunkt på nationalitetsfrågan, hade dessutom varit föranledd av

68. Demokratiska förbundet för Finlands folk, *I Finlandssvenskarnas intresse*, Helsingfors: DFFF 1951, s. 13.

69. *Ibid.*, s. 14.

70. *Ibid.*, s. 15

71. Se exempelvis Leif Salmén, ”Kansallisuuskysymys”, *Soibtu* 37, 1973:5, s. 17–53.

72. Martin Backman, ”Puheenvuoro 37”, 1039:27, Edustajakokouksen pöytäkirjat, Suomen kommunistinen puolue 1944–1990, Folkets Arkiv, Helsingfors.

bristfällig teorikunskap och rädsla för angrepp från SFP.⁷³ Backman motiverade teoretiskt avvecklingen genom att citera Stalin, som för övrigt valdes in i representantmötets hederspresidium som första namn (Kuusinen kom in som andra före Mao)⁷⁴:

Venäjän kaikkien kansallisuuksien työläisten yhdistäminen eri paikkakunnilla yhtenäisiksi ja ehjiksi kollektiiveiksi, tällaisten kollektiivien yhdistäminen yhtenäiseksi puolueeksi – sellainen on tehtävä.⁷⁵

Citatet var taget ur samma källa som hans finlandssvenska partikamrater begagnat sig av: *Marxismen och den nationella frågan*.⁷⁶ Backman följde upp citatet med att åberopa Stalins och det ryska bolsjevikpartiets framgångsrika uppbyggnad av socialism:

Se on kansakuntien yhtenäisen järjestömuodon avulla vapauttanut työväenluokan sorrosta ja riüstosta. Bolshevikkipuolueen järjestömuodoilla on tässä ollut ratkaiseva merkitys.⁷⁷

I den föredömligt enhetliga bolsjevistiska partiorganisationsformen som FKP ämnade efterfölja fanns det enligt Backman (och genom honom partiledningen), lika lite plats för separatistisk svenskhet som det funnits för bundism i bolsjevismen. Backman var likväl mån om att avslutningsvis framhålla att organisationsreformen inte var ett dråpslag mot den svenska nationaliteten i Finland utan en mobilisering av den, för att uppnå det väsentliga, nämligen klasskampen:

---

73. Ibid., s. 3.

74. "Kunnia puhemieshistön valinta", 1039:27, Edustajakokouksen pöytäkirjat, s. 1, Suomen kommunistinen puolue 1944–1990, Folkets Arkiv, Helsingfors.

75. "Lokal sammanslutning av arbetarna tillhörande alla nationaliteter i Ryssland till enhetliga och slutna kollektiv, dessa kollektivs sammanslutning till ett enhetligt parti – det är uppgiften." Backman, "Puheenvuoro 37", s. 2.

76. S. 90 i den svenska upplagan från 1950.

77. "Det [partiet] har befriat arbetarklassen från förtryck och utsugning med hjälp av en enhetlig organisationsform för nationerna. Bolsjevikpartiets organisationsformer har här haft avgörande betydelse." [Svensk översättning: MJ]. Backman, "Puheenvuoro 37", s. 2.

Tapahnutun järjestely, ei merkitse siis maamme ruotsinkielisen kansallisuuden uhraamista, vaan sen johtamista taisteluun puolueemme johdolla rauhan, leivän, maan – sosialismin puolesta.⁷⁸

Avskaffandet av de svenskspråkiga organisationerna och de svårigheter som detta ledde till för såväl de svenskspråkiga partimedlemmarna som funktionärerna beträffande möjligheten att ta del av verksamheten i partiavdelningarna och koordinera det politiska arbetet på svenska blev föremål för diskussion och kritik först efter Chrusjtjovs tal ”Om personkulten och dess konsekvenser” i februari 1956. I talet kritiserade den nya ledaren Stalin och den despotiska stalinismen, särskilt utrensningarna av partimedlemmar och ideologiska avvikelser. Stalins död år 1953 och den därpå följande avstaliniseringen under Chrusjtjov undergrävde Stalins auktoritet som ideolog, vilket exempelvis Romberg utnyttjade i polemik mot Backmans och partiets stalinistiska legitimering av nedläggningen av de svenskspråkiga organisationerna i maj 1956.⁷⁹

Samtidigt minskade förstas också den politiska tyngden i en hänvisning till den store ledaren Stalin då man ville påvisa att finlandssvenskarna var en nationalitet, men denna kategorisering var ändå etablerad inom FKP och ifrågasattes inte i samband med upplösandet av det svenskspråkiga organisationsfältet. Förbudet mot svenskspråkiga partiavdelningar hävdades mot slutet av 1950-talet samtidigt som FKP:s svenska sektion delvis återuppstod i form av ett återkommande svenskt rådplägningsmöte från och med år 1956. Sektionen återetablerades formellt vid mitten av 1960-talet. Inom den finlandssvenska folkdemokratien, vars formellt DFFF-ledda organ och institutioner fortsatte sin verksamhet utan avbrott, förblev övertygelsen om finlandssvenskhetens etniska (nationella) egenvärde framträdande, likaså övertygelsen om folkdemokratins roll som dess förlösare och framtidshopp. Till syvende och sist var Stalins lärosatser inte utslagsgivande för klasskampen på

---

78. ”Den genomförda omorganiseringen innebär således inte att den svenskspråkiga nationaliteten i vårt land offras, utan att den styrs in i en av vårt parti ledd kamp för fred, bröd, land – för socialism.” [Svensk översättning: MJ & MW]. Ibid., s. 4.

79. Mikael Romberg, ”Bilaga 2” [Protokoll fört vid svenska funktionärernas rådplägningsmöte 27/5 1956], 8026:3, Pöytäkirjat, Suomen kommunistinen puolue 1944–1990/Ruotsalaisjaosto, Folkets Arkiv, Helsingfors.

svenska, vars bas, den förtryckta majoriteten av det finlandssvenska folket eller den finlandssvenska nationaliteten, fortsättningsvis var i behov av befrielse.

I vår undersökning har vi utmejslat de idéhistoriska ramarna för de folkdemokratiska visionerna för finlandssvenskarna under en period när Folkrepubliken Finland fortfarande var ett möjligt framtidsscenario. I en sådan framtid var finlandssvenskarnas öden onekligen sammanvävda med den leninistisk-stalinistiska nationalitetsteorin – vare sig denna tolkades som att finlandssvenska särlösningar skulle befrämjas eller motarbetas. Ovissheten hör till den kontrafaktiska hypotesens natur, så ingen kan förstås påstå sig veta hur det hade gått om kommunismen kommit till makten i efterkrigstidens Finland. Bara utgångspunkten kan vi veta med säkerhet, nämligen att framtiden i detta öppna fall⁸⁰ hade utformats i enlighet med de segerrika kommunisternas tankevärld.

---

80. För andra öppna fall i Finlands historia, se *Öppet fall. Finlands historia som möjligheter och alternativ 1417–2017*, Nils Erik Villstrand & Petri Karonen (red.), Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2017.

En jaguar i den europeiska djungeln

*Tre dikter av Elmer Diktonius i internationella sammanhang i början av 1920-talet*¹

ELMER DIKTONIUS VAR EN FRAMGÅNGSRIK ung diktare i början av 1920-talet. Hans första böcker såldes kanske inte så bra och två förlag gick i konkurs strax efter att ha utgett hans diktsamlingar. Men sett ur ett annat perspektiv hade Diktonius en ovanlig framgång: ”En julnattsvisa” publicerades i tidskriften *La vie des lettres et des arts* 1922 i Paris, ”Jaguaren” trycktes i den internationella antologin *Les cinq continents* samma år och ”Världsundret Anno Domini 1921” i det jugoslaviska avantgardemagasinet *Zenit* 1924. Tre europeiska publikationer inom två år är en prestation som bara få författare i Finland hade lyckats med före honom. Diktonius var en stolt tävlare på ”den fria internationella tävlingsbanan”, en tävlingsbana som Hagar Olsson skrev om när hon försökte omskapa kategorierna tid och rum i litteraturen i sin essä ”Finländsk robinsonad” 1928.² Enligt henne talade ”Den Ensamme Svensken”, den traditionella författarfiguren i finlandssvensk litteratur, om ”de stormpiskade svenska skären, den svenska jorden och den svenska tanken” och ”sökte huld och skydd vid Sveas barm”. Det ledde till att man skrev ett slags provinsiell ”bygdelitteratur” som var riktad mot det förflutna och inte väckte något intresse bland författare eller läsare i Sverige som betraktade ”Den Ensamme Svensken” som ”en

1. Artikeln baserar sig på ett föredrag som hölls på seminariet *Det okända 1916* organiserat av Svenska litteratursällskapet i Finland 2/12 2016 i Helsingfors.
2. Hagar Olsson, ”Finländsk robinsonad” [1928], Lisen Sundqvist (red.), *Ultra och Quosego. Faksimilutgåva*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland / Stockholm: Atlantis 2014, s. 130.

fattig släkting från en provins som låg gud-vet-var”.³ Framtiden tillhör ”Den Nye Finländaren” som ”räknar med morgondagens vissheter och handskas endast med realiteter”.⁴ Hans eller hennes revir ligger inte bara i Finland eller Sverige, utan också i Europa och i Amerika.

Olssons, Diktonius, Gunnar Björlings och de andra modernisternas motstånd mot den gamla litterära generationen och dess litteraturbegrepp är välkänt. Det är ju ett vanligt element i berättelsen om modernismens genombrott, och vi vet att situationen var särskilt kritisk i slutet av tjugotalet när Bertel Gripenbergs Åke Erikson-experiment och *Quosegos* radikala texter hade infekterat förhållandet mellan etablissemangen och de unga radikalerna. Efter de kritiska åren mellan ungefär 1925 och 1930 följde kanoniseringen; den var på väg redan 1936 med antologin *20 år ung dikt*, som samlade före detta fiender inom samma pärmar och presenterade Edith Södergrans verk som en modell för modern litteratur. ”And the rest is history”, skulle man kunna tillägga. Södergran har blivit en nästan mytisk figur och andra modernister har integrerats i litteraturhistorien efter en tids väntan i missförståndets eller glömskans purgatorier.

Så utvecklade sig händelserna i *tiden*; inte så mycket är okänt där. Men hur förhåller det sig med det andra grundläggande begreppet: *rummet*? Olssons essä och de argument hon framför är grundade på ett rumsligt motsatsförhållande mellan å ena sidan ”bygden”, som är bunden till det förflutna, och å andra sidan det urbana och internationella som står för moderniteten och framtiden; precis detta motsatsförhållande vill hon överbygga. Essän efterfrågar en internationalisering av Finlands litteratur som skulle placera finländska författare på samma nivå som kolleger i de stora metropolerna. Drömmen är att i Finland kunna skriva ”som hade vi ett Paris eller ett New York att erövra på finländsk botten”.⁵ Olssons metafor, ”den fria internationella tävlingsbanan”, uttrycker just denna idé: att modernitetens rum är transparent, enhetligt och jämlikt, att modernerna i dess nätverk har samma värde och att aktörerna har fritt tillträde till dem, att litterära projekt kan vara

---

3. Ibid., s. 127.

4. Ibid., s. 128.

5. Ibid., s. 130.

de samma i olika länder och kulturer, att det verkligen är möjligt att förflytta Montparnasse till Brunnsparcken och 5th Avenue till Åbo.

Den europeiska modernismen har skapats med hjälp av metaforer och myter, och idén om en transparent och enhetlig sfär där "tid och rum är döda" är en av dem.⁶ Den föreställningen var viktig för Olssons och de andra finlandssvenska modernisternas självuppfattning; med Stefan Nygårds ord såg de sig själva som "lokala kosmopoliter" som odlade internationella kontakter först och främst för att nå ett symboliskt kapital hemma och befrämja litteraturens förnyelse i Finland.⁷ Drömmen om att kunna erövra Paris eller New York på finländsk botten förutsätter att det inte finns fundamentala skillnader mellan olika platser eller orter. Syftet i denna artikel är att problematisera denna idé och analysera hur den nya diktningen egentligen presenterades och tolkades i internationella sammanhang av modernismens europeiska aktörer. Jag frågar hur modernismens diskursiva geografi var strukturerad i Europa på 1920-talet. Vilka värderingar eller estetiska och politiska idéer omgärdade finlandssvenska författare när de presenterades i utländska publikationer? Hurdan var egentligen "den fria internationella tävlingsbanan"? Vilka deltog i tävlingen? Var det en sprintdistans eller ett maratonlopp?

Att bygga vidare på Olssons metafor ("tävlingsbanan") på det här sättet verkar kanske lite naivt eller nästan vilsledande. Men jag tror att det är viktigt att ställa de här heuristiska frågorna för att problematisera den vanliga synen på litteraturens internationella dimension med sina binära motsatspar nationell/internationell, periferi/centrum och traditionell/modern. Flera nyligen publicerade studier visar att modernismen och avantgardet i Europa bestod av flera nätverk med flera olika knutpunkter. Idéer, texter, konstverk och personer färdades i flera riktningar inom det här nätverksklustret.⁸ Originalitet och

6. Uttrycket är från F.T. Marinetti, "Le Futurisme", *Le Figaro*, 20/2 1909, s. 1. Se också Rosalind Krauss, *The Originality of the Avant-Garde and Other Modernist Myths*, Cambridge (Mass.): The MIT Press 1985.

7. Stefan Nygård, "The National and the International in *Ultra* (1922) and *Quosego* (1928)", Hubert van den Berg, Irmeli Hautamäki et al. (eds.), *A Cultural History of the Avant-Garde in the Nordic Countries, 1900–1925*, Amsterdam: Rodopi 2012, s. 337–350.

8. Se till exempel Tom Sandqvist, *Dada East: The Romanians of Cabaret Voltaire*, Cambridge (Mass.): The MIT Press 2006; Vojtech Lahoda (ed.), *Local Strategies/Inter-*

kreativitet fanns överallt, i storstäderna som betraktades som centrum och i små byar som betraktades som periferi – i Paris och New York och i Raivola på Karelska näset. Modernismens och avantgardets rum var mera horisontellt än hierarkiskt, ”ett slags resonanslåda” byggd av jämförbara motivkretsar, stilar och intressen, så som Clas Zilliacus har visat.⁹ Inom nätverket fanns ändå olika ideologier samt politiska och konstnärliga projekt, samt rivalitet mellan olika aktörer, vilket skapade spänningar och klyftor. Det var, som Béatrice Joyeux-Prunel har sagt, ett ”geopolitiskt” rum där konstnärerna och författarna skapade, inte bara konstverk och litteratur, utan också olika positioner i debatter om nationalism och internationalism, identitet, Europa, tradition och förnyelse, och så vidare.¹⁰

Min analytiska vandring i detta rum fokuserar inte på Olsson eller Södergran utan Elmer Diktonius och publiceringen av hans dikter i tre europeiska publikationer på 1920-talet.¹¹ De tre publiceringarna

---

national Ambitions. Modern Art and Central Europe 1918–1968, Prague: Artefactum 2006; Piotr Piotrowski, *In the Shadow of Yalta: Art and the Avant-garde in Eastern Europe, 1945–1989*, London: Reaktion Books 2009; Sascha Bru, Jan Baetens et al. (eds.), *Europa! Europa? The Avant-Garde, Modernism and the Fate of a Continent*, Berlin: Walter de Gruyter 2009; Carrie Noland & Barret Watten (eds.), *Diasporic Avant-Gardes: Experimental Poetics and Cultural Displacement*, Basingstoke: Palgrave Macmillan 2009, <https://doi.org/10.1007/978-1-137-08751-5>; Per Bäckström & Benedikt Hjartarson (eds.), *Decentring the Avant-Garde*, Amsterdam: Rodopi 2014, <https://doi.org/10.1163/9789401210379>.

9. Clas Zilliacus, ”Erhållit Europa / vilket härmed erkännes’ Modernism i finlands-svensk och östeuropeisk 20-talslyrik”, Sven Linnér (red.), *Från dagdrivare till feminist: studier i finlandssvensk 1900-talslitteratur*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland (SSL) 537, Helsingfors: SLS 1986, s. 71–118.
10. Béatrice Joyeux-Prunel, *Les avant-gardes artistiques 1948–1918: Une histoire trans-nationale*, Paris: Gallimard 2015.
11. Jag trampar således delvis i samma spår som Clas Zilliacus, men tar mera hänsyn till de sammanhang där Diktonius dikter publiceras i Europa och mindre till själva författaren. Se Clas Zilliacus, ”Världsherraväldets lokalavisor. *Ultra, Quosego* och andra handlingar från modernismens 1920-tal”, Lisen Sundqvist (red.), *Ultra och Quosego. Faksimilutgåva*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland / Stockholm: Atlantis 2014 s. IX–XXVII och Clas Zilliacus, ”The Roaring Twenties of Elmer Diktonius. A Centenarian as Wonder Boy”, *Scandinavian Studies*, vol. 69, 1997:2, s. 171–188. Se också Torsten Pettersson, ”Modernismens mångkulturella förutsättningar 1910–1925. Det finlandssvenska genombrottet i ett europeiskt perspektiv”, Arne Toftegaard Pedersen (red.), *På fria villkor. Edith Södergran-studier*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland / Stockholm: Atlantis 2011, s. 20–31. För en djupare analys av Olssons essä, se Harri Veivo, ”Géographies du

är intressanta eftersom de leder analysen mot vidare trakter, bortom det skandinaviska sammanhanget som var viktigt för den finlandssvenska modernismens kanonisering, och även bortom de metropoler och kulturella centrum som spelade en viktig roll i modernisternas självuppfattning på 1920-talet (även om Paris, som vi ska se inom kort, har en central betydelse i Diktonius inträde på den internationella tävlingsbanan). Enligt Eric Bulson skapade små modernistiska och avantgardistiska tidskrifter, i synnerhet genom sina gemensamma kontakter och strävan att nå en internationell publik som kunde finnas i centrala lika väl som i perifera länder, en rhizomatisk världsform som var globalt omfattande och decentraliserad men full av hål och asymmetrier.¹² *La vie des lettres et des arts* och *Zenit* bidrog till att skapa föreställningarna om en sådan världsform, men från olika positioner och med olika mål. Detta gäller, som vi ska se, också för den av Ivan Goll redigerade ambitiösa antologin *Les cinq continents*.

Mitt syfte är att förstå Diktonius position i den internationella modernismens och avantgardets världsform, så som dessa skapades i de tre publikationer där hans dikter trycktes; tanken är inte att diskutera författaren Diktonius som modernistisk aktör eller översättningsproblematiken som båda är viktiga ämnen men faller utanför fokus i artikeln. Man kunde också säga att meningen är att läsa Diktonius som en ”utländsk” författare från tre olika europeiska perspektiv, utan att ta hänsyn till texternas ursprungliga sammanhang eller tolkningar som kan te sig felaktiga från finländsk synpunkt. I artikeln behandlas först och främst Diktonius och den finlandssvenska modernismens första år, men de strukturer och processer jag analyserar kan fortfarande påstås vara aktuella; jag återkommer till denna diskussion i slutet av artikeln.

---

modernisme d'avant-garde suédois. *Ordkonst och bildkonst* de Pär Lagerkvist et 'Finländsk robinsonad' d'Hagar Olsson", *Desbima* 2016:10, s. 195–209.

12. Eric Bulson, *Little Magazine, World Form*, New York: Columbia University Press 2017.

”EN JULNATTSVISA” I *LA VIE DES LETTRES ET DES ARTS*

I sitt europeiska äventyr fick Diktonius stöd av flera personer i Finland och utomlands; bland dessa var den ”’farliga’ frun”, en *femme fatale*¹³, Lidia Stahl viktigast. Hon introducerade Diktonius dikter bland sina kontakter i Paris, översatte hans texter till franska och hjälpte honom att bli känd ”i Frankrike [...] och till och med i Serbien”, som Diktonius själv skröt med i sin brevväxling i Finland.¹⁴ I likhet med andra personer Diktonius umgicks med i Paris och London (som till exempel Salme Murrik och Mary Moorhouse) var Stahl inte själv författare eller konstnär, och hennes intresse för Diktonius var mera politiskt och ideologiskt än estetiskt och litterärt. Det här är viktigt. Vi får inte glömma att avantgardet och modernismen efter första världskriget utvecklas på ett litterärt fält som byggde på personliga och professionella relationer mellan olika aktörer, samtidigt som det var splittrat på grund av att aktörerna hade olika och ofta rentav motsatta estetiska och politiska positioner. De olika ”ismerna” skapade sina identiteter genom att motsätta sig eller alliera sig med varandra eller med nationalistiska eller kosmopolitiska kretsar. Genom Stahls förmedling fick Diktonius direkt tillträde till fältet utan att behöva ta vägen via dadaismen, futurismen eller någon annan av de konkurrerande grupperna. Men han var också ensam, utan ett kollektiv som kunde ha hjälpt honom att skapa och försvara en estetisk och ideologisk position på det internationella fältet. Diktonius rörelseutrymme var i hög grad begränsat från början.

I Paris gav tidskriften *La vie des lettres et des arts* ut ”En julnattsvisa” i februari 1922, i Stahls översättning med titeln ”Le Cantique de Noël”. Tidskriften presenterade Diktonius utan förnamn och stavade hans efternamn ”Dictonius”. Denna tidskrift var en lämplig kanal för en fri elektron som den unga Diktonius. *La vie des lettres et des arts* utkom först under namnet *La vie des lettres*, mellan 1913 och 1914, och senare, med ordet ”konst” (”des arts”) tillagt i titeln, mellan åren 1920 och 1926. Nicolas Beauduin och William Speth var huvudredaktörer under

13. Uttrycket ”’farliga’ frun” är Diktonius och ”femme fatale” Clas Zilliacus översättning. Se Elmer Diktonius, *Brev*, Jörn Donner & Marit Lindqvist (utg.), Helsingfors: SLS 1995, s. 27, och Zilliacus, ”The Roaring Twenties of Elmer Diktonius”, s. 177.

14. Elmer Diktonius, *Brev*, s. 48.

båda dessa faser. Speth, en fransktalande belgare från Antwerpen, var en av de många skribenter som medverkade i avantgardisternas och modernisternas publikationer och aktiviteter i Paris, men utan att lämna något större avtryck i historien. Beauduin blev däremot känd för sin estetiska teori, som han gav namnet ”paroxysme”.

Enligt denna teori måste konsten vara dynamisk och skildra de ändlösa förvandlingar som finns i livet och som man kan finna i synliga och osynliga ting. Författaren eller konstnären måste känna livets puls samt sjunga, exalteras av och dyrka den, utan att låta sig fångas av föräldrade regler eller traditioner, men samtidigt måste han höja sig över de rena sensationernas värld och omforma sina upplevelser till ett fritt konstverk.¹⁵ ”Paroxysmen” var alltså inte helt främmande för de idéer om konstens funktion och författarens uppgift som Olsson och Diktonius utvecklade i *Ultra*. Beauduins estetik och hans idéer om typografi, stil och syntax har också jämförts med futurismen.¹⁶ *La vie des lettres et des arts* var dock inte endast ”paroxysmens” organ. Beauduin och Speth lämnade gott om plats för olika rörelser och lyckades få texter av redan välkända medarbetare, som kubismens teoretiker Albert Gleizes och futuristen F.T. Marinetti, samt yngre förmågor som nyligen trätt in på scenen, såsom dadaisten Tristan Tzara och den framtida surrealisten André Breton. Tidskriftens linje var inkluderande och tolerant snarare än exkluderande och ensidig.

I *La vie des lettres et des arts* fick Diktonius således en plats i den progressiva litteraturens panorama. Men även om han gjorde ett estetiskt obundet inträde på modernismens och avantgardets internationella fält, var den plats han fick inte helt neutral. I februari-numret år 1922 placerades ”Le Cantique de Noël” nästan i slutet, mellan Claire Golls dikt ”Autobus n° 2” (”Buss nr 2”) och Stanislav K. Neumanns dikter ”Louange de la paysanne” (”Hyllningdikt till lantbrukares maka”) och ”Louange de la rotative” (”Hyllningdikt till rotationspressen”) som följdes av Emmanuel Sibliks introduktion till Neumanns författarskap.¹⁷ Även om tysk-franska Golls och tjeckoslovakiska Neumanns dikter

15. Se Michel Décaudin, *La Crise des valeurs symbolistes: Vingt ans de poésie française, 1895-1914*, Genève: Slatkine 1981, s. 367-368.

16. Se Bruno Romani, ”Le Futurisme: Italie et France”, Jean Weisberger (ed.), *Les Avant-gardes littéraires au XXe siècle*, vol. 1, Amsterdam: Benjamins 1984, s. 129-156.

17. Översättning av dikternas titlar till svenska: HV.

på ett formellt plan inte har många tydliga likheter med Diktonius retoriskt ganska enkla text, kan man se en tematisk och ideologisk röd tråd som motiverar att de tre författarnas texter är placerade nära varandra. Goll och Neumann skriver om maskiner – om en buss och en rotationspress – och skildrar moderniteten med hjälp av teknologiska motiv. Diktonius använder visserligen inte samma motiv, utan skapar en stark kontrast mellan det förflutna, representerat av berättelsen om Jesu födelse, och nutida proletärerers misär och hunger som påkallar en kollektiv revolt. Detta uttrycks med orden ”c’est nous-mêmes qui” skrivna i kursiv (med mellanslag mellan bokstäver i Diktonius original) och följda av verb i futurum på de fem sista raderna (fyra i original):

C’est nous-mêmes qui serons un jour ‘les fils de l’Homme’.
C’est nous-mêmes qui martellerons la croix – pour les Pilates
car nous connaissons le juste.
C’est nous-mêmes qui mettrons fin à notre misère.
C’est nous-mêmes qui nous sauverons.¹⁸

D e t ä r v i som engång skall bli mänskösöner.
D e t ä r v i som skall hamra korsen – åt pilatusarna, ty vi vet det rätta.
D e t ä r v i som skall skaka av oss vår uselhet.
D e t ä r v i som skall frälsa oss själva.¹⁹

Den här visionen om en revolt mot en kapitalistisk och kristen samhällsordning liknar Neumanns idéer så som de presenteras i Sibliks introduktion. Enligt Siblik är Neumann ”hedning i hjärtat och revolutionär i anden”²⁰ – dessa ord kunde också beskriva Diktonius. Tidskriften skapar alltså implicit en anknytning mellan Diktonius, Goll och Neumann som inte bara är ideologisk, utan också geografisk; alla de tre författarna var utlänningar i Frankrike och Diktonius liksom Neumann representerade, från parisisk synpunkt sett, Europas

---

18. Diktonius [sic], ”Le Cantique de Noël”, *La vie des Lettres et des Arts*, février 1922, inget sidnummer.

19. Elmer Diktonius, ”En julnattsvisa”, *Samlade dikter*, Helsingfors: Holger Schildt 1987, s. 145.

20. Emmanuel Siblik, ”Stanislav K. Neumann”, *La vie des lettres et des arts*, février 1922, inget sidnummer. Översättning: HV.

utkanter. De båda sistnämnda kom också från unga stater som hade blivit självständiga efter de gamla imperiernas fall. Även om detta geopolitiska förhållande inte nämns i tidskriften, kan man anta att det var en av de kontextuella faktorer som motiverade intresset för Diktonius. Februariumrets innehållsförteckning visar också ett geografiskt tänkande. Huvudredaktör Beauvain står på första plats, följd av Pierre Reverdy, Jean Epstein och Edmond Fleg (med en text om "Les idées de Paris", Paris' idéer); Diktonius, Siblik och Neumann som sagt sist. Ordningsföljden speglar kanske en estetisk värdehierarki, men den speglar också ett socialt och geografiskt rum; den inre kretsens parisiska författare finns högst upp, de mera okända utlänningarna från mera perifera länder står sist.

"JAGUAREN" I *LES CINQ CONTINENTS*

Geografin spelar en ännu mera explicit roll i antologin *Les cinq continents*. Redaktören var Claire Golls man Ivan Goll. Han var född i Alsace och således tvåspråkig, med rötter i både fransk och tysk kultur. Det gav honom en mångkulturell identitet som är vanlig bland modernismens aktörer i Europa och i Finland.²¹ I likhet med sin fru och många andra avantgardister och modernister var Ivan Goll, efter att ha upplevt det första världskrigets förödelse, en övertygad pacifist och antinationalist, men han var också kritisk mot den europeiska kulturens skenheliga universalism. Enligt honom hade kriget haft liknande effekter överallt på vår planet. "Tänkandets axel i världen [var satt] i rörelse" och en "världskonst" var på väg att "efterträda de nationella litteraturerna", skrev han i förordet till antologin.²² Antologins syfte var att ge en bild av denna horisontella utveckling så som en världskarta ger en bild av geologiska formationer på hela

21. Se Pettersson, "Modernismens mångkulturella förutsättningar 1910–1925". Peterson fokuserar enbart på finlandssvenska författare, men samma anmärkning stämmer för några finskspråkiga modernister som till exempel Olavi Paavolainen och Katri Vala.

22. "L'axe de la pensée dans le monde se déplace", "bientôt les littératures nationales seront remplacées par un art mondial", Ivan Goll, förord till *Les cinq continents*, Paris: La Renaissance du livre 1922, s. 6–7. Översättning av citat till svenska: HV.

planeten, och den vände sig till ”1923 års europé” som köper den på någon okänd järnvägsstation.²³

I Golls geografiska retorik ges de nya europeiska länderna en viktig roll, alltså länder som för en kort tid sedan hade blivit självständiga stater, till exempel Tjeckoslovakien. En central betydelse ges likaså geografiska enheter utanför Europa, såsom Nordamerika och Asien, samt olika ursprungsfolk i Amerika och Afrika. De får representera en primitiv vitalitet och kraft som står i motsättning till, men inte är avskild från det gamla Europas litteraturer, språkssystem och traditioner. Utanför det gamla Europa finns, enligt Golls förord, de unga författarna som ska upptäcka ”livet som dagligen omskapas” och som ska besjunga ”energin och godheten [som är] tillvarons huvudsakliga väsen”.²⁴ Modernismen, spaningen efter nutiden, skapar i detta fall en ny kulturell hierarki där de element som är viktiga för konstens och tänkandets utveckling springer ur Europas periferier och andra kontinenter. Att vara modern och europeisk betyder att acceptera denna förskjutning av centrum och bejaka den mångfald den medför.²⁵

Dessa tankar återspeglas också i antologins struktur. Texterna är ordnade i fem stora språkgrupper. I början av boken finns den anglosaxiska gruppen där Förenta Staterna står först, därefter följer den latinska, den germanska samt den slaviska gruppen, och till slut finns den orientaliska gruppen där afrikanska dikter står allra sist. Grupperna innehåller texter på olika språk och från olika geografiska regioner. I flera av dem överskrids och transformeras den explicita uppdelningen i olika språkgrupper; till exempel ingår ungerska författare i den slaviska gruppen, flamska belgare i den latinska och franskspråkiga schweizare i den germanska gruppen. Resultatet är en dynamisk struktur där språkgruppernas stabiliserande kraft ifrågasätts av flytande horisontala impulser.

23. ”Européen de 1923”, Goll, förord till *Les cinq continents*, s. 12. Översättning av citat till svenska: HV.

24. ”[L]a vie quotidiennement régénérée”, ”énergie et bonté: ces essences primordiales de l’existence”, Goll, förord till *Les cinq continents*, s. 7. Översättning av citat till svenska: HV.

25. Se Andreas Kramer, ”Europa Minor. Yvan and Claire Goll’s Europe”, Sascha Bru et al. (eds.), *Europa! Europa? The Avant-Garde, Modernism and the Fate of a Continent*, Berlin: De Gruyter 2009, s. 126–137.

Diktonius plats i denna konstellation är intressant. ”Le jaguar” – i Lidia Stahls översättning – är den enda texten i den germanska gruppens finländska avsnitt. Den är placerad efter de andra nordiska avsnitten som alla innehåller flera texter, av flera olika författare. Sverige representeras av Gustav Fröding, Pär Lagerkvist och Erik Blomberg, Norge av Sigbjørn Obstfelder och Olaf Bull, och Danmark av Tom Kristensen och Fredrik Nygaard, som Diktonius för övrigt översatt i sin polemiska modernismantologi *Ungt hav* 1923. Enligt Clas Zilliacus kan denna bok anses ha följt Golls antologis exempel.²⁶ Sällskapet är säkert aktningsvärt men genom denna gruppering osynliggörs möjligheten att förknippa Diktonius med de positiva värden som de nya europeiska staterna symboliserar i Golls tänkande. Den finlandssvenska författaren blir enbart skandinavisk, och Skandinavien förknippas med den tyska expressionismen som enligt Goll bara var en misslyckad poetisk gest. Om vad som sker ”[I]ängre norrut”, norr om Tyskland, skriver Goll i sitt förord, ”Skandinavien förblir neutralt, även i poesin. Ödsliga glaciärer.”²⁷ Diktonius blir här föremål för en naturaliserande och marginaliserande diskurs där Skandinavien litteratur likställs med de nordeuropeiska staternas politiska linje – de var kända för sin neutralitet under kriget – och den skandinaviska naturens stereotypa karghet.

Flera dikter av skandinaviska författare som ingår i antologin bekräftar Golls tolkning. Obstfelders ”Je regarde”, Bulls ”Auprès d’un verre de vin, une nuit de printemps”, Nygaards ”Danemark” och Kristensens ”Son altesse” ger en bild av ett stagnerat samhälle där poeten känner sig främmande och maktlös; en av dikterna i publikationen, Blombergs ”Appassionata”, skildrar i episk ton en strävan efter att förvandla världen, men även den avslutas med en beskrivning av diktarens känsla av att leva instängd i ett fångelse. I denna kontext utgör ”Le jaguar” ett poetiskt och ideologiskt undantag. Med sina starka kontraster, med sin aggressivitet och med sin stolta reflektion över diktens funktion och poetens uppgift står den i motsättning till

---

26. Clas Zilliacus, ”Poesi som polemik. Elmer Diktonius tolkningsantologi *Ungt hav* (1923)”, *Historiska och litteraturhistoriska studier* 86, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland (SLS) 2011, s. 119–136.

27. ”Plus au nord, la Scandinavie reste neutre, même en poésie. Glaciers déserts”, Goll, förord till *Les cinq continents*, s. 9. Översättning av citat till svenska: HV.

Golls neutraliserande diskurs och de övriga skandinaviska författarnas poetik. Och Diktonius grundläggande symbol, jaguaren som ”med ett skutt / slungar sig över / granarnas toppar”, bryter mot antologins regionala struktureringsprincip där även regionens typiska natur har en betydelse. Den introducerar en orientalisk och exotisk dimension med djurisk energi i Skandinavians ödsliga och kalla natur, symboliserad av granarna.²⁸ Diktonius har således – trots sin plats i den germanska gruppens skandinaviska avdelning – en koppling till de decentrerande krafter och det bejakande av mångfald som Goll sökte identifiera och stödja i sin tids litteratur.

”VÄRLDSUNDRET ANNO DOMINI 1921” I *ZENIT*

Två år senare fick Diktonius sin tredje chans att göra sig gällande på kontinenten när den jugoslaviska tidskriften *Zenit* publicerade dikten ”Världsundret Anno Domini 1921”. Även om det kulturella och geografiska avståndet mellan Jugoslavien och Finland var ganska långt, tillhörde båda länderna samma geopolitiska rum mellan Sovjetunionen och det tyskspråkiga Europa, som berikades med nya stater efter de gamla habsburgska, ryska och osmanska rikenas sönderfall. Nationalismen och minoritetsfrågorna var särskilt utmärkande för detta bälte som sträckte sig från Helsingfors till Belgrad. Beträffande diktarnas position i samhället hade Diktonius och de andra finlandssvenska modernisterna därför kanske mera gemensamt med sina kolleger i de baltiska länderna och på Balkan, än med de skandinaviska kollegerna.²⁹ Synen på modernism och Europa var dock inte identisk i Finland, på Balkanhalvön och i Baltikum.

Zenit var organet för avantgarderörelsen ”zenitismen” och kom ut i två etapper, mellan 1921 och 1923 i Zagreb och mellan 1923 och 1926 i Belgrad. Redaktör var den jugoslaviska diktaren Ljubomir Micić,

28. Elmer Diktonius, *Samlade dikter*, s. 22. ”D’un bond le jaguar s’élance / par dessus les futures des sapins”, *Les cinq continents*, s. 195.

29. Se Manfred Peter Heins efterord i antologin *Auf der Karte Europa sein Fleck. Gedichte der osteuropäischen Avantgarde*, Zürich: Ammann 1991, s. 393–414. Om nya nationalstater och hur minoritetsproblematiken uppstod, se Mark Levene, *The Crisis of Genocide, vol. I: Devastation. The European Rimlands 1912–1938*, Oxford: Oxford University Press 2014.

som hade skrivit zenitismens manifest tillsammans med Ivan Goll och Boško Tokin 1921. Micić och de andra zenitisterna presenterade sin rörelse som en syntes och expansion av de andra ismerna. Expressionismen, kubismen och futurismen var döda; bara zenitismen kunde fullgöra konstens uppgift att skapa nya former och värden och visa vägen mot en ny mänsklighet. Denna uppgift krävde att konstnären eller författaren rev ner logiken, gamla dogmer och traditioner, gränser, fasader och falska känslor samt bejakade upplevelsernas ursprungliga källor och enkelhet. Konstnären eller författaren borde, enligt zenitisternas manifest, vara ett "barbarogeni": en "naken man" med primitiv skapande kraft, individualistisk vilja och humanitär framtidssyn.

Zenitisternas idé om konstens uppgift var grundad på ett geografiskt tänkande som kombinerade deras konstteori med en ideologisk och politisk syn på Europas och världens utveckling. Västra, norra och centrala Europa förknippades med kapitalismen, imperialismen, nationalismen och borgerskapet som alla var medskyldiga till första världskrigets fasor och förhindrade den nya mänsklighetens födelse, medan Östeuropa, de nya staterna och de slaviska folken i synnerhet representerade den positiva barbarismen som kunde visa vägen mot framtiden. Zenitisterna var inte anti-européer, men de ville kämpa mot de negativa krafter som de ansåg ligga bakom kontinentens djupa problem; de ville öppna för en östlig och primitiv skapande energi i den europeiska kulturen. "Europa" och "Öst" är således inte absoluta motsatser utan relativa begrepp i zenitismen. De förespråkade inte permanenta gränser utan argumenterade för en dynamisk och flytande nätverksgeografi där man kunde överbrygga motsättningar och skapa nya identiteter genom den mångfald Europa fick från "Öst".

"Världsundret Anno Domini 1921" i *Zenits* oktobernummer år 1924 publicerades på originalspråk utan översättning, dock utan svenskt 'ä' som kanske inte fanns i det belgradska tryckeriets typuppsättning. Författarens namn – igen stavat med "c" – följdes av stadsnamnet "Riga", som om Diktonius vore en lettisk diktare. Den vanliga *Zenit*-läsaren kunde troligen inte skilja svenska från lettiska, och hela texten hade säkert en otillgänglig karaktär för den som faktiskt försökte läsa den. Denna publiceringsstrategi var ändå inte helt ovanlig i *Zenit* och bland tidens europeiska avantgarde. *Zenit* publicerade ofta texter på flera språk; i oktobernumret kan man hitta till exempel serbiska,

kroatiska, tyska, franska, italienska och engelska texter utan översättning, därtill även klassiska citat på latin. Tidskriftens ideala läsare förväntades ha ovanligt bred språklig kompetens; han var en bild av zenitismens strävan att befria den europeiska kulturen från nationalismens bojar. Här kan vi också se en påverkan från avantgardets estetik som sedan futurismens manifest 1909 och dadaisternas revyer under kriget hade kritiserat idén om ett konstverk som en organisk enhet och försökt frigöra ordets och bokstavens meningspotential. Zenitisterna drog nytta av alla dessa experiment och använder ofta i sina egna texter en enkel och dynamisk stil samt typografins möjligheter för att understryka enskilda ord och satser.³⁰ För Micić var en dikt "ord i rummet".³¹ Hans estetik är inte expressiv, men betonar den effekt texten har på läsaren. *Zenit* publicerade visserligen också långa essäer som kräver noggrann läsning, men tidskriften var likväl ofta typografiskt konstruerad för en snabb blick som bara glider på ytan. Som flera andra modernistiska och avantgardistiska tidskrifter på 1920-talet var den ett konstmagasin och en affisch, ett manifest och ett utställningsföremål på samma gång.

För en vanlig *Zenit*-läsare var Diktonius "Världsundret" kanske mest en exotisk reklam som speglade tidskriftens geografiska spännvidd. Dikten uppfattades kanske därför inte i första hand som ett litterärt konstverk, men kunde givetvis ändå ses som betydelsebärande. I avantgardets estetik och idé om konst som effekt är det möjligt att söka efter ordets meningspotential utan att bry sig om någon djupare betydelse. Titeln innehåller redan två ord och ett datum som är lätta att förstå och i själva texten finns ord och namn som "kautschukfysiologi", "Moses, Jesus, Cagliostro", "spiritister, teosof", "tragikomiska point", "Lloyd George" och "amerikanska miljardörer" vars innebörder européer utan kunskaper i svenska kan förstå relativt bra. Dessa ord kan anknytas till *Zenits* politiska och estetiska diskurs oberoende

---

30. Se Delphine Bière-Chauvel, "Zenit. Une avant-garde entre particularisme et internationalisme", Sascha Bru et al. (eds.), *Europa! Europa? The Avant-Garde, Modernism and the Fate of a Continent*, Berlin: De Gruyter 2009, s. 138–151.

31. "Words in space". Ljubomir Micić, "The Spirit of Zenithism" [1921], översättning av Maja Starčević, Timothy O. Benson & Eva Forgács (eds.), *Between Worlds. A Sourcebook of Central European Avant-Gardes, 1910–1930*, Cambridge (Mass.): The MIT Press 2002, s. 296–299. Översättning av citat till svenska: HV.

av de innebörder de har i Diktonius text. Hos läsaren väcker redan dessa "internationella ord" associationer till världspolitik, kapitalism, modernitet och andliga åskådningar. Ordens meningspotential ligger inte bara i dikten eller i det svenska språket, utan också i denna diskursiva värld som omgärdar texten. I detta sammanhang är det sistnämnda avgörande.

Riga, som anges vara Diktonius hemstad, var likaså ett element som kunde förbindas med zenitisternas litterära och politiska geografi. Clas Zilliacus har föreslagit att Riga antingen valdes helt slumpmässigt eller att staden via dikten tema, de kapitalistiska ländernas paradoxala vilja att hjälpa Sovjetunionen, kan kopplas till Diktonius. I Lettlands huvudstad hade man nämligen år 1921 ingått ett avtal mellan Sovjetunionen och Herbert Hoovers American Relief Association.³² Det är möjligt att enstaka läsare, till exempel Lidia Stahl, kunde göra en sådan association. Det var hon som gav texten till Goll, en aktiv person i *Zenit*-kretsen. Men de flesta av tidskriftens övriga läsare förstod inte texten tillräckligt bra för att kunna göra den tolkningen. En tredje möjlighet är att rekonstruera Rigas betydelse i enlighet med *Zenits* världsbild. År 1922 hade Micić publicerat ett prosastycke som hette "Shimmy på latinkvarterets begravningsplats" och bär undertiteln "Zenitisk radiofilm i 17 scener".³³ Det består av korta fiktiva proklamationer i form av radioannonser som presenteras som om de vore skickade från olika städer, av det internationella avantgardets aktörer. I början presenterar författaren sitt radionätverk som omfattar till exempel Moskva, Sankt Petersburg, Tokyo, Konstantinopel, Belgrad, Zagreb, Milano, Berlin, New York, Paris – och Riga, men däremot ingen stad i Skandinavien. Bland de texter som följer kan man läsa Ilja Ehrenburgs text från Riga som utropar "vår seger över Europa", manar till att bygga en bro mellan Vladivostok och Odessa och stolt hävdar att den nya konsten är zenitisternas. Riga var således en stad som redan hade ett värde i *Zenits* geografi. Den var östlig och europeisk på samma gång samt kunde förknippas med motståndet mot

32. Zilliacus, "The Roaring Twenties of Elmer Diktonius", s. 179.

33. Se Ljubomir Micić, "Shimmy at the Latin Quartier Graveyard", översättning av Maja Starčević, Timothy O. Benson & Eva Forgács (eds.), *Between Worlds. A Sourcebook of Central European Avant-Gardes, 1910–1930*, Cambridge (Mass.): The MIT Press 2002, s. 505–508. Översättning av titeln till svenska: HV.

det gamla Europas kvävande traditioner och falska överlägsenhet. Som författare från Riga fick Diktonius en mera betydelsefull plats på *Zenits* avantgardefält än han hade fått om Micić hade presenterat honom som en finlandssvensk diktare från Helsingfors. Även om Goll i *Zenit* 1921 hade lovprisat "den primitiva mannen" från "arktisk tundra"³⁴ som följer de första modernistiska banbrytarna, var trakterna norr om Finska viken bara en vit fläck på zenitisternas karta.

DEN EUROPEISKA DJUNGELN

Jag inledde min artikel med en hänvisning till Hagar Olssons essä "Finländsk robinsonad" och dess idé om ett transparent och jämlikt rum där moderna författare och konstnärer kan samarbeta på samma nivå utan traditionens och nationalismens barlast. Olssons essä kan jämföras med "Varför?", "Mitä varten?", den anonyma manifestliknande ledarartikel som publicerades på finska i *Ultras* första nummer i september 1922. Artikelns författare skriver om röster som ropar "på olika håll i Europa" och kräver att "värderingarna måste omvärderas, väg måste banas för unga krafter" och frågar efter "respekt för varje konstnär som har behärskat sin egen tid". De "unga riktningar", som förespråkar dessa ideal, understöddes enligt *Ultra* i alla länder, även i Estland, men inte i Finland som "återigen är på efterkälken".³⁵ Idén om ett försenat Finland och ett mera progressivt internationellt litterärt fält är ett ledmotiv som förekommer i den finlandssvenska modernismens diskurs under hela 1920-talet; drömmen om ett transparent rum får sin kraft ur den pinsamma känslan av att vara försenad.

Beauduin, Goll och Micić delar med Olsson och de andra finländska modernisterna visionen om Europa som ett tidsmässigt fragmenterat rum där vissa platser tar del i det moderna livet och andra är riktade mot det förflutna. Men ur deras synvinkel är Finland en fri variabel som kan få olika betydelser och laddas med olika värden eller

34. Ivan Goll, "Expressionism Is Dying" (1921), översättning av Rose-Carol Washton Long, Timothy O. Benson & Eva Forgács (eds.), *Between Worlds. A Sourcebook of Central European Avant-Gardes, 1910–1930*, Cambridge (Mass.): The MIT Press 2002, s. 300–301.

35. "Varför", översättning: H.G., Lisen Sundqvist (red.), *Ultra och Quosego. Faksimilutgåva*, Helsingfors: SLS / Stockholm: Atlantis 2014, bilagor, s. 4–5.

helt enkelt försvinna genom att landet införlivas med andra länder eller större geografiska enheter. I tidskriften *La vie des lettres et des arts* glider Diktonius mot Centraleuropa och den tjeckiska författaren Stanislav K. Neumann, i antologin *Les cinq continents* blir han skandinavisk och associeras med glaciärernas karga natur, medan han i *Zenit* förvandlas till en lettisk diktare och associeras med det primitiva barbarogeniets hemort på Europas östkant. Dessa kontexter och tolkningar associeras vanligen inte med Diktonius. Missförstod de internationella modernisterna Diktonius ursprung och följaktligen hans dikter och projekt? Det tror jag inte. De tre sammanhangen berättar alla något viktigt om hans författarskap och om modern och avantgardistisk litteratur. Genom dessa kontextualiseringar, och de betydelser de möjliggör, blev Diktonius den han är: en europeisk modernist.

Litteraturforskningen på 1900-talet var starkt påverkad av olika litteraturbegrepp som lade särskild vikt vid konstverkets autonomi. Den ryska formalismens teori om främmandegöring, nykritikens avsky för biografiska tolkningar och strukturalismens intresse för systemen vittnar om denna tendens, och 1900-talets nya litteratur har spelat en stor roll i denna utveckling.³⁶ Men paradoxalt nog har modernismen och i synnerhet dess mera avantgardistiska strömningar samtidigt visat hur utopisk, och till och med skadlig, idén om konstens autonomi kan bli. Den kan leda till att konsten fjärmars från det vardagliga livet och dess etiska och politiska frågor och därmed bekräftar problematiska maktstrukturer i samhället. Nyare forskning har understrukit att texterna alltid är i förvandling och att de inte är självständiga monolitiska enheter.³⁷ Betydelserna föds och dör i en ändlös dialog mellan författaren och läsaren, mellan det förflutna och framtiden, mellan traditioner och nya idéer, mellan olika konkreta och abstrakta sammanhang, mellan det som vi minns och det nya vi lär oss – och texten är inte autonom, utan står mitt i denna dialog, nästan som en levande och aktiv organism. Att vara modern betyder att acceptera

---

36. Se till exempel Sascha Bru, "How We Look and Read: The European Avant-Garde's Imprint on 20th-Century Theory", Sascha Bru et al. (eds.), *Europa! Europa? The Avant-Garde, Modernism and the Fate of a Continent*, Berlin: De Gruyter 2009, s. 94–110.

37. För ett manifestliknande uttryck för dessa idéer, se MDRN, *Modern Times. Literary Change*, Leuven: Peeters 2013.

förändring och förvandling – krafter som på ett grundläggande sätt skapar vår subjektivitet och identitet, att se dessa som en möjlighet och en strid. Det gjorde Diktonius.

I själva begreppet Europa sammanfördes många av de spänningar och asymmetrier som existerade på 1920-talet både på det nationella och internationella fältet. För de unga finska och finlandssvenska författarna var ordet ”Europa” laddat med positiva värden som kunde användas för att kritisera den tunga och inbundna atmosfären i Finland; de strävade efter en kosmopolitisk identitet och estetisk autonomi som de trodde att hittades i Europas stora metropoler. För Goll, Micić och de andra zenitisterna var begreppet Europa däremot ett förenande element men samtidigt förknippat med stelnade traditioner och falsk universalism som måste bekämpas och förnyas med hjälp av primitiva och våldsamma krafter som hittades i kontinentens marginaler.

Asymmetrier och spänningar hittar man i dag i synnerhet i litteraturens historiografi. I utländska akademiska sammanhang kategoriseras finlandssvensk modernism fortfarande ofta som ett bihang till Sveriges och Skandinavien litteratur eller som en regional rörelse.³⁸ Dessa kategoriseringar speglar institutionella begränsningar vid universitetet och andra strukturer i vetenskap, undervisning och kommunikation. Det intressanta i tidskrifterna och de ambitiösa antologierna, som Golls *Les cinq continents*, ligger i deras kraft att skapa alternativa mönster och frigöra författare och texter från trånga kategorier. ”Gammaldags” tryckta tidskrifter är fortfarande betydelsefulla, men i dag bjuder också sociala medier och internet nya möjligheter att fortsätta detta arbete, fastän med andra medel och under andra villkor.³⁹ De sociala mediernas och nätpublikationernas världsbild liknar dock inte modernitetens dröm om ett transparent rum, men den är på ett liknande sätt ett alternativ till ett trångt nationellt kulturbegrepp och en förenklad centrum/periferimodell. Nu lika lite som förr ligger kosmopolitismens och internationaliseringens värde i en utopisk lös-

---

38. Se till exempel Anna Westerståhl Stenport, ”Scandinavian Modernism: Stories of the Traditional and the Discontinuous”, Mark Wollaeger & Matt Eatough (eds.), *The Oxford Handbook of Global Modernisms*, Oxford: Oxford University Press 2012, s. 478–497 och Régis Boyer, *Histoire des littératures scandinaves*, Paris: Fayard 1996.

39. Se Sophia Seitas diskussion om Bulsons *Little Magazine*, *World Form* i ”Mistakes like passport stamps”, *The Times Literary Supplement* 16/2 2018, s. 16.

ning på identitetens problematik. Deras värde ligger i deras kritiska potential, i att påpeka brister i existerande kategoriseringar.

Att Diktonius, Olsson, Björling, Södergran och de andra finlands-svenska modernisterna inte är kanoniserade namn utanför Skandinavien beror inte på deras poetiska egenart. Det beror på de diskurser i litteraturvetenskap, kritik och kulturhistoria som ännu inte lyckats greppa kontinentens heterogenitet och paradoxala imaginära enhet som bygger på olika drömmar som kanske inte har annat gemensamt än ordet "Europa", men likaväl uttrycker ett samfällt försök att hitta en motpol till nationer och andra begränsade kategorier. Drömmen om Europa och moderniteten kan ta radikalt olika former, men det är fortfarande samma dröm. Jaguaren från Finland klarade sig bra på den "internationella tävlingsbanan", den som Olsson skrev om. Men banan var hålig och krokig och loppet hade varken start eller mål. Vi är fortfarande på samma väg. Kanske vore det fortfarande nyttigt att presentera Diktonius som en Riga- och Helsingforsförfattare – och som en författare från Röykkä, Lumparland och Cornwall – för att visa hur hans dikter kan bli betydelsefulla i olika geografiska och diskursiva sammanhang utanför Finlands och Skandinaviens gränser. Kunde det ge honom den plats han är värd i den europeiska modernismens kanon?

Det är ett maratonlopp.

Den nya generationens svek

Modernismens självrensningen och Hagar Olssons essäer vid tiderna kring två världskrig

HAGAR OLSSON (1893–1978) ÄR VÄLKÄND som en av de viktigaste introduktörerna av litterär modernism i ett finlandssvenskt sammanhang. Efter författardebuten 1916 etablerade hon sig under en omvälvande tid som en tongivande deltagare i det kulturella samtalet.¹ Särskilt uppmärksammat är hennes modernistiska ”systerskap” med Edith Södergran.² Man kan knappast överskatta den betydelse Olssons gärning som kritiker hade för modernismens spridning. Genom samarbeten med bland andra Elmer Diktonius stod hon bakom de kulturradikala och internationellt inriktade tidskrifterna *Ultra* (1922) och *Quosego* (1928–1929).³ Men trots att Olsson kanonise-

1. Roger Holmström, *Karakteristik och värdering. Studier i finlandssvensk litteraturkritik 1916–1929*, Åbo: Åbo Akademis förlag 1988, s. 163–201.
2. Agneta Rahikainen, *Poeten och hennes apostlar. En biomytografisk analys av Edith Södergranbilden*, Helsingfors: Helsingfors universitet 2014, t.ex. s. 189–204; Birgitta Svanberg, ”Med ansvar för hela mänskligheten. Om Hagar Olsson”, Elisabete Møller Jensen (red.), *Nordisk kvinnolitteraturhistoria. Vida världen 1900–1960*, Bd 3, Höganäs: Bra Böcker 1996, s. 225–232; Ebba Witt-Brattström, *Ediths jag. Edith Södergran och modernismens födelse*, Stockholm: Norstedts 2011 [1997], s. 255–311. Systerskapet har ibland tenderat att överskugga Olssons egen insats som författare. Se Roger Holmström, ”Skuggan av det eviga avskedet. Tankar kring Hagar Olssons Södergranuppfattning”, George C. Schoolfield & Laurie Thompson (eds.), *Two Women Writers from Finland. Edith Södergran (1892–1923) and Hagar Olsson (1893–1978)*, Edinburgh: Lockharton Press 1995, s. 133 och Rahikainen, *Poeten och hennes apostlar*, s. 203.
3. Se t.ex. Johan Wrede, ”Den finlandssvenska modernismens genombrott. En studie i idéernas sociala dynamik”, Sven Linnér (red.), *Från dagdrivare till feminister. Studier i finlandssvensk 1900-talslitteratur*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland (SSL) 537, Helsingfors: SLS 1986, s. 41–69 och Clas Zilliacus, ”Världsherraväldets lokalvisor. *Ultra*, *Quosego* och andra handlingar från modernismens

rats som författare var hennes verk länge relativt okända och outforskade.⁴

Under senare decennier har dock ett allt livligare forskningsfält vuxit fram. Som exempel från de senaste åren kan nämnas Judith Meurer-Bongardts avhandling från 2011 som jag refererar till i artikeln; i skrivande stund är också en ny avhandling av Eva Kuhlefeldt under utgivning, *Dekadens och queer i Hagar Olssons tidiga prosa* (utkommer hösten 2018). Roger Holmström, som stått för en viktig insats med två biografiska volymer, har menat att modernismens brytningstid, när Olsson var som mest aktiv, försatte ”gängse författar- och kritikerkonstellationer i våldsam omprövning”, liksom att författaren särskilt ställs på prov i ”tider av krig och genomgripande sociala omvälvningar”.⁵ Detta reflekteras i Olssons texter, särskilt som hon ofta introducerade nya författarskap men också formulerade kritiska inlägg i pågående kulturdebatter. Holmström menar att hon ”genomgående” och ”instinktivt” tog avstånd från den estetiska hållning som har kallats *l’art pour l’art*.⁶ Att Olsson föredrog ett mer engagerat författarideal står utom tvivel. Men det är viktigt att inte reducera hennes avståndstagande från *l’art pour l’art* till något rent ”instinktivt”, utan att visa hur hennes hållning utvecklades mot en fond av omvälvande samhällsförändringar. Detta gör också Holmström genom att uppmärksamma ett skiftande litterärt fokus och idéengagemang i Hagar Olssons författarskap över tid, samt en ”förskjutning” i hennes förhållningssätt till den litterära modernismen (här förstådd som en avantgardistisk, formexperimenterande del av en vidare traditions- och normbrytande samt framtidsfokuserad kulturrörelse; denna modernism fick sitt stora genombrott i ett finlandssvenskt

---

1920-tal”, Lisen Sundqvist (red.), *Ultra och Quosego. Faksimilutgåva*, Helsingfors: SLS/Stockholm: Atlantis 2014, s. ix–xxvii.

4. Judith Meurer-Bongardt, *Wo Atlantis am Horizont leuchtet oder eine Reise zum Mittelpunkt des Menschen. Utopisches Denken in den Schriften Hagar Olssons*, Åbo: Åbo Akademis förlag 2011, s. 13.
5. Roger Holmström, *Hagar Olsson och den öppna horisonten. Liv och diktning 1920–1945*, Helsingfors: Schildts 1993, s. 25; Roger Holmström, ”Tiga eller tala? Om Hagar Olssons författarroll under fyrtioalet”, András Masát (ed.), *Literature as Resistance and Counter-Culture. Papers of the 19th Study Conference of the International Association for Scandinavian Studies*, Budapest: Hungarian Association for Scandinavian Studies 1993, s. 151.
6. Holmström, *Hagar Olsson och den öppna horisonten*, s. 37, 81.

sammanhang efter första världskriget).⁷ Här vill jag undersöka den nämnda förskjutningen mer djupgående och problematisera Olssons syn på modernismen. Jag menar att det förelåg en potentiell spänning mellan försöket att introducera modernistisk avantgardelitteratur och försvaret av den kollektivt engagerade författartyp hon föredrog.⁸ Det tycks inte ha varit självklart att de roller Olsson i praktiken spelade och de ideal hon förespråkade alltid gick att kombinera.⁹ Samtidigt som hon sökte introducera modernismen kom hennes journalistiska karriär att i viss mån exkludera henne från tidens riktiga avantgarde. Därmed intog hon snarare rollen som en massamhällets engagerade tolk i förhållande till modernismen.¹⁰

7. Jfr t.ex. Roger Holmström, "Modernisternas prosa", utg. Clas Zilliacus, *Finlands svenska litteraturhistoria. Andra delen: 1900-talet*, Helsingfors: SLS 2000, s. 104 och Holmström, *Hagar Olsson och den öppna horisonten*, s. 145. Se även Michel Ekman, "Modernisterna i kritik och debatt", utg. Clas Zilliacus, *Finlands svenska litteraturhistoria. Andra delen: 1900-talet*, Helsingfors: SLS 2000, s. 115–122, Torsten Pettersson, *Gätans namn. Tankens och känslans mönster hos nio finlandssvenska modernister*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland (SSLS) 629, Helsingfors: SLS 2001, s. 9–18 och Helen Svensson, "Hagar Olsson och 30-talets idévärld", Sveinn Skorri Höskuldsson (ed.), *Ideas and Ideologies in Scandinavian Literature since the First World War. Proceedings of the 10th Study Conference of the International Association for Scandinavian Studies, held in Reykjavík, July 22–27, 1974*, Reykjavík: University of Iceland, Institute of Literary Research 1975, s. 301.
8. Jag har i ett annat sammanhang undersökt hur en spänning mellan esteticism och engagemang aktualiserades i svenska litteraturdebatter som bl.a. Hagar Olsson deltog i under 1940-talet. Se Hampus Östh Gustafsson, "Dikten i 'den nya fredens värld'. Litteraturdebatt i tidskriften *Samtid och Framtid* 1944–1949", *Samlaren* 137, 2016, s. 181–206. För en kritisk diskussion av spänningen mellan *l'art pour l'art* och engagemang i relation till Jean-Paul Sartres lansering av *la littérature engagée* genom essän "Qu'est-ce que la littérature?" (1948), se Theodor W. Adorno, "Engagement" [1962] i *Gesammelte Schriften. Bd. II. Noten zur Literatur*, Frankfurt am Main: Suhrkamp 1974, s. 409–430.
9. Jfr Ellen Rees, *On the Margins. Nordic Women Modernists of the 1930s*, Norwich: Norvik Press 2005, s. 138–143, som menar att tvetydighet överlag är ett grundläggande element i modernistisk litteratur som skrevs av kvinnor i Skandinavien under 1930-talet.
10. Som Svanberg noterat krävde Olsson engagemang av såväl författarna som litteraturkritikerna. Se Svanberg, "Med ansvar för hela mänskligheten", s. 227. Ett standardverk om förhållandet mellan den litterära samhällseliten och den moderna tidens nya masskultur är John Carey, *The Intellectuals and the Masses. Pride and Prejudice among the Literary Intelligentsia, 1880–1939*, London: Faber 1992. Begreppet "massor" användes som vi ska se av Olsson själv och jag anknuter här till det för att ta fasta på hennes egen erfarenhet av samhällets förändringar under 1900-talet och återkommande ställningstaganden för litteratur som gjordes angelägen för ett större samhälleligt kollektiv.

Syftet med den här artikeln är att undersöka Hagar Olssons syn på författarskap och hennes förhållande till modernismen från 1920- till 1940-talet (hennes mest produktiva period) och hur den tog sig uttryck i hennes egen essäistik. Jag uppmärksammar därmed centrala mekanismer i den författarskapets omprövningsprocess Holmström nämner, för att ge en fördjupad förståelse för hur författarroller kan omförhandlas i tider av kris och krig.¹¹ Olssons skrifter relateras här till samhällsutvecklingen i stort, framför allt till hur hon reagerade på världskriget och det mörkare omvärldsläget under mellankrigstiden. Hennes texter betraktas som aktiva inlägg i en offentlig kulturdebatt där den modernistiska författarens samhällsroll inte var given utan föremål för en pågående omförhandling.¹² Judith Meurer-Bongardt har i sin avhandling *Wo Atlantis am Horizont leuchtet* (2011) undersökt det utopiska i Hagar Olssons författarskap. Hon visar övertygande hur Olsson, influerad av Ernst Bloch, menade att litteratur och konst borde fungera som handling med utopisk potential genom att expressionistiskt gestalta en föräning om en kommande realitet.¹³ I enlighet

11. För förhållandet mellan litteratur och politik under perioden, se Johan Wrede, "Om politiska ideologier och litteratur i Finland 1917–1948" i Sven Linnér (red.), *Från dagdrivare till feminister. Studier i finlandssvensk 1900-talslitteratur*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland (SSLS) 537, Helsingfors: SLS 1986, s. 169–194.
12. I enlighet med Meurer-Bongardts tolkning bör det beaktas att Olsson även i sina kritiska essäer medvetet rörde sig i en litterär eller konstnärlig diskurs som följde andra regler än den mer utpräglat samhällspolitiska. Se Meurer-Bongardt, *Wo Atlantis am Horizont leuchtet*, s. 74 f., 188 f., 198. Olsson beskrev t.ex. själv litteraturkritiken just som en konstnärlig genre. Se Hagar Olsson, "Om konsten att kritisera", Hagar Olsson, *Tidiga fanfärer och annan dagskritik*, Stockholm: Natur och Kultur 1953, s. 117–124.
13. Meurer-Bongardt, *Wo Atlantis am Horizont leuchtet*, s. 124 f. Jfr Judith Meurer, "Mellan undergång och uppbrutt. Apokalypsen som tankefigur i Hagar Olssons författarskap under mellankrigstiden", Michel Ekman & Kristina Malmio (red.), *Bloch, butch, Bertel – Kontextuella litteraturstudier*, Helsingfors/Åbo: Avd. för nordisk litteratur, NORDICA, Helsingfors universitet/Litteraturvetenskap, Åbo Akademi 2009, s. 122–124 och Judith Meurer-Bongardt, "Varför Hagar Olsson? Varför Utopi?", *Finsk tidskrift* 2013:5, s. 55–64. Om Olssons förhållande till den internationella expressionismen, se Roger Holmström, "Det självverksamma ögat". Hagar Olsson och tysk expressionism i början av 1920-talet", *Finsk tidskrift* 1993:1, s. 1–11. För en intressant studie av den expressionistiska prosans roll i det tidiga 1900-talets omförhandling av konstens mål och medel, där Olsson behandlas återkommande, se Gunilla Hermansson, *Modernisternas prosa och expressionismen. Studier i nordisk modernism 1910–1930*, Göteborg: Makadam 2015.

med denna uppfattning vill jag uppmärksamma vad Olsson försökte göra genom sina essäer, särskilt på vilket sätt hon tog ställning för engagerad litteratur framför *l'art pour l'art* genom att slutligen mobilisera sig själv litterärt som ett aktivt författarjag.

Jag använder här begreppen engagerad litteratur och *l'art pour l'art* som två idealtypiska poler för att fixera Olssons litteratursyn vid olika tillfällen. *L'art pour l'art* hade vanligen individualistiska konnotationer, medan engagerad litteratur tog fasta på litteraturens ansvar inför samhället i bredare bemärkelse och i mer kollektiv mening. För Olsson syntes det senare angeläget då hon, i likhet med många samtida, utgick från att 1900-talet hade inneburit framväxten av en ny masskultur. *L'art pour l'art* hade under 1800-talet (företrädesvis inom en fransk tradition) anammats av aktörer på det litterära fältet som ett medel för att legitimera avantgardistisk konst och litteratur genom att värdesätta konstens självändamål framför dess politiska eller moraliska betydelse.¹⁴ Att Olsson förkastade *l'art pour l'art* till förmån för en mer socialt engagerad hållning är redan väl belagt, men att undersöka hur hon gjorde det och varför det framstod som så viktigt för henne vid olika tidpunkter är en angelägen forskningsuppgift som ger en djupare inblick i vad som stod på spel i den litterära debatten under tiden från första till andra världskriget.

I min undersökning noterar jag också Olssons kraftfulla (och ofta bibliskt inspirerade) bildspråk. En analys av den diskursiva funktionen hos de troper Olsson använde i samband med att hon skrev om författarskap och modernism ger en möjlighet att resonera kring hur hennes idéer kan förstås i en större historisk kontext och hur Olsson positionerade sig själv som författare.¹⁵ Hennes val av metaforer im-

14. Pierre Bourdieu, *Konstens regler. Det litterära fältets uppkomst och struktur*, övers. Johan Stierna, Stockholm/Stehag: Brutus Östlings Bokförlag Symposion 2000 [1992], s. 92, 317 f., 475 f.

15. Bo Lindberg har t.ex. påpekat att just metaforer "är tacksamma som studieobjekt eftersom de antingen är expressiva förtätningar av vad författaren vill säga eller också – och intressantare – låter ana förutsättningar för tänkandet varom författaren själv inte är medveten". Se Bo Lindberg, "Retorik och idéhistoria", Kurt Johannesson (red.), *Vetenskap och retorik. En gammal konst i modern belysning*, Stockholm: Natur och Kultur 2001, s. 177. Anna Möller-Sibeliuss har även uppmärksammat hur just bildspråket hos Bertel Gripenberg respektive Hagar Olsson blottar "en pågående kamp om tolkningsföreträde och litterär syn", samt en "generationsmotsättning" mellan dessa två, inte minst i efterspelet till Gripenbergs publicering av *Den hemliga*

plicerar i flera fall specifika historietolkningar och förväntningar på framtiden, och metaforerna ingår som byggstenar i historiska berättelser som användes i en diskursiv kamp om att definiera samhällets framtida utveckling. Berättelsernas karaktär implicerade specifika roller för författaren och modernismen, vilket är särskilt intressant att uppmärksamma med tanke på modernismens upptagenhet av framtiden.¹⁶ Min analys är dock avgränsad till Olssons egna texter, snarare än att undersöka de vidare debatter hon deltog i.

År 1925 publicerade Olsson essäsamlingen *Ny generation*, år 1935 *Arbetare i natten* och år 1948 *Jag lever*. Till stora delar innehåller dessa författarporträtt, men också mer allmänt hållna programtexter som diskuterar modernismens och författarnas roller i samtidskulturen. Exempel på sistnämnda i respektive volym är ”Dikten och illusionen” (1925), ”Mörka vägar” (1935) och ”Författarskapets dekadens” (1948).¹⁷ Essäerna är av jämförbart omfång, har liknande innehåll och ger tre tidsmässigt åtskilda nedslag som utgör lämpliga utgångspunkter för att närma sig frågorna ovan.¹⁸ Just Olssons essäer har tilldragit sig

-
- glöden* (1925) under det påhittade namnet Åke Erikson (i ett försök att förlöjliga den modernistiska poesin), som reflekterade en allmän motsättning mellan traditionalister och modernister i svensk och finlandssvensk debatt under 1920-talet. Se Anna Möller-Sibeliuss, *Roll, retorik och modernitet i Bertel Gripenbergs lyrik*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland (SSLS) 791, Helsingfors: SLS 2015, s. 221–262, men även Holmström, *Hagar Olsson och den öppna horisonten*, s. 120–122.
16. Jfr t.ex. Svensson, ”Hagar Olsson och 30-talets idévärld”, s. 309, som har uppmärksammat hur Olsson under 1930-talet skrev in modernismen i ett ”tidsdrama”.
  17. Huvuddragen i ”Dikten och illusionen” presenterades först i föredraget ”Dikt och utopi” i Lund 21/9 1925 för att senare tryckas i den socialistiskt inriktade tidskriften *Clarté* (utgiven sedan 1924). Se Holmström, *Hagar Olsson och den öppna horisonten*, s. 96. ”Författarskapets dekadens” publicerades ursprungligen i den svenska tidskriften *Samtid och Framtid* 1944 med en något annorlunda titel. Se Hagar Olsson, ”Om författarskapets dekadans”, *Samtid och Framtid* 1944:2, s. 5–15.
  18. Andra texter hade också kunnat inkluderas i undersökningen, inte minst titel-essän från 1948, ”Jag lever”. Den är dock betydligt längre och fokuserar mer på allmänna livsåskådningsfrågor än litteratur och författarskap. Meurer-Bongardt och Maria Wegelius har dessutom redan behandlat den utförligt. Holmström har även diskuterat ”Författarskapets dekadens”, men i en ganska kortfattad artikel. Se Meurer-Bongardt, *Wo Atlantis am Horizont leuchtet*, s. 435–458, Maria Wegelius, *Civilisation kontra inre människa. En studie i 'Jag lever' med utgångspunkt i Hagar Olssons 40-tal*, Meddelanden nr 16, Åbo: Åbo Akademi, Litteraturvetenskapliga institutionen 1991 och Holmström, ”Tiga eller tala?”, s. 151–156, men även Hampus Östh Gustafsson, ”Dikt och demokrati. Hagar Olssons stridsrop i andra världskrigets skugga”, *Horisont* 2015:1, s. 39–41.

allt större intresse i forskningen, inte minst som de speglar viktiga drag i hennes skönlitterära produktion.¹⁹

Vad gäller essäformen är det viktigt att tänka på dess flexibilitet. Av Magnus von Platen har den lyfts fram som en litteraturart med påtagligt mjuka gränser och som därför kan tas i många olika riktningar.²⁰ Traditionellt sett har jaget i essän uppfattats som en biografisk representation av författaren, men som Emma Eldelin understrukt handlar det ofta mer ”om ett språkligt konstruerat jag och en offentlig författarroll”.²¹ I anslutning till frågan om Hagar Olssons syn på författarskap är det därför även intressant att se hur hon konstruerar sig själv som jag och författare i essäerna som här står i fokus.²² Som Graham Good föreslagit kan essän betraktas som en personlig vittnesakt. Essän är enligt honom på samma gång *inskrivandet* av ett jag och *beskrivningen* av ett objekt.²³ I enlighet med detta synsätt vill jag

19. Se Meurer-Bongardt, *Wo Atlantis am Horizont leuchtet*, s. 343, men även Madeleine Person, *I ideologiernas och Guds skugga. Hagar Olssons litteraturkritik och essäistik i ett idehistoriskt perspektiv*, Masteruppsats, Lund: Litteratur–Kultur–Medier, Lunds universitet 2014, <http://lup.lub.lu.se/student-papers/record/4294360> (hämtad 11/9 2018).

20. Magnus von Platen, *Skandalen på Operakällaren och andra essayer*, Stockholm: Fischer & Co. 1996, s. 111. För ytterligare diskussioner av essägenrens särart, se Anders Westerlund, ”Essäistik mellan vetenskap och konst. Paratextuella signaler i Hans Ruins *Gycklare och apostlar*”, *Historiska och litteraturhistoriska studier* 91, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland (SLS) 2016, s. 98, 124 och Göran Hägg, *Övertalning och underhållning. Den svenska essäistiken 1890–1930*, Stockholm: Wahlström & Widstrand 1978, s. 14. För en analys av den finlandssvenska essätraditionen, se Patrik Aaltonen, *En genres förvandlingar. Om genrebeteckningen essä och den svenskspråkiga essäistiken i Finland 1900–1920*, Avhandling pro gradu, Helsingfors: Finska, finskugriska och nordiska institutionen, Helsingfors universitet 2013, <https://helda.helsinki.fi/bitstream/handle/10138/40768/enggenres.pdf?sequence=1> (hämtad 28/4/2018).

21. Emma Eldelin, ”Essäisten som generalist. Författarroller och offentlig auktoritet hos tre samtida essäister”, *Tidskrift för litteraturvetenskap* 2009:3–4, s. 82. Se även Emma Eldelin, *Att slå dank med virtuositet. Reträtten, sysslösheten och essän*, Lund: Ellerströms 2018, fr. a. kap. 1–2. Jfr med kritiken mot biografisk-psykologiska tolkningar av Olssons författarskap i Meurer-Bongardt, *Wo Atlantis am Horizont leuchtet*, s. 192 f.

22. Hur Olsson konstruerar berättarjag i sin romankonst har t.ex. diskuterats av Katarina Leppänen & Therese Svensson, ”Om naturupplevelser hos Elin Wägner och Hagar Olsson. Lästa i eko- och vithetskritisk belysning”, *Tidskrift för genusvetenskap* 37:1, 2016, s. 11–31.

23. Graham Good, *The Observing Self. Rediscovering the Essay*, London & New York: Routledge 1988, s. 23.

undersöka hur Olsson skriver in sig själv i sina essäer och hur det sker i samspel med de olika historiska situationer hon reflekterar över.

De tre essäerna analyseras här i kronologisk ordning med Olssons syn på författarskap och modernism i fokus. Vad som skiljer min undersökning från den tidigare forskningen, som har belyst essäerna och deras respektive teman, är att jag utför en mer samlad komparation av dem för att fördjupa förståelsen av Olssons litterära positionering och syn på författarskap och modernism över tid.

ETT HISTORISKT BROTT OCH MODERNISMEN SOM FRAMTIDSRÖRELSE

Ny generation har beskrivits som "Hagar Olssons genombrottsbok som kritiker, där hon lanserade 'framtidens diktning'".²⁴ Omedelbart i den inledande essän "Dikten och illusionen" vänder sig Olsson mot vad hon betraktar som en äldre typ av författare (med förankring i 1890-talet) som hade fokuserat på individuella värden och därmed isolerat sig själva från samhället. Till sist hade deras litteratur kommit att utarmas: "Den var isolerad, och betydelslös: en kvarleva av något som en gång varit, en skugga av sig själv".²⁵ I det här tidiga skedet formulerar Olsson sitt litterära ideal och positionerar sig i kontrast till det aristokratiska och individualistiska, men också till nationellt inriktade författare. Hon använder inte själv den klassiska elfenbenstorn-metaforen för att karaktärisera deras isolering, utan talar i stället om att den äldre författartypens litteratur stängt "in sig i en konstgjord stad med *noli me tangere*-murar på alla håll".²⁶ Men enligt Olsson blir den äldre författartypen överspelad i det samtida

---

24. Svanberg, "Med ansvar för hela mänskligheten", s. 227. Lägg märke till hur boktiteln sedan kom att återspeglas i undertiteln för tidskriften *Quosego*, som löd: *Tidskrift för ny generation*. Jfr Ziliacus, "Världsherraväldets lokalvisor", s. xx.

25. Hagar Olsson, "Dikten och illusionen", Hagar Olsson, *Ny generation*, Helsingfors: Schildts 1925, s. 7.

26. Olsson, "Dikten och illusionen", s. 8. Det latinska uttrycket betyder "rör inte vid mig". Enligt Johannesevangeliet yttrades orden av Jesus till Maria Magdalena efter uppståndelsen. Se Joh 20:17. För en diskussion av begreppet "elfenbenstorn", se Steven Shapin, "The Ivory Tower. The History of a Figure of Speech and Its Cultural Uses", *The British Journal for the History of Science*, 45:1 2012, s. 1–27, <https://doi.org/10.1017/S0007087412000118> (hämtad 10/5/2018).

brytningsskedet. Ellen Rees har uppmärksammat detta som ett av de mest karaktäristiska dragen hos den unga Hagar Olsson, att hon bar på en övertygelse om att hon levde under en stark litterär förändringsperiod och därmed ständigt sökte efter det nya och förkastade vad hon upplevde som gammalt.²⁷ Inte helt överraskande pekade Olsson ut första världskriget som det radikala brottet i litteraturhistorien. I ”Dikten och illusionen” använde hon händelsen som utgångspunkt för att lansera den modernistiska generationen som reste sig ur krigets aska. Den tecknades av Olsson som en brokig men ändå sammanhållen rörelse som hade ”vind i seglen” och färdades i hög fart med siktet inställt på framtiden. De nya skaldernas ”sång är dagens sång till morgondagen – den kan inte blicka tillbaka på sjunkna båtar och bleknade döde”, proklamerar hon med en syrlig pik till den äldre författartypen.²⁸ Hennes syn på modernismens framtida möjligheter är här mycket optimistisk.

Själva krigserfarenheten blev en utmaning för *l'art pour l'art*-idealet. ”Vid tiden för världskriget trängde stridsgnyet på nytt fram till poeternas underbara stad, som de förklarar fridlyst till evig tid” – så menar Olsson att kriget påverkade estetiken.²⁹ Som Holmström noterat bidrog krigshändelserna till att öppna Olssons ögon för omvärlden.³⁰ Det är emellertid inte bara världskriget som utgör en förändringsfaktor på estetikens område. Även mer interna strömningar, som naturalismen, menar hon haft stor betydelse genom att prioritera det kollektiva framför det individuella. Härmed påtalas också en brytning

---

27. Rees, *On the Margins*, s. 122.

28. Olsson, ”Dikten och illusionen”, s. 11, 13.

29. *Ibid.*, s. 9 f. För andra intressanta exempel på hur första världskriget påverkade litteraturen, men ur ett svenskt perspektiv, se Claes Ahlund, ”En mental militarisering. Den svenska litteraturen före och under första världskriget”, *Sam-laren* 124, 2003, s. 134–157 och Claes Ahlund, *Diktare i krig. K.G. Ossiannilsson, Bertil Malmberg och Ture Nerman från debuten till 1920*, Skrifter utgivna av Avdelningen för litteratursociologi vid Litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala 55, Hedemora: Gidlunds förlag 2007.

30. Holmström, *Hagar Olsson och den öppna horisonten*, s. 22. Det är också viktigt att komma ihåg att Olsson starkt påverkades av det finska inbördeskriget. Se Meurer-Bongardt, *Wo Atlantis am Horizont leuchtet*, s. 106, och för en allmän redogörelse för inbördeskrigets inverkan på litteraturen, se Johan Wrede, ”Inbördeskriget i litteraturen”, utg. Clas Zilliacus, *Finlands svenska litteraturhistoria. Andra delen: 1900-talet*, Helsingfors: SLS 2000, s. 61–67.

mellan de gamla individualisternas desillusion och de "illusioner" som hon menar bär fram den nya litteraturen som är präglad av "ett socialt medvetande och en gemensam kollektivdröm, en utopi".³¹ Första världskriget blev enligt Olsson den avgörande erfarenheten som ledde till att europeisk litteratur skulle omfamna illusionerna på allvar och anamma den kollektivistiska utopin.³² Erfarenheten gav incitament att sträva efter en mer aktiv litteratur med handlingspotential.³³

Som Lars Gustafsson beskrivit blev frågan om den västerländska kulturens öde (i Oswald Spenglers efterföljd) ett centralt motiv i mellankrigstidens litteratur och ideologiska debatt. Denna fråga kunde besvaras antingen pessimistiskt, med fokus på ett övergivande av traditionen och äldre livsformers upplösning, eller optimistiskt, så att den traditionella kulturens undergång sågs som en förutsättning för framväxten av en ny och mer vital sådan, en tanke som inte sällan beledsagades av socialistiskt inspirerade idéer.³⁴ Det mer optimistiska tolkningsalternativet var inte Olsson främmande i "Dikten och illusionen". Över huvud taget kom hon under 1920-talets mitt, särskilt efter en vistelse i Estland, att visa ett större intresse för litteratur som hon menade hade en reell möjlighet att leda till social eller politisk

31. Olsson, "Dikten och illusionen", s. 9.

32. Jfr Meurer-Bongardt, *Wo Atlantis am Horizont leuchtet*, särskilt s. 188–224. Det utopiska i Olssons tidiga författarskap behandlas även av Pertti Karkama, "Die Geburt der Utopie in der frühen Prosa Hagar Olssons", George C. Schoolfield & Laurie Thompson (eds.), *Two Women Writers from Finland. Edith Södergran (1892–1923) and Hagar Olsson (1893–1978)*, Edinburgh: Lockharton Press 1995, s. 183–197.

33. I en jämförelse mellan Hans Ruin och Hagar Olsson har Thomas Ek menat att Olsson hade en mer upprorisk syn på den modernistiska litteraturens funktion. Se Thomas Ek, "Hans Ruin och den finlandssvenska modernismen", *Tidskrift för litteraturvetenskap*, 30:2 2001, s. 64–70.

34. Lars Gustafsson, "Den västerländska kulturens stympade lemmar – Idéer om kulturens undergång och kulturens förnyelse i svensk litteratur efter första världskriget", Sveinn Skorri Höskuldsson (ed.), *Ideas and Ideologies in Scandinavian Literature since the First World War. Proceedings of the 10th Study Conference of the International Association for Scandinavian Studies, held in Reykjavik, July 22–27, 1974*, Reykjavik: University of Iceland, Institute of Literary Research 1975, s. 72 f. Det bör nämnas att Olsson tidigt under 1920-talet inspirerades av Clarté-rörelsen (vilken hon försökte etablera i Finland) som uttryckte stora visioner om författarnas ansvar och möjligheter att påverka och skapa en ny, bättre värld. Se Helen Svensson, "Clarté i Finland", *Historiska och litteraturhistoriska studier* 54, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland (SLS) 1979, s. 160 f.

förändring.³⁵ Vi ska dock komma ihåg att Olssons litterära vägval, så som exempelvis Johan Wrede poängterat, blev utopism i stället för en hårdare sociopolitisk realism.³⁶

Den ideala modernistiska författaren tecknas av Olsson som kollektivistiskt lagd och inriktad på en ”profan demokratisk miljö”. Likaså har hen inspirerats av naturalismen och realismen, men tagit dessa genrer vidare till en nivå som Olsson kallar ”nyrealism” och som har den utopiska potential Meurer-Bongardt belyst ingående.³⁷ Olsson talar om ”en utopi som kräver strid, en skönhet som måste tillkämpas – ofta fjärran från de estetiska slagfälten!”³⁸ Författaren ska alltså kasta bort de estetiska skygglapparna. Också Maria Wegelius har konstaterat att Olsson i flera sammanhang tog ”avstånd från en estetiserande l’art pour l’art” till förmån för ”en stark tro på en konstens stora mission, en l’art pour l’homme”. Hon menar att Olsson 1925 talade ”för en socialt och etiskt engagerad litteratur, där föreställningen om en ny kollektiv livskänsla är central.”³⁹ Den kanske tydligaste sammanfattningen av sitt författarideal ger Olsson själv när hon skriver att den nya skalden står ”mitt uppe i dagen, med ansiktet vänt mot det brusande människohavet”.⁴⁰ Med *noli me tangere*-murarna rivna efter kriget tycks Olsson se det som ganska oproblematiskt för de författare som känner sig manade att ta steget ut och författa litteratur som på allvar betyder något för det

35. Lena Fridell, *Hagar Olsson och den nya teatern. Teatersynen speglad i teaterkritiken 1918–1929 och i Hjärtats pantomim*, Göteborg: Litteraturvetenskapliga institutionen, Göteborgs universitet 1973, s. 17–22; Holmström, *Hagar Olsson och den öppna horisonten*, s. 84–90.

36. Johan Wrede, ”Illusion – utopi – realism. Edith Södergran, Hagar Olsson och Finland omkring 1920”, *Finsk tidskrift*, 1974:3, s. 281.

37. Meurer-Bongardt, *Wo Atlantis am Horizont leuchtet*, s. 96–105.

38. Olsson, ”Dikten och illusionen”, s. 13–16.

39. Wegelius, *Civilisation kontra inre människa*, s. 93 f. Se även Svensson, ”Hagar Olsson och 30-talets idévärld”, s. 301. *Ny generation* kom också att uppfattas som ett uttryck för socialistisk propaganda, även om Olsson själv värjde sig mot en sådan etikettering. Se Holmström, *Hagar Olsson och den öppna horisonten*, s. 99. Olsson ville ständigt hålla konsten och litteraturen oavhängiga av det partipolitiska. Se Meurer-Bongardt, *Wo Atlantis am Horizont leuchtet*, s. 199–201, 210.

40. Olsson, ”Dikten och illusionen”, s. 11. Holmström har vidare understrukit att Olssons litteraturuppfattning vid mitten av 1920-talet bl.a. utmärktes ”av ett avståndstagande från varje form av estetiskt posering”. Se Holmström, *Hagar Olsson och den öppna horisonten*, s. 102.

stora flertalet. Hon verkar inte se några egentliga hinder längs den engagerade författarens väg till det mänskliga kollektivet.

Synen på den historiska utvecklingen som uttrycks i "Dikten och illusionen" ter sig närmast deterministisk. Hagar Olsson verkar fullständigt övertygad om att den isolerade författartypen håller på att bytas ut mot den nya, modernistiska och socialt engagerade författaren. Första världskriget, i egenskap av ett absolut historiskt brott, framställs då som en sprängbräda för den nya författartypen som kunde ta över ledningen och lämna äldre estetiska ideal bakom sig i skyttegraven. Genom denna historiska berättelse, där krigserfarenheten betecknar en estetisk emancipation, skapas spelutrymme för modernisterna, de som bär framtiden i sitt sköte. I essän skriver hon dock inte fram något urskiljbart jag.⁴¹ I stället tycks hon ta på sig rollen att ur en tillbakahållen position beskriva den förändring hon menar att samtiden står mitt uppe i. Men var det rimligt att upprätthålla ett så neutralt författarjag när nya, hårdare vindar började blåsa under 1930-talet? Och kunde modernismen då undgå att blicka bakåt när framtidshorizonten mörknade?

MODERNISMEN SOM AVANTGARDE I ETT DIALEKTISKT SPEL

Redan den första meningen i "Mörka vägar" anslår en kontrast gentemot "Dikten och illusionen" vad gäller synen på den kulturhistoriska utvecklingen. 1930-talets nya tidsskeende "driver [Olsson] till en revision av 20-talets framtidsutopier och till en nytolkning av modernismen", enligt Helen Svenssons sammanfattning.⁴² Den enkelriktade, utopiska resan mot en ljus framtid har delvis ställts in. "Kulturens liksom den enskildes utveckling synes fortgå i cykler som upphäver varandra och ändå fortbestår i varandra, liksom dag och natt i det

41. Som ung kritiker förespråkade Olsson personlig framtoning men vände sig samtidigt mot självupptagenhet hos författare, t.ex. i en anmälan av Rolf Lagerborgs *Invita Minerva* (1918). Se Holmström, *Karakteristik och värdering*, s. 179 f.

42. Svensson, "Hagar Olsson och 30-talets idévärld", s. 309. Om Olsson i relation till de allmänt förändrade kulturella stämningarna i Finland från 1930-talet, se Johannes Salminen, "Vägen till Weimar. Kulturklimatet i Finland på 1930- och 1940-talet", *Nya Argus*, 80:6-7 1987, s. 116-120 och Gisbert Jänicke, "Hagar Olsson mellan natt och dag", *Nya Argus*, 80:6-7 1987, s. 121-126.

kosmiska förloppet”, inleder Hagar Olsson essän.⁴³ Modernismen antas inte längre ha uppstått som ett plötsligt singulärt fenomen på 1900-talet: ”Modernismen är ingalunda något som vår tid uppfunnit – dess vägrörelse går genom alla tiders litteratur”.⁴⁴ Till exempel lyfter hon inom citationstecken fram Rousseau som en tidigare ”modernist” i etableringsskedet av det hon kallar för ”den borgerliga revolutionsepoken”.⁴⁵ Föreställningen om hennes egen samtid som ett unikt historiskt brott tonas ned, även om brytningsmotivet finns kvar. Nu tecknas hennes samtid som en mer komplex period.

Ska man definiera en historiesyn hos Olsson så är den i ”Mörka vägar” dialektisk.⁴⁶ Hon menar att samtiden kommit att präglas av inre motsättningar. Modernismen vittnar om detta, om ”*spänningen mellan det förflutna och det kommande, tillspetsad och aktualiserad i det beständes kris*”.⁴⁷ Genom historien hävdar hon att ljusa, harmoniska perioder omväxlande har avlösts av just brytningstider präglade av mörker, pessimism och krig. Som Meurer-Bongardt påpekat är Olsson här inspirerad av den bibliska apokalyptiska tankefigur som under mellankrigstiden var inflytelserik såväl i politiska som konstnärliga diskurser. Den spelade allmänt en viktig roll inom modernismen; undergången möjliggjorde nytt liv.⁴⁸ På 1920-talet tycktes Olsson förknippa modernismens inbrytning med en utopiskt upplyst framtidshorisont – nu anpassar hon i stället modernismen och menar att det är i mörka tider litteraturen är mest meningsfull. ”Då är diktarens uppgift en förposttjänst – hård, oskön men av grundläggande betydelse för morgondagen”.⁴⁹

43. Hagar Olsson, ”Mörka vägar”, Hagar Olsson, *Arbetare i natten*, Stockholm: Natur och Kultur 1935, s. 9. Olsson uppvisar här en tydlig inspiration från Spengler. Se Svensson, ”Hagar Olsson och 30-talets idévärld”, s. 310.

44. Olsson, ”Mörka vägar”, s. 18.

45. *Ibid.*, s. 24.

46. Jfr Meurer-Bongardt, *Wo Atlantis am Horizont leuchtet*, s. 106–109 och Svensson, ”Hagar Olsson och 30-talets idévärld”, s. 310. Vissa tecken på en dialektisk uppfattning framträder redan i ”Dikten och illusionen”, särskilt genom ett citat av Elmer Diktonius. Se Olsson, ”Dikten och illusionen”, s. 15 och jfr Meurer-Bongardt, *Wo Atlantis am Horizont leuchtet*, s. 105.

47. Olsson, ”Mörka vägar”, s. 18.

48. Meurer, ”Mellan undergång och uppbrott”, s. 121, 125; Meurer-Bongardt, *Wo Atlantis am Horizont leuchtet*, s. 108–110.

49. Olsson, ”Mörka vägar”, s. 13.

Holmström har dock menat att Olsson distanserade sig en aning från modernismen under tidigt 1930-tal. Hennes strävan gick nu ut på att mobilisera författaren och modernismen ”mot tidens tilltagande reaktionära tyranni” i ett försök att frambesvärja ”en diktartyp som svarar mot tidens utmaningar”.⁵⁰ Det är därför Olsson omvandlar modernisten till en arbetare i natten som använder de mörka stämningarna på ett förlösande vis ”i hungermarschernas, koncentrationslägrens och det förfärande krigsspökets tid, i en värld full av själslig och materiell nöd”.⁵¹ Rörelsen tecknas dock fortfarande som omöjlig att stoppa. Trots att den förlöjligats i vissa kretsar pekar Olsson alltjämt ut modernismen som en vägvisare mot framtiden.⁵²

Värt att notera är att Olsson lägger stor vikt vid yttre, snarare än inre, personliga drivkrafter för den historiska utvecklingen. ”Så stark är verklighetens makt”, skriver hon bland annat, och menar att modernismen kommer att gå segrande fram tack vare sin verklighetsanknytning.⁵³ Som en socialistiskt inspirerad rörelse kan modernismen vara avantgarde, men det är alltså en särskild typ av avantgardelitteratur hon förespråkar. Den ska vara verklighetsförankrad samt kollektivt och socialt engagerad. Det är just genom att inte vara *l'art pour l'art* som den modernistiska litteraturen blir avantgarde. Enligt hennes dialektiska synsätt måste samtidens antitetiska krafter dock spelas ut mot varandra innan framtidens syntes kan födas, men hon är övertygad om att modernismen ska bidra till sökandet efter ”en ny och djupare nående syntes”.⁵⁴ Först måste det gamla dö: ”*Natten måste djupna innan morgondagen gryr*”.⁵⁵ Bilden av modernismen som avlösare av

---

50. Holmström, *Hagar Olsson och den öppna horisonten*, s. 161, 257.

51. Olsson, ”Mörka vägar”, s. 37.

52. *Ibid.*, s. 12–14, 22. Olsson riktar särskilt kritik mot Fredrik Böök och det hon kallar för ”auktoritativ” litteraturkritik som hon menar inte hade förstått sig på modernismen.

53. *Ibid.*, s. 38.

54. *Ibid.*, s. 19, 23.

55. *Ibid.*, s. 11. ”Mörka vägar” föregås av ett citat av Stagnelius dikt ”Vän! i förödelsens stund” (ca 1818) som sätter tonen för hela essäsamlingen med den berömda slutraden ”Natten är dagens mor, Kaos är granne med Gud”, vilket indikerar hur Olsson såg mörkret som en källa till kreativitet och nödvändig förnyelse. Se Erik Johan Stagnelius, *Samlade skrifter. Andra delen. Lyriska dikter efter tiden omkring 1818. Liljor i Saron*, Fredrik Böök (red.), Stockholm: Bonniers 1913, s. 54. Olsson var tydligt influerad av romantikens litteratur, inte minst vad gäller förvisningen om

en traditionell litteratur tecknas här mer komplext än i ”Dikten och illusionen”. Modernismen är ännu framtidens vägvisare, men dess författare måste ha tålmod och vänta ut ett dialektiskt spel.

Den tes modernismen vänder sig mot beskriver Olsson i ”Mörka vägar” som en borgerligt grundad kulturidealism som växte fram under sent 1700-tal men nu har tvingats på defensiven.⁵⁶ I hennes modernism kan vi därmed se en kritik av vissa centrala inslag i moderniteten. Meurer-Bongardt har uppmärksammat att Olsson i ”Mörka vägar” kritiserar ”synen på människan och verkligheten som ’den tekniskt högutrustade kapitalismens dödsrike, sinnebilden för människans värdelöshet’”.⁵⁷ Modernismen tycks erbjuda ett alternativ till detta. Olsson betonar därmed att ”modernismens kulturhistoriska uppgift” är ”att bryta med det bestående”.⁵⁸ Under 1930-talet kom Olsson att inta en mer kulturradikal hållning än tidigare.⁵⁹ Hennes litterära program fortsätter att vara offensivt inriktat då hon väntar sig att modernismen ska åstadkomma förändring.

Trots Olssons påtagliga engagemang framträder inte heller i ”Mörka vägar” något särskilt konkret författarjag. Men essän har ändå en något personligare ton än ”Dikten och illusionen”. Olsson skriver tydligt in sig i ett kollektiv: ”Vi som lever mitt inne i en sådan epok [en brytningstid] känner blott alltför väl till dess karakteristika; vi har in i märg och ben fått känna slagkraften av dess negativitet”.⁶⁰ Den kroppsligt inriktade metaforen – ”in i märg och ben” – vittnar måhända om hur ett förkroppsligat jag börjat närma sig texten i högre utsträckning än tidigare. Holmström har hävdatt att Olsson ställde högre krav på modernismen alltsedan mitten av 1920-talet genom att efterfråga en ”inre, tillämpad täckning bakom orden”. Att som författare gömma sig bakom ett yttre, stilistiskt och modernistiskt skal var

---

att hon levde i en brytningstid. Se Roger Holmström, ”Romantiken som klangbotten i Hagar Olssons tidiga författarskap”, Oskar Bandle et al. (eds.), *Nordische Romantik*, Beiträge zur nordischen Philologie 19, Basel: Helbing & Lichtenhain 1991, s. 432–435.

56. Olsson, ”Mörka vägar”, s. 18, 42.

57. Meurer-Bongardt, ”Varför Hagar Olsson?”, s. 62 f.

58. Olsson, ”Mörka vägar”, s. 16.

59. Svensson, ”Hagar Olsson och 30-talets idévärld”, s. 302.

60. Olsson, ”Mörka vägar”, s. 10.

inte tillräckligt.⁶¹ När vi nu förflyttar oss till Hagar Olssons 1940-tal ska vi se en rejäl skärpning av kraven på personligt engagemang.

DESILLUSION OCH SKÄRPTE KRAV PÅ ENGAGEMANG

Vid en första anblick kan ”Författarskapets dekadens” ge intrycket av att Hagar Olsson hållit fast vid sina ideal på ett oförändrat sätt. Så här inleder hon essän:

Benägenheten att uppfatta litteraturen som en helt isolerad – och som det heter ’opolitisk’ – företeelse och hänvisa den till ett slags reservat i samhället, där den saknar kontakt med de opinionsbildande krafternas fria spel, har länge stått för mig som ett oroande tecken på dekadens.⁶²

Hon menar alltså att detta är en uppfattning hon burit ”länge”. Men i nästa mening möter vi plötsligt ett vittnesmål om att något har hänt. Olsson belyser själv detta genom att uppmärksamma hur erfarenheten av andra världskriget fick henne att se saker i nytt ljus. Hon skriver att ”som det ofta händer behövdes det en påstötning av en rad samverkande tillfälligheter för att jag en dag skulle se hela saken i blyxtbelysning och få en glimt av de djupare sammanhangen”.⁶³

Stunden av blyxtbelysning förknippas intressant nog med en konkret tid och plats, närmare bestämt ”en februaridag år 1943 i mitt hem i Helsingfors”, där Olsson beskriver hur hon försökte skriva ”efter en ansträngande bombnatt”. Att skriva var emellertid svårt då hon distraherades av krigshändelserna. I ”denna ödesmättade stund” blev hon sittande i lägenheten, ensam så när som på rösterna från radion som vittnade om omvärldsdramatiken.⁶⁴ Vi kan knappast ta

61. Holmström, *Hagar Olsson och den öppna horisonten*, s. 146.

62. Hagar Olsson, ”Författarskapets dekadens” [1944], Hagar Olsson, *Jag lever*, Stockholm: Natur och Kultur 1948, s. 145. Det bör noteras att Olsson i den här essän kritiserar inte bara litteraturens isolering, utan parallellt med den också litteraturens kommersialisering.

63. *Ibid.*, s. 145. Som Svanberg understrukit blev andra världskriget ”en fruktansvärd utmaning för Hagar Olssons framtidstro”. Se Svanberg, ”Med ansvar för hela mänskligheten”, s. 231.

64. Olsson, ”Författarskapets dekadens”, s. 145–147.

Olsson på orden när hon skisserar ovanstående i dramatiska ordalag. Inledningsscenen bör främst betraktas som ett retrospektivt försök att gestalta hur Olsson kände inför den förändrade situation andra världskriget inneburit för både henne själv och den modernism hon så länge omhuldat.

Holmström har också funnit scenen värd att uppehålla sig vid. Han menar att Olsson använde februaridagen i Helsingfors 1943 som ett "förtätningstillstånd" för att ställa kollektivet mot elfenbenstornet, även om hon själv inte talar om just "elfenbenstorn".⁶⁵ Problemet var enligt Olsson att hela författarkollektivet nu hade stängt in sig och tagit avstånd från omvärlden. "Jag fick plötsligt en vision av Europas alla hemlösa emigrerade författare som satt, liksom jag, vid sina radioapparater i världens skilda hörn och väntade, väntade", skriver Olsson.⁶⁶ Hon menar att kulturen har satts "på piedestal" och blivit en kultur "som när som helst kunde bli slagen i spillror just därför att den inte var en integrerande del av människans liv".⁶⁷ Ännu en gång har litteraturen kommit att uppfattas som ett självändamål. Som vi har sett vände sig Olsson mot sådan *l'art pour l'art* redan på 1920-talet, men då verkade hon se det som ett överspelat stadium. Nu upplever hon att hennes egen modernistiska generation blivit lika goda kålsupare. *L'art pour l'art* och modernismen tycks plötsligt ha flutit samman, efter att Olsson tidigare försökt definiera dem som varandras fiender. Föga överraskande sporras hon av detta till en djup självrannsakan, både av sitt eget författarskap och hela det modernistiska projektet.⁶⁸

65. Holmström, "Tiga eller tala?", s. 152. I ett annat manuskript till essän går det, som Holmström lagt märke till, att se hur Olsson laborerade med en inledning där hon även ställde nuet i relation till röster från första världskriget och 1920-talet. Hon tycks ha lagt ned åtskillig möda på att utarbeta just den här inledningen.

Filosofen Rolf Lagerborg tog fasta på Olssons text som ett inlägg i "de gamla grälen om 'elfenbenstornet' och om *l'art pour l'art*". Essän, som ursprungligen var ett inlägg i tidskriften *Samtid och Framtid*, väckte en hel del debatt. Se Rolf Lagerborg, "Diktaren och propagandan", *Samtid och Framtid* 1944:4, s. 41. Jfr även Artur Lundkvist, "Om författarskapets dekadans", *Samtid och Framtid* 1944:4, s. 21 f.

66. Olsson, "Författarskapets dekadans", s. 146.

67. *Ibid.*, s. 159.

68. Även i andra texter vid mitten av 1940-talet uppvisar Olsson en starkt självdisserkerande hållning. Se Roger Holmström, *Hagar Olsson och den växande melankolin. Liv och diktning 1945–1978*, Helsingfors: Schildts 1995, s. 13.

Det är inte orimligt att tänka sig att denna självrannsakan tedde sig angelägen i samband med att Olsson fyllde 50 år 1943. Hon tillägnades då en antologi, *Hård höst*. I förordet skrev Olof Lagercrantz att många ”inför det nya världskriget” hade ”tvingats till uppgörelse och avräkning med den idévärld, som [de] tidigare anslutit sig till. Inte alla av modernismens apostlar får behålla helgonglorian”.⁶⁹ Det sammanfattar ganska väl vad som står på spel i ”Författarskapets dekadens”. Hagar Olsson utvärderar den modernism som inte levt upp till de löften som strålade i så starkt, utopiskt ljus på 1920-talet. Hon talar om den som en ”efterkrigsgeneration” som plötsligt förfallit och blivit till ”en förkrigsgeneration”.⁷⁰ I kontrast till 1930-talet, då hon trots allt uppbadade en viss optimism i ”Mörka vägar”, tvingas hon nu erkänna litteraturens nederlag.⁷¹ Upplevelsen av ett nytt världskrig förändrar hennes historiska berättelse: nu föreligger inte längre ett givet, historiskt brott eller är noll att utgå från. Med två världskrig kompliceras bilden av modernismens historiska frammarsch.

Som en del av rörelsen tvingas Olsson rannsaka sig själv, och gör sig dessutom till ”representant för hela det krigstida författarskräet”, så som Holmström påpekat.⁷² ”Och jag själv då?” frågar hon och undrar, i en ”stund av bitter självprövning”, hur hon kunnat bli en isolerad ”skuggfigur” efter att tillsammans med sina likar på 1920-talet ha framstått som ”framtidens härolder” eller ”framtidens riddare” (och på 1930-talet alltså som avantgardistiska arbetare i natten).⁷³ Talet om sin egen generation som isolerade skuggfigurer kan jämföras med hur hon i *Ny generation* använde i princip samma terminologi (”isolerad”, ”en skugga av sig själv”) i kritiken av 1890-talets författare. Nu tycks den modernistiska generationen ha gått samma öde till mötes. Här

69. Olof Lagercrantz, ”Den karelska grundtonen”, Olof Lagercrantz et al. (red.), *Hård höst. Debatt och värdering*, Stockholm: Natur och Kultur 1943, s. 12. Modernismen kom under 1940-talet att anklagas för överdriven individualism, inte minst i samband med den svenska fyrtioalistiska strömningen och den s.k. obegriplighetsdebatten. Se t.ex. Mats Jansson, *Kritisk tidspegel. Studier i 1940-talets svenska litteraturkritik*, Eslöv: Brutus Östlings Bokförlag Symposion 1998, s. 151–190 och Peter Luthersson, *Svensk litterär modernism. En stridsstudie*, Stockholm: Atlantis 2002, s. 94.

70. Olsson, ”Författarskapets dekadens”, s. 151 f.

71. Se Svensson, ”Hagar Olsson och 30-talets idévärld”, s. 316.

72. Holmström, ”Tiga eller tala?”, s. 154.

73. Olsson, ”Författarskapets dekadens”, s. 147, 152, 154.

går det nästan att utläsa en föreställning om ett slags återkommande dekadensschema för litterära generationer, som påminner om den cykliska kulturutveckling hon beskrev i "Mörka vägar".

Hagar Olsson konkretiserar jämförelsen av de olika litterära generationernas öden genom att berätta hur hon i Helsingforslägenheten hittade sina egna artiklar från första världskriget. Att de båda världskrigen haft avgörande betydelse för hennes självförtroende och syn på modernismen och författarskap generellt blir uppenbart när hon skildrar hur hon följde sin "egen själs väg mellan de två världskatastroferna".⁷⁴ Men även mer strukturella samhällsförändringar lyfts fram som en viktig orsak till att författarrollen måste omprövas. Olsson skriver att författarna tycks ha blivit obetydliga i den epok hon finner sig leva i, en tid där "massorna" och "tekniken [...] lägger gudarnas åskvigg i händerna på vem som helst".⁷⁵ Framför allt menar hon att demokratin blivit sviken av författarna och de intellektuella, med en hänvisning till Julien Bendas klassiska verk från mellankrigstiden om "klerkernas förräderi".⁷⁶ Olssons essä kan rentav betraktas som en sentida parallell till Bendas verk i finlandssvensk tappning.

Kollektivismen som den unga Hagar Olsson förespråkade tycks inte längre oproblematiserad. Uppgiften att göra en avantgarderörelse som modernismen engagerad och tillgänglig för bredare samhällslager har uppenbarligen inte genomförts friktionsfritt. Kärnan i programmet Olsson nu formulerar mot erfarenheten av andra världskriget och totalitarismen är att "ingen verksamhet [...] kan betraktas som opolitisk och fritagas ansvar för det hela". Detta, att allt har en politisk dimension och kräver ansvar, ser hon som "demokratiens väsen".⁷⁷ Hon menar att författarna på ett mer ansvarsfullt vis hade behövt

---

74. Ibid., s. 149, 158. I "Jag lever" skriver hon även om hur atombomben och förintelsen berörde henne djupt. Se Hagar Olsson, "Jag lever". En studie i det mänskliga", Hagar Olsson, *Jag lever*, Stockholm: Natur och Kultur 1948, s. 14–20. Jfr Wegelius, *Civilisation kontra inre människa*, s. 19, 87.

75. Olsson, "Författarskapets dekadens", s. 153, 161 f.

76. Ibid., s. 158 f. Se även Julien Benda, *La trahison des clercs*, Paris: Grasset 1927. Det har framhållits som tidstypiskt att författarna tecknas som svekfulla narrar vid tiden för andra världskriget. Holmström lyfter fram Pär Lagerkvists *Dvärgen* (1944) som ett exempel. Se Holmström, *Hagar Olsson och den öppna horisonten*, s. 351.

77. Olsson, "Författarskapets dekadens", s. 161 f.

stå bakom sina idéer och aktivt göra uppoffringar. Ska litteraturen ha berättigande och angelägenhet i demokratins tidevarv krävs "den yttersta insatsen av vår personlighet".⁷⁸ Olsson efterfrågar alltså ett demokratiskt engagemang som grund för författarens legitimitet, i ungefär samma skede som *la littérature engagée* fick sitt stora internationella genombrott.

Som Holmström helt riktigt har understrukit, skärptes således Olssons etiska krav på författarrollen under andra världskriget.⁷⁹ Intressant i det här sammanhanget är att hennes propagering för ett större individuellt ansvar hos författaren uppträder parallellt med att hennes essästil blir betydligt mer personlig. I enskilda stycken kan hon nu referera till sig själv i första person tio gånger. Som vi sett utgår inledningsscenen från hennes eget liv och är tydligt situerad i tid och rum. Hon använder retoriskt sig själv för att ge essän konkretion och kraft och konstruerar på så vis ett författarjag som inte alls förekommer på samma sätt i de två tidigare essäerna. Desillusionen som är en följd av modernismens misslyckande med att leva upp till sina egna ideal tycks få som konsekvens att hon inte längre vill hålla sig i bakgrunden och rida på rörelsens framgångsväg. Den historiska utvecklingen och modernismens plats däri betraktas inte längre som lika självklar och författarna måste ta personligt ansvar och skarpt avstånd från *l'art pour l'art*. Retoriskt gör hon själv detta i texten genom att skriva fram ett tydligt jag som rannsakas. Hon genomför på så vis en korsfästelse av sig själv som författare i hopp om att ge författaren i allmänhet nytt liv, ty det var Olssons övertygelse att författaren behövdes för att rädda människorna från samtidens kris.⁸⁰ Hennes symboliska uppoffring kan därmed ses som den sorts expressionistiska handling (med

---

78. Ibid., s. 155 f. Vad gäller författarens uppoffring efterfrågar Olsson t.ex. "den 'korsfästelse' som är konstens mysterium och gör den berättigad även i tider av stora lidanden". Se Olsson, "Författarskapets dekadens", s. 171.

79. Holmström, "Tiga eller tala?", s. 155.

80. Här kan tilläggas att "självuppgivelse i kollektivismens tecken" har identifierats som ett centralt motiv i Olssons författarskap. Merete Mazzarella menar t.ex. att Olssons bästa verk fötts ur en "spänning mellan viljan till självuppgörelse och jagiskhet". Se Merete Mazzarella, *Från Fredrika Runeberg till Märta Tikkanen. Frihet och beroende i finlandssvensk kvinnolitteratur*, Helsingfors: Söderströms 1985, s. 94, 117.

utopisk potential) som Olsson, enligt Meurer-Bongardt, menade att dikten borde utföra.⁸¹

SJÄLVKONSTRUKTION OCH OMVÄRDERING

På 1940-talet framstod det som viktigare än tidigare för Hagar Olsson att skriva fram sig själv som aktör. År 1925 kunde man av hennes deterministiska tongångar få intrycket att utvecklingen mot en ljus framtid var oundviklig så länge den styrdes av modernismens framtidssidare. Olsson var redan i ett tidigt skede kritisk till vissa inslag i modernismen, men de nya erfarenheterna av totalitarismen och andra världskriget fick henne att tänka om sitt litterära projekt i grunden.⁸² Så även om mycket i Hagar Olssons författarskap och litteratursyn utmärks av kontinuitet går det att se en intressant förändring över tid i hennes förhållande till modernismen. När tiderna blev mörkare förlorade hon sin tidigare övertro på modernismen. För att ge rörelsen legitimitet tillförde hon under 1930-talet det modernistiska författarskapet en ny kvalitet genom att betona att modernisterna var som viktigast i just mörka tider, då de skulle verka som arbetare i natten. Hur hon anpassade modernismen och författarskapet utifrån det förändrade samtidsläget syns tydligt i de bilder och metaforer hon använder. Stilen och lyhördheten inför samhällsförändringarna införlivades i hennes strävan att ge modernismen legitimitet.

Att Olsson senare omvärderade sitt förhållande till modernismen behöver förstås inte bara bero på desillusion, utan kan även förklaras av att modernismen faktiskt hade etablerats allt starkare i ett finlands-svenskt sammanhang så att hon inte längre behövde strida för den på samma sätt som tidigare.⁸³ Desillusionen över denna nya författargeneration var dock, som vi har sett, tydlig när hon på 1940-talet publicerade "Författarskapets dekadens". Efter första världskriget tycks modernismen ha fyllt en viktig funktion som ett redskap för att lämna en föräldrad värld därhän. Första världskrigets katastrof kunde hon tämligen obehindrat förpassa till det förflutnas grav tillsammans med

81. Meurer-Bongardt, *Wo Atlantis am Horizont leuchtet*, s. 124.

82. Holmström har t.ex. visat att hon redan under 1920-talet kritiserade delar av modernismen på kontinenten. Se Holmström, "Det självverksamma ögat", s. 8 f.

83. Holmström, *Hagar Olsson och den öppna horisonten*, s. 165.

traditionen. Men när andra världskriget inträffade i den värld som hon och hennes likar bara 20 år tidigare hade planerat att forma blev hon desto mer nedtyngd.⁸⁴ Att återigen lyfta fram modernismen som framtidens häröld var knappast ett alternativ. I stället var Olsson i det här skedet tillbakablickande och skärpte kravet på författarens personliga ansvar och sociala engagemang. Att vara del av en kollektivt inriktad modernism var inte tillräckligt; varje enskild författare måste finna en väg för att nå ut och därmed undvika att bli en ”skuggfigur” instängd på kammaren. Nu blev hennes självkonstruktion en strategi för att ge essän diskursiv kraft. I stället för att lägga tyngdpunkten på modernismen argumenterade hon med hjälp av sin egen persona och förtätade bilder ur sitt eget liv, vilket givetvis kan bero på att hon som 50-årig, uppburen författare såg sig ha mer personlig auktoritet att ta spjörn emot jämfört med tidigare.⁸⁵

Per Erik Ljung har, i sin avhandling om hur Vilhelm Ekelund brottades med författarrollen, menat att författares önskan att engagera sig socialt har varit ett centralt problem i modern tid eftersom litteraturen starkare etablerats som en autonom institution. De avantgardistiska rörelserna vid tiden för första världskriget kan därmed ses som ett uppror bland de författare som inte accepterade rollen de tilldelades enligt uppfattningen om litteraturen som autonom.⁸⁶ Hagar Olssons protest mot *l'art pour l'art* i *Ny generation* är möjlig att tolka som en del av denna vidare rörelse. Men kanske var det först med ”Författarskapets dekadens” som hon hittade ett effektivt sätt att konkret gestalta den engagerade författarens frigörelse från den autonoma sfären, genom en mer grundläggande problematisering av författarrollen och betoning av författarens ofrånkomliga demokratiska ansvar?

---

84. Här bör dock tillfogas att hon några år senare i essän ”Jag lever” (1948) på nytt uttrycker en optimistisk tro på konstens och litteraturens framtidsmöjligheter. Se Wegelius, *Civilisation kontra inre människa*, s. 104 f.

85. Agneta Rahikainen konstaterar t.ex. att modernismen under 1940-talet var etablerad och att Olssons samtidigt åtnjöt stor respekt för sin position. Se Agneta Rahikainen, ”Sierskan, huldran och den ständigt döende poeten. Hagar Olssons Edith Södergranbilder”, *Nordisk tidskrift för vetenskap, konst och industri*, 91:2 2015, s. 137.

86. Per Erik Ljung, *Vilhelm Ekelund och den problematiska författarrollen*, Lund: Liber Läromedel 1980, s. 24.

Den tidigare forskningen har rätt i att idealet *l'art pour l'art* är Hagar Olssons ständiga motståndare. Här har jag velat visa på nyanser i detta genom att undersöka hur den är det på aningen olika sätt, särskilt som hon på 1940-talet fann sig själv och modernismen stående mitt i fiendeleden. Därmed hoppas jag ha givit konkretion till den förskjutning i Olssons förhållande till modernismen som Holmström tidigare påtalat, och som jag vill framhålla som en mer djupgående förändring eftersom Olsson i slutändan gjorde en stark omvärdering av författarskapets villkor och modernismens historiska roll. Precis som Holmström påpekat tenderar författarroller att särskilt sättas på prov i tider av krig och stora samhällsförändringar, vilket min läsning av Olssons essäer från 1920- till 1940-talet ger stöd för. Krigsårens påverkan på den finlandssvenska litteraturen har berörts i tidigare forskning.⁸⁷ Olssons nya förhållningssätt till modernismen kan ses som ett ovanligt intressant exempel på hur synen på litteratur och dess samhällsroll omförhandlades i detta skede.⁸⁸ Litterära rörelser behöver alltid legitimeras i relation till samhällets skiftande förutsättningar. I olika faser i en större omförhandlingsprocess presenterade Olsson modernismens författare först som framtidsriddare och sedan som avantgardistiska nattarbetare, för att slutligen, i samband med

87. Se t.ex. Erkki Sevänen & Risto Turunen, "Från krigstid till ny normalitet", utg. Clas Zilliacus, *Finlands svenska litteraturhistoria. Andra delen: 1900-talet*, Helsingfors: SLS 2000, s. 226–233 och Inga-Britt Wik, "Finlandssvenska krigsmodernister. Om Solveig von Schoultz, Mirjam Tuominen och Eva Wichman", Elisabeth Möller Jensen (red.), *Nordisk kvinnolitteraturhistoria. Vida världen 1900–1960*, Bd 3, Höganäs: Bra Böcker 1996, s. 513 f. Som Wik påpekar kom den andra vågens kvinnliga finlandssvenska modernistiska författare också att påverkas starkt av kriget som "ändrade villkoren för deras författarskap" så att de på olika sätt sökte "nya uttrycksmedel för sina erfarenheter". För Olsson, som tillhörde första vågen, resulterade krigserfarenheten framför allt alltså i en rannsakan och omvärdering av den modernism hon tidigare sett som en så oemotståndlig framtidskraft. För andra exempel på hur kvinnliga författarstrategier utvecklades under andra världskriget, se t.ex. Gill Plain, "Women Writers and the War", Marina MacKay (ed.), *The Cambridge Companion to the Literature of World War II*, Cambridge: Cambridge University Press 2009, s. 165–178, <https://doi.org/10.1017/CCOL9780521887557.013> (hämtad 10/5/2018).

88. För fler exempel (främst ur ett brittiskt perspektiv) på hur modernismen svarade på erfarenheter av krig och våld i samband med första och särskilt andra världskriget, se Marina MacKay, *Modernism and World War II*: Cambridge: Cambridge University Press, 2007 och Marina MacKay, *Modernism, War, and Violence*, London: Bloomsbury Academic 2017.

en självrannsakan, skildra dem kritiskt som isolerade skuggfigurer, i behov av ett nytt samhällskontrakt.

Hagar Olsson strävade ständigt efter att nå ut som författare. Att hon företog en så genomgripande självrannsakan vittnar om att hon själv inte förlorade världen ur synfältet. Rollerna som framtidsriddare och nattarbetare må hon ha iklätt sig själv i olika skeden, men någon isolerad skuggfigur, det var aldrig Olsson. Även om historien tycktes upprepa sig så ville hon inte utan vidare underkasta sig dess cykler. Hagar Olsson försökte åstadkomma förändring och skriva fram ett nytt förbund mellan författaren och samhället.

Det groteska och öppenhetens poetik i Bo Carpelans roman *Benjamins bok*

BO CARPELANS (1926–2011) LITTERÄRA PRODUKTION har inte förut undersökts ur groteskens synvinkel. Begreppet *grotesk* förekommer alltså inte i den tidigare forskningen och litteraturhistorieskrivningen kring författarskapet. I tidigare studier behandlas emellertid andra fenomen som ligger nära det groteska. En ”mörkt leende humor” har uppfattats som karakteristisk för den carpelanska världen¹ och författarens sätt att beskriva det förflutna har också beskrivits som mycket mörkt.² Därtill har huvudpersonens marginalitet eller främlingskap uppfattats som en gemensam nämnare för Carpelans sena romaner.³ I den här artikeln studerar jag de groteska dragen i Bo Carpelans roman *Benjamins bok* (1997)⁴ med utgångspunkt i följande forskningsfrågor: 1) Hur är det groteska uppbyggt i romanen *Benjamins bok*? och 2) Hur hänger verkets groteska drag ihop med den öppenhetens poetik som är central för Carpelans författarskap? I artikeln visar jag att det groteska är en central referensram för tolkningen av *Benjamins bok*, som samtidigt möjliggör en mera specifik granskning av de ovannämnda nyanserna. Det groteska är ställvis fördolt i verket, ställvis kommer det däremot explicit till uttryck genom metaforer och gestalter som bygger på groteskens tradition.

1. Thomas Warburton, *Åttio år finlandssvensk litteratur*, Helsingfors: Schildts 1984, s. 371.
2. Anna Hollsten, *Ei kattoa, ei seiinää. Näkökulmia Bo Carpelanin kirjallisuuskäsitelykseen*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2004, s. 274.
3. Michel Ekman & Pia Ingström, ”Prosa: bred epik och nyanserad novellkonst”, Michel Ekman (red.), *Finlands svenska litteratur 1900–2012*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2014, s. 284.
4. Bo Carpelan, *Benjamins bok*, Helsingfors: Schildts 1997.

Benjamins bok skildrar en resa som jagberättaren Benjamin gör till sin barndom, såväl konkret genom att besöka sin barndoms landskap som i sina minnen och sin fantasi. I dagboksliknande anteckningar söker den pensionerade översättaren sin identitet och strävar efter att lösa upp knutar i sitt förflutna: ”Var dag skall jag försöka tolka mitt liv. Jag skall översätta min vardag. Jag skall ta till vara vad det stumma eller tysta säger.”⁵ Upplägget är på många sätt typiskt för Carpelans prosa: en manlig jagberättare reflekterar över sitt förflutna och sitt åldrande, samtidigt som han rycks med och återupplever händelser och sinnesförmimmelser ur sin barndom. Därtill har verket en traumatisk aspekt som hänger ihop med skuld-känsla och en subjektiv upplevelse av kriget. Det traumatiska kommer till uttryck också i berättelsestrukturen i form av upprepningar och avbrott.⁶ I min analys fokuserar jag på hur jagberättarens subjektiva upplevelse kommer till uttryck på en bildlig nivå, i form av groteska drag och i synnerhet genom en grotesk fågelgestalt med namnet Otaoli.

Ett centralt begrepp i Bo Carpelans essäistisk är öppenhet, som utgör ett kännetecken och ideal för den livskraftiga poesin.⁷ I en av sina poetiska essäer definierar Carpelan begreppet i relation till poeten John Keats’ (1795–1821) idé om den negativa förmågan, den kreativa människans förmåga att vila i osäkerheten. Med grund i denna uppfattning frigör sig den carpelanska öppenhetens poetik från ett tänkande som baserar sig på tydligt avgränsade kategorier och heltäckande svar. Öppenheten uppfattas i stället som en förmåga att betrakta och reflektera över livets motsättningar. Där ingår också ett ifrågasättande av gränserna och hierarkierna mellan olika kategorier, såsom mellan det förflutna, nuet och framtiden.⁸ Begreppet öppen-

5. Bo Carpelan, *Benjamins bok*, s. 9.

6. Se t.ex. Anne Whitehead, *Trauma fiction*, Edinburgh: Edinburgh University Press 2004, s. 3. Enligt Whitehead kan trauma skildras på ett träffande sätt i fiktion endast genom att man efterbildar dess symptom, till exempel genom upprepning samt genom att det tidsmässiga och kronologiska bryts sönder.

7. Hollsten, *Ei kattoa, ei seiniä*, s. 87. I sin avhandling hänvisar Hollsten till Carpelans litteratursyn med begreppet öppenhetens poetik (fi. ”avonaisuuden poetiikka”). Senare används begreppet också av Jan Hellgren, *Bo Carpelan. Rummets diktare*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2014.

8. Bo Carpelan, ”Om diktens öppenhet”, *Hufvudstadsbladet* 27/9 1960 (Den lectio praecursoria som Carpelan höll vid sin disputation). Enligt Hollsten, *Ei kattoa, ei seiniä*, s. 20, kan denna essä ses som en nyckeltext där Carpelan formulerar sin poetik.

het är en kulminationspunkt i Carpelans mångsidiga poetik. Som en syntes av olika influenser kan öppenheten komma till uttryck på varierande sätt i författarens produktion.⁹ I denna artikel ligger fokus på hur det groteska i *Benjamins bok* hänger ihop med öppenhetens poetik, samt hur detta kommer till uttryck genom ett uppbrytande av olika slags motsatsförhållanden.

I konsten kommer det groteska till uttryck till exempel genom en kombination av det frånstötande och det attraktiva, det komiska och det tragiska, eller det uppsluppna och det fasansfulla. Denna spänning mellan motsatta element kan ses som en gemensam nämnare för groteskforskningens heterogena fält och kanske som den mest centrala definierande egenskapen hos det groteska.¹⁰ Utöver dessa spänningar lyfter grotesken fram livets irrationella sida, det som trängts undan eller annars uttrycker utanförskap eller något avvikande. Enligt Justin D. Edwards och Rune Graulund är ett av de tre centrala dragen hos det groteska – drag som även kommer till uttryck i *Benjamins bok* – hybriditet, transgression och konstant rörelse.¹¹ Mera konkret kan man, i enlighet med Shung-Liang Chao, uppfatta det groteska som ett konstnärligt modus, ett modus som i litteraturen särskilt kommer till uttryck i visuellt frapperande och skrämmande bilder.¹² Den groteska bilden kan, som Frances S. Connelly fört fram, bygga på föränderlighet, betona det avvikande eller kombinera element som vanligen inte hör ihop.¹³

I Michail Bachtins och Wolfgang Kayzers klassiska studier, som influerat den färskaste forskningen i det groteska, har författarna identifierat drag som kännetecknar bildspråket, motiven och de typiska

9. Hollsten, *Ei kattoo, ei seiiniä*, s. 287–294. Se också Hellgren, *Bo Carpelan*, s. 73–76.

10. Dieter Meindl, *American Fiction and the Metaphysics of the Grotesque*, Missouri: University of Missouri Press 1996, s. 14.

11. Justin D. Edwards & Rune Graulund, *Grotesque: The New Critical Idiom*, London & New York: Routledge 2013, s. 15.

12. Shun-Liang Chao, *Rethinking the Concept of the Grotesque. Crashaw, Baudelaire, Magritte*, London: Modern Humanities Research Association and Maney Publishing 2010, s. 7.

13. Frances S. Connelly, *The Grotesque in Western Art and Culture. The Image at Play*, Cambridge: Cambridge University Press 2012, s. 2. Med sitt bildbegrepp syftar Connelly i huvudsak på framställningar inom bildkonsten, men begreppet kan tillämpas också i analys av språkligt gestaltade föreställningar och språkets bildlighet.

gestalterna i grotesken. Dessa beskrivningar kommer jag att utnyttja i min analys. I Kaysers teori betonas den subjektiva och skräckinjagande sidan hos det groteska.¹⁴ Det subjektiva groteska hänger ihop med individens inåtvända psyke samt med en upplevelse av det besynnerliga eller främmande ("unheimlich", "uncanny") och det fasansfulla.¹⁵ Bachtin betonar däremot det offentliga, karnevalistiska och skrattretande i det groteska.¹⁶ Ur denna synvinkel har det groteska en positiv och förnyande karaktär.¹⁷

I artikeln kommer jag först att diskutera det groteskas roll i beskrivningen av jagberättarens subjektiva upplevelse. Därefter övergår jag till att analysera fågeln Otaoli, i samband med vilken det groteska alltid betonas. I därpå följande avsnitt lyfter jag fram de karnevalistiska dragen i verket, och de drag som ger upphov till ambivalens. Därefter fäster jag uppmärksamhet vid den metamorfos som Otaoli genomgår, för att sedan sammanfattningsvis granska hur det groteska har en koppling till öppenhetens poetik.

DET GROTESKA SOM BESKRIVNING AV DET SUBJEKTIVA

Jagberättaren i *Benjamins bok* drivs att gå igenom sitt förflutna efter en uppmaning han fått i en dröm, en uppmaning som i romanen är formulerad på finska "Ota Olli pitkä reissu" (sv. Olli, gör en lång resa).¹⁸ Denna mening, som har sina rötter i Benjamins undermedvetna, har en anknytning till hans barndomsvän Olli. En sommardag håller Olli på att drunkna och får ett bestående handikapp. Som barn tolkar Benjamin händelsen så att han själv är skyldig till Ollis handikapp, eftersom olyckan föregåtts av en konfliktsituation mellan Benjamin och Olli, som ofta retats med sin kamrat. Bråket mellan vännerna tar slut då Benjamin, som varit i underläge, agerar aktivt: "Ollis lugg står

14. Wolfgang Kayser, *The Grottesque in Art and Literature*, New York: Columbia University Press 1963 [1957].

15. Irma Perttula, *Groteski suomalaisessa kirjallisuudessa. Neljä tapaustutkimusta*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2010, s. 28–30.

16. Michail Bachtin, *Rabelais och skrottets historia. François Rabelais' verk och den folkliga kulturen under medeltiden och renässansen*, Gräbo: Anthropos 1986 [1965].

17. Perttula, *Groteski suomalaisessa kirjallisuudessa*, s. 28.

18. Carpelan, *Benjamins bok*, s. 10.

på ända, han kommer tätt inpå, och då slår jag.”¹⁹ Då Benjamin vänder sig om och går ifrån Olli, upplever han att han vänder ryggen till både Olli och sommaren. Senare framstår denna barndomssommar som en vändpunkt i flera bemärkelser: ”Snabbt var sommaren över [...] Skolan ska börja men börjar inte, krig hotar, sen börjar skolan ändå, sen börjar kriget ändå. [...] jag bara tolv när kriget tog slut, som en liten sliten vuxen i barnkläder”.²⁰ Sammandrabbningen med Olli får en vidgad betydelse då den följs av oroliga tider och krig. I romanens nutid träffas Benjamin och Olli som nu blivit gamla män; den ena försöker hitta sin identitet genom att söka svar i det förflutna medan den andra är fångad i sitt eget barndomslika gränsland.

Den nämnda beskrivningen av Benjamin vid början och slutet av kriget gestaltar hur han vid den här tiden varit tvungen att gå igenom en plötslig transformation från barn till vuxen.²¹ Trots att förändringen är oåterkallelig, så förblir den delvis ofullständig; med anledning av det han sett och upplevt känner sig Benjamin vuxen, men han är tvungen att tränga in sig i barnets form. Denna konflikt betonas av adjektiven ”liten” och ”sliten”, med vilka Benjamins upplevelse av vuxenhet beskrivs. ”Liten” hänvisar till barnets kropp där det vuxna medvetandet är fjättrat, men slitenheten, tröttheten och utmattningen refererar till en vuxen som är ansträngd eller med vilken världen farit hårt fram. På ett sätt som är typiskt för det groteska bildspråket, beskrivs här sida vid sida två kroppar som representerar två olika ytterligheter i livet.²² Benjamin, som till sitt medvetande känner sig vuxen men går i barnkläder, kan tolkas som en grotesk hybrid. I det här sammanhanget är det groteska ett drag som beskriver jagberättarens subjektiva upplevelse – ett sätt att förmedla denna erfarenhet till läsaren genom ett bildspråk som utnyttjar det visuella.²³ Bilden som kombinerar barnets och den vuxnas drag är grotesk framför allt för att båda kategorierna framställs liksom i ett förvrängt ljus. Barnets yttre ger ett uppförstorat intryck och på motsvarande sätt måste det

---

19. Ibid., s. 49.

20. Ibid., s. 73.

21. Metamorfoser behandlas närmare senare i artikeln.

22. Bachtin, *Rabelais och skrattets historia*, s. 36.

23. Jfr Perttula, *Groteski suomalaisessa kirjallisuudessa*, s. 31. I den subjektiva grotesken anknyter kroppslighet till en skildring av psyket.

vuxna sinnet tränga sig in i ett alltför litet utrymme. Man kan därtill tolka hybriden mellan barn och vuxen som en referens till en fusion eller sammansmältning mellan den som minns och den som upplever, mellan det berättande och det upplevande jaget, en sammansmältning som äger rum på berättelsens plan.²⁴

Även i Carpelans roman *Berg* (2005) jämförs upplevelsen att se det ur barnets perspektiv obegripliga med att pressa in vuxenheten i barnets sinne: ”jag står med gamla ögon i sommaren, i hämnd. Det doftar som en stor, dödsmärkt kropp, fylld av hat. En ny känsla som är främmande för mig gör sig hemmastadd, som en vuxenkropp i en barnkropp”.²⁵ Ögonen, som upplevs vara ”gamla”, refererar till seendet som har en central betydelse i Carpelans produktion.²⁶ Den metaforik i *Berg* som hör ihop med seendet kan ses som ett exempel på hur det bildliga i Carpelans fiktion överförs till ett groteskt modus när det används för att beskriva något som är förträngt eller förvrängt. I *Berg* återkommer ögonhålorna hos ett lik, en förföljande blick samt en stor gäddas öga som stirrar på barnen från soppskålen.²⁷ I det ovan citerade partiet syns övergången till ett groteskt modus även i miljöskildringen där sommaren förkroppsligas och förvrängs samt blir en dödsmärkt stinkande kropp.

Också i *Benjamins bok* används miljöskildringen för att betona det traumatiska och avvikande i jagberättarens upplevelse: ”Säden står hög och ännu inte skördad, det doftar av lera och blod, det luktar spillning, det stinker av dammiga gölar och avfall; genom allt detta

---

24. Om det berättande och upplevande jaget (”narrating and experiencing self”), se Dorrit Cohn, *Transparent Minds. Narrative Modes for Presenting Consciousness in Fiction*, Princeton: Princeton University Press 1978. I min artikel ”Between Now and Then. The Representation of Time in Bo Carpelan’s Novels *Urwind* and *Berg*” (under arbete), studerar jag det berättande och det upplevande jaget i Carpelans romaner samt konstaterar att de två aspekterna av jaget ofta överlappar varandra i romanerna på så sätt att det inte är möjligt eller meningsfullt att skilja dem åt.

25. Bo Carpelan, *Berg*, Helsingfors: Schildts 2005, s. 55. Liksom i *Benjamins bok* hänger den personliga skuld känslan och barndomens konfliktsituationer också i *Berg* ihop med krigstraumat. Även i romanen *Barndom* (Bo Carpelan, *Barndom*, Helsingfors: Schildts 2008) gestaltas krigstidens osäkerhet ur barnets perspektiv genom beskrivningen av hur skolan stängs och hur skolarbetet sedan återupptas.

26. Se Hollsten, *Ei kattoa, ei sei niä*, s. 190.

27. Carpelan, *Berg*, t.ex. s. 60, 62 och 129.

går Benjamin”.²⁸ Här förstärks den dramatiska stämningen och det groteska i omgivningen av den ännu inte skördade säden som refererar till sommaren. Den oskördade och ännu inte fullmogna säden kan tolkas som en referens till barndomens oskuld, en oskuld som Benjamin ifrågasätter efter att han slagit Olli. Det vackra somriga landskapet med sädesfält visar sig oväntat ha en obehaglig lukt. Benjamin vandrar över fältet som om han vandrade över ett slagfält där han kan känna lukten av blod.²⁹

Uppmaningen ”Ota Olli”, som den vuxna Benjamin hör i drömmen, upprepas flera gånger i verket.³⁰ Därför kan läsaren inte undgå den ortografiska och fonetiska likheten med namnet på den groteska fågelgestalten Otaoli som förekommer i romanen. På så sätt framstår fågelgestalten och den groteska metaforik som associeras med denna som en del av bearbetningen av skuldtemat och upplevelsen att barndomen tar slut, som båda är centrala i romanen. I denna fågelgestalt koncentreras de groteska dragen i *Benjamins bok*. I det följande analyserar jag början av kapitel 65 i romanen, där Otaoli beskrivs för första gången.

INKONGRUENT HYBRIDITET OCH DET VISUELLA

I kapitel 65 i romanen ges ingen förklarande ram. Jagberättaren beskriver sig själv som barn, liggande i sin säng, vilket gör det möjligt att tolka scenen som en hänvisning till en mardröm han haft i barndomen. Sekvensen i fråga definieras ändå inte explicit som vare sig dröm, inbillning eller hallucination och berättaren tar inte ställning till om den är sann eller inte. Beskrivningen av Otaoli lämnar således

28. Carpelan, *Benjamins bok*, s. 72.

29. I Merete Mazzarella, *Att skriva sin värld. Den finlandssvenska memoartraditionen*, Helsingfors: Söderström & Co 1993, s. 38–40, skriver Mazzarella att barndoms-sommaren, vid sidan om julfirandet, hör till de återkommande motiven i den finlandssvenska memoarlitteraturen, motiv som även är starkt idealiserade. I de verk jag analyserar skriver Carpelan enligt min tolkning emot denna tradition. Att återvända till barndomsminnena framstår hos Carpelan ofta som liktydigt med att bearbeta trauman, snarare än som besök i en idealiserad, nostalgiskt skildrad tid.

30. Uttrycket ”Ota Olli” upprepas ordagrant fyra gånger i verket, Carpelan, *Benjamins bok*, s. 50, 61, 118 och 140. Därtill finns indirekta referenser till uttrycket på s. 64 och 137.

läsaren i osäkerhet och i ett slags mytiskt mellanutrymme som ändå starkt gestaltar jagberättarens upplevelse:

Den onda fågeln står alldeles stilla i människogestalt och vänder sitt blodiga öga mot mig där jag ligger, hoppresad som en mumie i min barnsäng. Där glimmar ett flackande ljus ur bröstkorgen, om fågelns eller min, det vet jag inte, jag har inga vingar, jag slår förgäves med mina kraftlösa klor. Den står vid dörren, den har fjädrar lika grå som gryningen, och den ropar utan att någon annan än jag hör den. Den kommer att riva sönder mig så snart jag rör mig. Den är hämndfågeln, Otaoli heter den, den sveper med sina tjocka vingar in barnen under sin buk och flyger med dem ut över sumpvikar och in i skogar som bara består av rötter, levande armar som sträcker sig efter mig, för jag är förtappad, jag har dödat, jag är mindre än en sten av orolighet och min mun är fylld av stenens heta ånga. Den onda fågeln liknar en människa, den är klädd i en fotsid dräkt, den talar, den väser, den gurglar som en människa men så tyst att bara de förtappade hör.³¹

I sekvensen som inleder kapitlet betonas en visualitet som utnyttjar skräckens metaforik. I den dramatiska bilden finns en stillastående gestalt som vänder sitt blodiga öga mot sitt förlamade offer. Den bestämda formen, ”Den onda fågeln”, skapar ett intryck av att det handlar om en specifik gestalt och denna framstår som en visuell symbol för ondska och skräck. I Otaoli kan man se en anknytning till monstren i den klassiska mytologin som kombinerar drag av både människa och djur³², särskilt till mytiska fåglar som harpyorna, som har människohuvud och en fågels kropp. Hämndfågeln Otaoli stjälar barn, medan harpyorna för iväg förbrytare för att bestraffas. Bland annat i den ryska sagotraditionen förekommer också fåglar som för bort barn.³³

Samtidigt som fågel-/människogestalten i sekvensen i *Benjamins bok* har något bekant över sig, framstår den också som främmande och fränstötande. Gestalten beskrivs med visuella medel, på ett sätt

31. Carpelan, *Benjamins bok*, s. 87.

32. Edwards & Graulund, *Grotesque*, s. 38.

33. Se exempelvis den ryska folksagan ”Gusi-lebedi”, finns i finsk översättning under titeln ”Hanhi-hanhiset” i Aleksander Lindeberg (toim.), *Venäläisiä kansansatuja*, Helsinki: WSOY 2008, s. 58–61.

som bygger på synintryck, men dess verkliga utseende förblir svårt att gestalta. Å ena sidan är den en fågel, å andra sidan uppträder den i mänsklig gestalt. Först beskrivs gestaltens fjäderdräkt och tjocka vingar. Sedan nämns det däremot att gestalten påminner om en människa: "Den onda fågeln liknar en människa, den är klädd i en fotsid dräkt, den talar, den väser, den gurglar som en människa". Klädseln och talet bidrar till gestaltens mänsklighet. Verben "väsa" och "gurgla" för däremot tankarna till en orms eller en katts väsande samt till ett för människan otypiskt gurglande läte. Den bild som skapas av Otaoli glider mellan fågelgestalten och dess mänskliga drag, samt överlag mellan det djuriska och det mänskliga. Denna komplexa sammanställning, kombinationen av oförenliga drag och flykten undan bestämda kategoriseringar, styr en mot att tolka gestalten i den groteska estetikens kontext.³⁴

I det ovan citerade partiet anknyter Otaolis gestalt på flera sätt till en grotesk tradition i kaysersk mening. Kayser definierar det groteska som en estetik där den mänskliga världen inte framstår som separat från den djuriska, botaniska eller livlösa världen. I det groteska gäller inte de symmetrins och proportionernas lagar som är bekanta från vår värld; exempelvis förvrängs människokroppens proportioner då kroppsdelar sväller, krymper eller deformeras. Denna avsaknad av det trygga och bekanta leder till en upplevelse av främlingskap eller besynnerlighet som i sin tur hänger samman med en hotfull spänning.³⁵ Otaoli förenar det mänskliga med det djuriska på ett sätt som därtill bygger på element från nattens och mörkrets sfär, alltså sfärer som ligger utanför den bekanta och trygga världen. Sådana element är exempelvis mumien samt hänvisningar till nattdjur och kräldjur. Även bilder som är hämtade ur skräckens estetik, såsom det blodiga ögat, det flackande ljuset, att slita någon i stycken samt skog som bara består av rötter, betonar den fasansfulla grotesken i kaysersk mening.

Det blodiga ögat, som är en central egenskap hos Otaolis gestalt, får även en djupare betydelse när man betraktar det mot bakgrund av de beröringspunkter som finns mellan Carpelans olika verk beträffande det groteska bildspråket. I *Berg* uttrycker de groteska ögonen, som är

34. Edwards & Graulund, *Grotesque*, s. 2–3.

35. Kayser, *The Grotesque in Art and Literature*, s. 21.

kopplade till seendets motiv, hur en person förföljs av obearbetade negativa känslor. I anslutning till detta kan Otaolis öga ses som en hänvisning särskilt till skuldkänslan, som Benjamin inte kan fly trots att han försöker. Otaolis gestalt och hans blick väcker rädsla och en känsla av hjälplöshet i barnet Benjamin.

Att ligga i sängen ”som en mumie” kan tolkas som en bild för att vara förstelnad, förlamad och inte röra sig ur fläcken. Orörligheten kan även tolkas som ett sätt att gömma sig och skydda sig själv, för redan en liten rörelse kunde kanske sätta i gång den händelsekedja vars följd är ett fruktansvärt öde i klorna på den monstruösa fågeln. Paradoxalt nog beskriver jagberättaren också rörelse vid sidan om orörligheten: ”jag slår förgäves med mina kraftlösa klor”. Slutligen kan läsaren egentligen inte veta vad som händer och vem som rör sig. Då berättaren skildrar lågan eller ljuset som lyser inuti bröstkorgen, kan Benjamin inte längre veta säkert om lågan lyser inuti honom själv eller Otaoli. Att gränsen mellan jaget och en annan gestalt ifrågasätts är en stark beskrivning av att uppleva skräck. Samtidigt tematiserar det en ambivalens och ett uppbyggande av kategoriseringar, som bägge är typiska drag för grotesken.³⁶

I beskrivningen av Otaoli hänger *jagets* problematik även ihop med teman som marginalitet och annanhet då jagberättaren placerar sig själv i Otaolis värld: ”den ropar utan att någon annan än jag hör den.” De visuella elementens främmandegörande funktion betonas här av en ljudvärld som bygger på motsatsförhållandet mellan tystnad och rop. Otaolis rop skapar en gräns mellan jagberättaren och andra, då ropet hör hemma i en värld som ingen annan kan förnimma. Ropet för in en värdeladdning i texten som är typisk för grotesken. Jagberättaren upplever sig tillhöra de förtappade och placerar således sig själv utanför det normenliga samhället: ”för jag är förtappad”. Även om uttrycket ”någon annan” utgör den enda hänvisningen till en normenlig värld, byggs grotesken upp i relation till en föreställning om det allmänt accepterade, genom en gräns som dras mellan självet och andra, mellan förtappade och icke-förtappade.

---

36. Om att ifrågasätta gränsen mellan självet och den andra, se Edwards & Graulund, *Grotesque*, s. 9.

Kaysers definition av det groteska har kritiserats för att den placerar groteskens mörka och skräckinjagande sida i förgrunden så att den sidan rentav framstår som mera genuint grotesk än groteskens uppslupna och komiska sida.³⁷ Chao påpekar att problemet med både Kaysers och Bachtins teori är att de bygger på bara en sida av det groteska.³⁸

Trots att kritiken är berättigad, sätter Kayser fingret på något mycket relevant gällande groteskens egenart då han beskriver det groteska som en alierad värld³⁹; även Otaolis fasansfulla, mystiska och samtidigt ambivalenta värld kan tolkas som en sådan alierad värld.

Även Connelly beskriver det groteska som en främmandegörande strategi: "det groteska kan bäst förstås som något som skapar mening genom att bända upp en klyfta och som drar in oss i en obekant och omtvistad terräng".⁴⁰ När det gäller Otaoli kan man tolka det så att groteskens djupaste innebörd inte har sitt ursprung i de fasansfulla och monstruösa dragen, även om de genom sin visualitet genast väcker läsarens uppmärksamhet. Om man utgår från Connelys teori finner man de djupast liggande betydelseerna då man granskar förändringarna som sker i den groteska bilden, och de specifika partier där det bekanta plötsligt blir främmande.⁴¹ Redan beskrivningen av Otaoli som en hybrid mellan fågel och människa aktiverar groteskens referensram. I beskrivningen av Otaoli kan kärnan i den groteska bildens betydelse ändå lokaliseras till det ställe i texten där det mänskliga talet överraskande skildras som väsende och gurglande. Det främmandegörande elementet kan sägas undergräva den bild som bygger på fågelmytologi och skräckelement, och som trots den främmandegörande effekten bygger på kulturell återanvändning av bekant bildstoff. När de icke-sammanhängande dragen kombineras, skapas en heterogen helhet som inte har någon bekant motsvarighet eller något färdigt namn vare sig i vår verklighet eller i de kulturella metaforer vi känner till. Trots

37. Se t.ex. Bachtin, *Rabelais och skattets historia*, s. 55–60 och Chao, *Rethinking the Concept of the Grotesque*, s. 2–4.

38. Chao, *Rethinking the Concept of the Grotesque*, s. 2–4.

39. Kayser, *The Grotesque in Art and Literature*, s. 181.

40. "the grotesque is best understood as something that creates meaning by prying open a gap, pulling us into unfamiliar, contested terrain", Connelly, *The Grotesque in Western Art and Culture*, s. 2 [Översättning av citatet till svenska: AB].

41. Connelly, *The Grotesque in Western Art and Culture*, s. 3.

kopplingarna till det mytologiska har Otaoli ingen direkt motsvarighet i de klassiska myternas värld. Gestalten ger inte heller enbart uttryck för skräck. Man kan tolka det så att Otaoli inte främst har sitt ursprung i tidigare kulturellt stoff, utan får sin egentliga betydelse genom gestaltningen av jagberättarens skräck, skuld känsla och främlingskap. Det är fråga om det groteska i jagets medvetande, om Benjamins upplevelse av skuld och annanhet. På så sätt anknuter romanen, i kaysersk bemärkelse, i hög grad till det subjektiva i grotesken.

Gestalten Otaoli beskrivs med hjälp av kontraster och i den koncentreras flera drag och betydelser med ursprung i olika källor. Enligt min tolkning bygger den ovan citerade sekvensen upp ett tema som är typiskt för det groteska, gränser och gränsöverskridningar. Å ena sidan synliggör de groteska dragen i hög grad gränser, å andra sidan överskrider gränserna. Otaoli kan inte entydigt placeras i någon specifik kategori, utan stannar i gränslandet mellan olika klassificeringar, vilket bryter mot den klarhet och harmoni som är dygder inom den klassiska estetiken.⁴² Sammanfattningsvis kan den groteska hybriditeten i *Benjamins bok* inte enbart återföras till den visuella inkongruensen utan skapar olika betydelseplan som är sammanvävda med varandra på olika nivåer i texten. I beskrivningarna av Otaoli framstår det groteska särskilt som ett drag i den subjektiva erfarenhetsvärlden. I verket får det groteska ändå en bredare betydelse och förekommer även utanför de skräckens och subjektivitetens områden som har analyserats i detta avsnitt av artikeln. I följande avsnitt lyfter jag fram ställen i texten där gestalten Otaoli också byggs upp av andra element. I relation till ovanstående diskussion skapar dessa element en ambivalens som är karakteristisk för det groteska.

SPÄNNINGEN MELLAN DET SUBJEKTIVA OCH DET OFFENTLIGA

Otaoli-gestalten, som förekommer upprepade gånger i *Benjamins bok*, kallas som nämnt för "hämnfågeln" och "den onda fågeln", men

---

42. Jfr Bachtin, *Rabelais och skrottets historia*, s. 35; Perttula, *Groteski suomalaisessa kirjallisuudessa*, s. 32.

benämns också ”den långa resans fågel” och ”höstfågel”.⁴³ Benämningen ”den långa resans fågel” skapar intryck av en ensam flyttfågel eller alternativt ett långvarigt sällskap på resan medan ”höstfågel” väcker melankoliska associationer eller för tankarna till uttryck som ”livets höst”. De benämningar med vilka Otaoli beskrivs, bygger upp de olika sidorna av den groteska gestalten. Inom den rätt heterogena groteskforskningen råder det enligt Chao ändå en viss samstämmighet mellan forskarna kring uppfattningen att grotesken förenar två emotionella aspekter med varandra. Då en av dessa betonas, är ändå den andra samtidigt närvarande. Betoningen kan variera mellan olika konstverk, men i den senaste forskningen har man varit överens om att båda de emotionella aspekterna, groteskens ljusa och mörka sida, på ett eller annat sätt måste vara närvarande för att man ska kunna beskriva något som grotesk.⁴⁴ Otaolis föränderliga gestalt, som vacklar mellan olika känslolägen, byggs upp av splittrade beskrivningar och intryck i olika delar av verket, som betonar olika sidor av gestalten, och som sammantaget, i verket som helhet, skapar det ambivalenta intrycket av Otaoli. I detta avsnitt fokuserar jag särskilt på den spänning som skapas i verket mellan det subjektiva och det offentliga samt mellan det fasansfulla och det karnevalistiska.

Det skratt som vid sidan av skrällen hör till grotesken beskriver Kayser som ett bittert, cyniskt och satiriskt skratt eller som ett oavsiktligt skratt som hänger ihop med känslan av fasa.⁴⁵ Motkraften till den grotesk som väcker fasa, så som den förmedlas i Carpelans verk, tolkar jag ändå inte som ett dylikt reducerat skratt. Men det är heller inte fråga om ett entydigt muntert skratt av den typ som Bachtin lyfter fram som ett centralt element i det groteska.⁴⁶ Emellertid menar jag att Carpelans roman innehåller egenskaper och karnevalistiska drag som hänvisar till en bachtinsk tradition, och som utgör en motkraft till den fasansfulla och förlamande grotesken. Dessa möjliggör spänningen mellan de motsatta emotionella aspekterna.⁴⁷

43. Carpelan, *Benjamins bok*, s. 151–152.

44. Chao, *Rethinking the Concept of the Grotesque*, s. 4. Jfr Meindl, *American Fiction and the Metaphysics of Grotesque*, s. 14.

45. Kayser, *The Grotesque*, s. 187.

46. Bachtin, *Rabelais och skrattets historia*.

47. Chao och Meindl anser att denna spänning är det som gör det groteska groteskt,

Tidigt i *Benjamins bok* skildras Olli innan han blivit handikapad, som en gäckande och livlig gestalt som bryter mot normerna för lämpligt beteende: "När vi körde förbi Halkolas stod Olli där och räckte långnäsa, skrek och viftade med armarna, jag såg inte åt hans håll".⁴⁸ I detta citat finns flera drag som imiterar en fågelgestalt: att vifta med armarna kan jämföras med att flaxa med vingarna, att räcka långnäsa väcker associationer till en fågels näbb och att skrika kan föra tankarna till en fågels läte. Dyliga karikerade drag i beskrivningen av Olli kan tolkas som en grund på vilken Otaolis gestalt byggs upp. De tidigare citerade partierna ur *Benjamins bok* har lyft fram den sida hos grotesken som har en koppling till skräck. Här hänvisar Ollis gester, såsom att räcka långnäsa, däremot till en muntrare karnevalistisk grotesk. Då Olli uppträder som en fågel förenas i honom det mänskliga och det djuriska, och han framstår som ett slags narr som på offentlig plats tar på sig en roll, samt därigenom får en förevändning att bete sig opassande och göra narr av Benjamin.

Att räcka långnäsa kan också jämföras med att ta på sig ett slags mask. Enligt Bachtin är masken ett motiv som alltid skapar en karnevalistisk stämning i texten, eftersom motivet hänvisar till en annan värld där masken hör hemma. I folkkulturen förknippas masken med förändringar, metamorfoser och glädje över att ta en ny kroppslig form.⁴⁹ Enligt min tolkning hänvisar Ollis "mask" på ett gäckande och förringande sätt till Otaolis värld och till Benjamins skuld känslor och ångest som denna värld gestaltar. På så sätt har masken som motiv en tragisk och subjektiv sida i *Benjamins bok*, men i den finns ändå spår av folkkulturens uppochnervända perspektiv, ett perspektiv som driver med Benjamins allvar och dysterhet. Den karnevalistiska tolkningsramen aktiveras redan i det citerade partiet, som förekommer tidigt i romanen, även om det karnevalistiska, då berättelsen fortskrider, är betydligt mera nedtonat och problematiserat i jämförelse med groteskens fasansfulla och subjektiva sida.⁵⁰

---

och att t.ex. det skrämmande inte är groteskt om det inte samtidigt innehåller något av det uppsluppna, se Chao, *Rethinking the Concept of the Grotesque*, s. 4; Meindl, *American Fiction and the Metaphysics of Grotesque*, s. 14.

48. Carpelan, *Benjamins bok*, s. 34.

49. Bachtin, *Rabelais och skrattets historia*, s. 49.

50. Motiv och element som hänvisar till en karnevalistisk tradition, såsom narrmetafo-

Senare i *Benjamins bok* beskrivs även Otaoli på ett liknande sätt som Olli, som en rackarunge, en bråkstake som förstör saker: "Fågeln Otaoli som skrävar från väggen och bränner hål i gardinerna, jag tar struhtag och dränker den i WC-skålen".⁵¹ Beskrivningen kan tolkas som en referens till Olli i det tidigare citerade partiet eftersom Otaoli, i likhet med honom, utmanar och hånar ordning och gott uppförande. I barndomens möte mellan Olli och Benjamin nöjer sig Benjamin med att se åt ett annat håll och låtsas som om han inte sett Olli. Men i den vuxna Benjamins liv dyker Otaoli däremot upp och gör rackartyg i ett drömligt ögonblick då Benjamin utmattad kommer tillbaka till sitt hotell efter ett möte med Olli. Och den här gången står Benjamin inte ut med bråkstaken utan tar struhtag och dränker Otaoli i wc-skålen. Denna beskrivning kan också jämföras med det tidigare citerade partiet, där orörlighet är Benjamins skyddsmekanism mot det hot som Otaoli utgör. Nu tar Benjamin i stället struhtag på den gestalt som speglar hans trauma, vilket kan läsas som att han konfronterar traumat aktivt. Trots detta försvinner Otaoli inte för gott; drukkingsdöden är endast en av gestaltens metamorfoser.

I det här citerade partiet sätts Otaoli, den fasansfulla, mytiska och ställvis rentav upphöjda gestalten, på plats på ett grovt vardagligt sätt. Wc-skålen, där Otaoli dränks, ger beskrivningen en förringande prägel. I den groteska konsten anknyts kroppsligheten med kroppens nedre regioner, dess öppningar, utsöndringar och deformerings. Bilden av kroppen är inte statisk utan befinner sig i ett konstant och ambivalent förändringstillstånd. I den karnevalistiska traditionen, som särskilt betonar den nyskapande kraften i det groteska, är både den skapande kroppen och den döende kroppen samtidigt närvarande. De motiv som har sitt ursprung i denna kroppslighetens tradition, såsom födelse, föda, avföring, sex och död, är inte nödvändigtvis groteska i sig själva. I den kulturellt bestämda hierarkin uppfattas de ändå tillhöra ett lägre

---

ren och en ambivalent framställning av döden, förekommer inte enbart i *Benjamins bok* utan också i andra prosaverk av Carpelan. *Din gestalt bakom dörren* (Helsingfors: Schildts 1975) bygger på dubbelgångarmotivet. Karnevalistiska drag, såsom de dödas närvaro, i form av ett kortspelade gäng i barndomens sommarvillan, betonar den groteska ambivalensen i romanen *Berg*. I *Urwind* (Helsingfors: Schildts 1993, s. 231) beskriver jagberättaren en procession av narrar där både levande och döda gestalter deltar, iklädda masker.

51. Carpelan, *Benjamins bok*, s. 149.

och materiellt skikt. Det är typiskt för det groteska att degradera och överdriva dessa motiv.⁵² Att döden, via omnämmandet av wc-skålen, förknippas med tarmfunktionen – parallellt med bilden av att strypa någon med bara händerna – betonar det grovt kroppsliga i denna sekvens. Därtill betonas här groteskens funktion att bryta ner den rena skräckkänslan. Skräcken som förknippas med Otaoli utvidgas till en grotesk, vilket framgår tydligt då denna fågelgestalt inte längre skildras som en fasansfull hämndfågel utan som en gäckande bråkstake, som dränks i wc-skålen då den går jagberättaren på nerverna. Vid sidan av skräcken finns också en komisk nyans i denna beskrivning, då den tidigare skildrade förlamande fasan övergår i irritation över Otaolis stökiga beteende.

Den ambivalens som förknippas med Otaoli fördjupas särskilt i en sekvens där jagberättaren ger uttryck för en känsla av samhörighet med denna gestalt: ”fågeln Otaoli, min dröm, min uppfinning, han som sitter på min arm som vore jag en falkenerare”.⁵³ Berättaren ger här också uttryck för sin ensamrätt till Otaoli genom det upprepade possessiva pronomenet ”min”. I likhet med de andra textställen som nämnts i detta avsnitt kastar det här ett ambivalent ljus över den skräck som hämndfågeln ger upphov till; Otaoli kan inte entydigt placeras i skräckens, det ondas eller den typiska mardrömmens kategori, utan befinner sig i ett gränsland mellan olika kategorier, vilket väcker förvirring hos läsaren. Intressant i det senast citerade partiet är också hur jagberättaren karakteriserar fågeln som en produkt av sitt subjektiva medvetande. Berättaren hänvisar samtidigt till Otaoli som en medveten ”uppfinning” och en mera undermedveten ”dröm”. Ambivalensen förstärks även av kopplingen till mytiska falkar, som till skillnad från de tidigare nämnda skräckfågeln, förknippas med gudomliga gestalter i såväl den fornegyptiska som den skandinaviska mytologin. Otaoli väcker sinsemellan motstridiga känslor hos läsaren,

---

52. Bachtin, *Rabelais och skrattets historia*, s. 29–36.

53. Carpelan, *Benjamins bok*, s. 171. Utdraget kan även tolkas som en hänvisning till novellen ”Federigo degli Alberighi och hans falk” i Giovanni Boccacios *Decamerone* (1350–1353), (femte dagen, novell IX) där en falk, som är viktig för karaktären i berättelsen, offras och serveras till middag. Giovanni Boccaccio, *Decamerone*, Del 1, Översättning, inledning och kommentarer av Paul Enoksson, Stockholm: Atlantis 2007, s. 468–474.

skräck, skratt, avoghet, tillgivenhet och respekt. På ett sätt som är typiskt för groteska gestalter utmanar Otaoli alltså läsaren genom att aktivera olika känslor och reaktioner parallellt med varandra.⁵⁴

METAMORFOSEN – RÖRELSEN MELLAN OLIKA SKEPNADER OCH KÄNSLOLÄGEN

Det mångdimensionella i Otaolis gestalt betonas ytterligare genom beskrivningarna av de metamorfoser Otaoli genomgår. Den groteska fågelgestalten i *Benjamins bok* är inte statisk utan tar olika former och förändras till sin yttre gestalt. De olika yttre gestalterna betonas sinsemellan olika betydelse. I kapitel 65 i romanen framställs Otaoli först som en skräckfågel som väcker fasa. Mot slutet av kapitlet betonas ändå den kontinuerliga rörelse som är typisk för den groteska gestaltens metamorfos, då Otaolis transformation från hämndfågel med blodiga ögon till en pytteliten insekt framställs för läsaren:

Den glider i lerskogarna som en skugga, stannar bakom gardinen vid fönstret, förminskar sig till ett svart kryp, rinner ut genom glaset som ett ögonblick färgas svart, bara en sotränna med en näbb som en gul tumnagel, ögat nu slutet, kroppen nu borta, Otaoli nedgrävd, drunknad, upphängd, bara en vit bröstkorg med några grå fjädrar oroligt flimrande för morgonvinden.⁵⁵

Efter att ha krympt rinner Otaoli ut genom fönsterglaset och försvinner. Förutom en förminskning handlar det alltså om en metamorfos från materiell och kroppslig gestalt till ett slags immateriellt rudiment av den tidigare gestalten. I detta utdrag tematiseras Otaolis rörelse inifrån en inomhusmiljö utåt till en utomhusmiljö. Enligt min tolkning kan detta ses som en parallell till det subjektiva i den fasa som Otaoli ger upphov till. I den värld som jagberättaren konstruerar i sitt medvetande flyger Otaoli hotfullt omkring, men utanför medvetandet framstår den bara som ett rudiment av den gestalt som väcker fasa och förlamar sitt offer. Av den ståtliga fjäderskruden återstår inte mer

54. Jfr Perttula, *Groteski suomalaisessa kirjallisuudessa*, s. 18, 27–28.

55. Carpelan, *Benjamins bok*, s. 87.

än en sotränna, av näbben endast en liten gul fläck och det blodiga ögat är slutet.

I utdraget skildras Otaoli dessutom som om den var flerfaldigt död(ad): begravd, drunknad, hängd ("upphängd"). Den bröstkorg som återstår, där några ynkliga fjädrar sitter kvar på de vita benpiporna, hänvisar även till det tidigare citerade utdraget där ett mystiskt ljus skiner ur den skräckinjagande Otaolis bröstkorg. Endast ett bart skal återstår nu av denna skräckens kärna. Även nattens mardrömmar har ersatts av morgonvinden, och ingen blir längre skrämmd av de enstaka gråa fjädrarna som fladdrar i luftströmmen. Den skräck som Otaoli väcker tål alltså inte dagsljus. Fågelgestalten försvinner ändå inte, den bara ändrar form och genomgår ytterligare nya metamorfoser.

Enligt Bachtin skildrar den groteska bilden ett förändringstillstånd som ännu inte fullbordats. Typiskt handlar det om en metamorfos som hänger ihop med födelse, död eller uppväxt, där relationen till tiden blir synlig. I bilden av den groteska kroppen är förändringens båda sidor, början och slutet, samtidigt närvarande. Det är i detta man finner rötterna till den ambivalens som oupplösligt hör ihop med det groteska. I sin motstridighet är den groteska bilden ständigt rörlig och föränderlig till sin karaktär, vilket skiljer den från den stabila och avstannade bilden som är typisk för den klassiska estetiken.⁵⁶

När en människas eller annan varelses metamorfos inte är fullständig, blir resultatet en grotesk och hybrid. I den metamorfos som är karakteristisk för det groteska bildspråket bevaras en del av de ursprungliga egenskaperna, vilket gör att exempelvis varelsens förändrade yttre uppenbarelse kan stå i konflikt med dennas oförändrade inre.⁵⁷ På motsvarande sätt kan man se bilden av en vuxen i barnkläder, "en liten sliten vuxen", som en bild av en ofullständig metamorfos och en snedvriden uppväxt. I denna bild sker rörelsen och förändringen ändå inuti karaktären, i dennas erfarenhet, medan den yttre uppenbarelsen representerar det stagnerade tillståndet som inte motsvarar den inre erfarenheten. Otaolis metamorfoser kan tolkas som upprepningar av jagberättarens upplevelse av att barndomen tog slut och av att fastna i ett mellantillstånd. I beskrivningen av denna erfarenhet bygger upp-

---

56. Bachtin, *Rabelais och skrottets historia*, s. 34–35.

57. Perttula, *Groteski suomalaisessa kirjallisuudessa*, s. 75–76.

repningen och variationerna av metamorfosmotivet upp en struktur som är typisk för traumat.

Enligt Kai Mikkonen som undersökt metamorfosen i litteratur kan man se denna bildlighet som en tidslig och dynamisk process som bygger på såväl likhetens som parallellitetens principer.⁵⁸ Sålunda kombinerar den drag som är typiska för dels metaforen, dels metonymin. Relationen mellan Otaoli och jagberättarens erfarenhet kan mycket riktigt också uppfattas som metaforisk. Exempelvis Chao har i sin forskning definierat grotesken som en förkroppsligad metafor som ger upphov till osäkerhet och disharmoni och som flyr undan exakta definitioner.⁵⁹ Man kan tolka det så att Otaoli, som en metafor för jagberättarens erfarenhet, ger en visuell och kroppslig gestalt åt de svårverbaliserade upplevelserna. Det ofullbordade och ofullständiga, som är typiskt för de metamorfoser som förekommer i den groteska bilden, framställs för sin del metonymiskt. Då hämndfågeln Otaoli rinner ut genom fönsterglasat och förvandlas till ett rudiment av sin tidigare gestalt förs metamorfosen mycket långt; Otaoli blir nästan immateriell. I fläckarna på fönsterglasat kan man ändå urskilja en mörk färg och en reminiscens av den gula näbben. Tillståndet före transformationen kan liksom konstrueras mentalt med hjälp av delar som hänvisar till den tidigare hela gestalten. I sin egenskap av en kvarbliven del representerar skelettet av bröstkorgen, som beskrivs i slutet av utdraget, likaså den hela gestalten Otaoli som fanns före transformationen.

Med utgångspunkt i min analys kan man konstatera att Otaolis metonymiska drag betonar att transformationen är ofullständig och att Otaoli vacklar mellan olika kategorier på ett sätt som är karakteristiskt för den groteska bilden. Genom att framställa två företeelser parallellt med varandra, på ett sätt som är typiskt för metaforen, framstår denna gestalt emellertid som en metafor för jagberättarens subjektiva erfarenhet och samtidigt även som en bild för de minnen som är associerade med Olli och som kontinuerligt försöker tränga fram ur det undermedvetna. Som metafor gestaltar Otaoli således känslor som

---

58. Kai Mikkonen, *The Writer's Metamorphosis. Tropes of Literary Reflection and Revision*, Tampere: Tampere University Press 1997, s. 27–28.

59. Chao, *Rethinking the Concept of the Grotesque*, s. 14.

i romanen är sammanvävda med varandra: skuld, annanhet och en skräck som orsakats av kriget. Att befinna sig mitt emellan kategorier, att växla yttre gestalt och att vackla mellan olika sinnesstämningar är karakteristiskt för den groteska estetiken men anknyter också till den carpelanska öppenhetens poetik som flyr undan klassificeringar och kategoriseringar.

UPPBRYTNING AV MOTSATSER OCH DEN ÖPPNA STRUKTUREN

Inkongruenta kombinationer, konstant rörelse och den osäkerhet som är en följd av ambivalens är alltså typiska för det groteska. Edwards och Graulund påpekar emellertid att grotesken inte bör förstås som osäkerhet för osäkerhetens skull: "Genom att erkänna den osäkerhet som är central i groteska texter, förblir vi öppna, multipla, och som sådana kan vi omfamna osäkerheten hellre än säkerheten; och detta i sin tur står emot totalisering i alla dess former och erbjuder många vägar till mångbottnade läsningar".⁶⁰ Den osäkerhet som grotesken ger upphov till representerar alltså en möjlighet till en öppen struktur som inte strävar efter säkerhet eller definitiva klassificeringar. De metamorfoser som analyserades i föregående avsnitt kan tolkas som beskrivande exempel på denna öppenhet och på det ofullbordade. Ur detta perspektiv kan grotesken förstås som en systematisk process vars syfte är att främja en känsla av att inte höra till.⁶¹

I den helhet som *Benjamins bok* utgör formar de mångdimensionella skildringarna av Otaoli en öppen struktur. Gestaltens olika drag, emotionella aspekter och föränderliga rörlighet betonar att här finns flera parallella tolkningsmöjligheter snarare än absoluta kategorier. Ett utdrag mot slutet av verket kan tolkas som en kulmination för inkongruenta och motsatta drag, där spänningen mellan dessa upplöses. På sin resa märker Benjamin att Olli har åldrats men Ollis

60. "For by acknowledging the lack of certainty at the heart of grotesque texts, we remain open, multiple, and, as such, we can embrace uncertainty over certainty; this, then, resists totalization, in all its forms, and offers many routes into multiple readings", Edwards & Graulund, *Grotesque*, s. 3 [Översättning av citatet till svenska: AB].

61. Edwards & Graulund, *Grotesque*, s. 3.

medvetande befinner sig på ett barns nivå och han är innesluten i sig själv. Även Olli reagerar starkt på mötet och springer sin väg mitt under en gemensam promenad för att slutligen stanna upp:

Och sedan stannar han upp, gamle man, skriker mot måsarna som cirklar i vikbottnet, ett gällt skrik, som var han en av de fria fåglarna eller en plågad, insnärjd, eller båda på en gång, hans skrik kom landskapet att darra, ekot breder sig som väldiga vingar av eld över fälten och ut mot skogen, en fågel Otaoli brinnande och slocknande när regnet börjar falla.⁶²

I början av utdraget förenas människa och fågel i en jämförelse som beskriver Olli. Det fågelliknande har här ingen entydig betydelse, utan jämförelsen både med frihet och med att vara plågad och fången. Samtidigt konstrueras ett motsatsförhållande mellan den frigörande luften och jorden som står för bundenhet och fångenskap. Dessa två extremer förbinds dessutom med varandra och gestaltar ytterligare ett alternativt sätt att vara: ”båda på en gång”. Efter detta utvecklas Ollis fågelliknande drag i en mera mytisk riktning. Proportionerna i Ollis skrik utvidgas från en stackars mans skrån till en enorm varelses läte som får marken att skälva. I utdraget transformeras ljudet eller dess eko och tar en visuell form då Otaoli slutligen visar sig som en enorm fågel med vingar av eld. Jämsides med det bombastiskt mytiska och eldens element skildras vattnet, vilket skapar en ambivalens i beskrivningen. Utdraget kan tolkas som en form av katharsis där motsättningar och gränser mellan olika kategorier upphävs. I mötet mellan alla fyra element är det slutligen vattnet som släcker och lugnar ner den brand som representerar det hotfulla och fasansfulla i Otaoli. Beskrivningen kan också tolkas som en hänvisning till myten om Fågel Fenix som betonar förnyelse och odödlighet, vilket även knyter an till de metamorfoser som analyserades ovan. Sekvensen tycks också förebåda slutet av romanen där Olli dör efter att ha rymt hemifrån. Benjamin uppnår för sin del någon form av inre harmoni och förföljs inte längre av Otaoli.

---

62. Carpelan, *Benjamins bok*, s. 154.

Analysen av den öppna struktur som grotesken möjliggör väcker frågan i vilken relation detta står till den öppenhetens poetik som Carpelan fört fram. På ett sätt som påminner om den öppenhet som är typisk för det groteska, ser även Carpelan osäkerheten som ett centralt element i processen att uppnå öppenhet. Han beskriver konstnärens negativa förmåga som en konst att transformera osäkerhet, tvivel och passivitet till en positiv energi. Även att upphäva motsättningar är av central betydelse:

På samma sätt som den negativa förmågans, den skenbara passivitetens förmåga består i att med stor öppenhet reflektera över tillvarons motsatser och betvivla de hårdragna gränserna mellan en klassisk och romantisk målsättning, betvivlar den även hierarkin av förflutet, nu och kommande, och samlar alla tidsupplevelser i det omedelbara ögonblicket.⁶³

Enligt min tolkning hänvisar den öppenhet som är karakteristisk för den groteska estetiken delvis till samma fenomen som Carpelan syftar på i sitt öppenhetsbegrepp. De gränsöverskridande dragen i grotesken, som på flera sätt varit framträdande i min analys av *Benjamins bok*, utgör ett ideal också i öppenhetens poetik så som Carpelan definierar den. Även Carpelans poetik flyr strikt avgränsade kategorier och klassificeringar samt slutgiltiga svar och statiska, slutgiltiga tillstånd. Begrepp som transgression och gränsöverskridande ger ändå inte en uttömmande beskrivning av idealet för Carpelans öppna diktning. Karakteristiskt för öppenhetens poetik är även spänningen mellan öppenhet och det samlande eller obrutna. Den kommer till uttryck exempelvis i ett kort ögonblick som samlar alla tidsupplevelser, vilket blir möjligt då hierarkin mellan olika tidsplan upphävs. Enligt Hollsten är öppenheten alltså inte en motsatt tendens i jämförelse med det samlande, utan det obrutna nås genom öppenhet.⁶⁴ Trots all problematisering av slutliga klassificeringar eftersträvar Carpelans öppenhet alltså i slutändan harmoni, medan grotesken däremot gör motstånd mot harmoni och den naturliga ordningen. Öppenhetens

---

63. Carpelan, "Om diktens öppenhet".

64. Hollsten, *Ei kattoo, ei seiiniä*, s. 132.

poetik innebär en balans mellan estetiska och filosofiska drag med olika ursprung, medan grotesken bygger på motstånd mot den klassiska estetikens.

Det är heller inte en rättvis bild av grotesken, betraktad som ett bredare, estetiskt och kulturellt fenomen, om man enbart återför den till begrepp som transgression och metamorfos eller till den hybriditet som ifrågasätter fasta kategorier. Det är skäl att beakta att grotesken i typiska fall lyfter fram undanträngt subjektivt eller kulturellt stoff.⁶⁵ I de tidigare avsnitten har jag analyserat hur denna, för grotesken karakteristiska moraliska dimension syns i den subjektiva skuld känsla som har sitt ursprung i Benjamins barndom. I verket behandlas emellertid också, med hjälp av grotesken, teman som avvikelse och marginalitet på ett bredare plan. Detta sker genom en problematisering av kategorierna sjuk och frisk. Olli, en individ som avviker från den friska människans norm, väcker följande reflexioner hos Benjamin: "kanske gränsen mellan vad vi kallar friskt och sjukt inte kan dras, kanske går friskt och sjukt in i varandra."⁶⁶

Hur öppenhetens poetik och grotesken är sammanvävda med varandra i *Benjamins bok* kan tydligast åskådliggöras genom att se på hur groteskens moraliska dimension anknyts till det slags reflexion över begreppsdefinitioner som är typisk för Carpelans essäistik. Det är exempelvis intressant att studera Benjamins funderingar över gränsen mellan frisk och sjuk jämsides med Carpelans filosofiska sammanfattning i en diskussion kring det öppna rummet: "Kanske tid och rum alls inte är varandras antagonist, utan genomsyrar varandra?"⁶⁷ I båda fallen tematiseras ett upphävande av gränsen mellan två kategorier som uppfattas som varandras motsatser, samt en strävan efter en syntes mellan dessa. Detsamma gestaltas också i skildringen av Olli som en både fri och fången fågel. På så sätt hänger öppenhetens poetik och grotesken samman i *Benjamins bok*, genom dels upphävandet av motsättningar, som är ett uttryck för öppenhet, dels en för grotesken karakteristisk problematisering av kategoriserande normer.⁶⁸

65. Edwards & Graulund, *Grotesque*, s. 6.

66. Carpelan, *Benjamins bok*, s. 150.

67. Bo Carpelan, "I poesins rum", *Hufvudstadsbladet* 25/4 1991.

68. Också i min artikel "Muistojojen arkisto ja muistelun kertomus. Muuntuva arkistometafora Bo Carpelanin romaanissa *Blad ur höstens arkiv*" [under arbete] konstaterar

Jag hävdar att grotesken i *Benjamins bok* är sammanvävd med öppenhetens poetik samt utgör en strategi med vilken denna poetik kommer till uttryck i romanen. Med hjälp av grotesken behandlas sådant som är undanträngt i kulturen och på ett subjektivt plan, samt teman som avvikelse och marginalitet. De beröringspunkter med Carpelans övriga prosaverk som jag visat på i artikeln väcker frågan om grotesken är en estetik som mera genomgående återkommer i Carpelans prosa, en fråga som återstår att behandla i den framtida forskningen.

Översättning: Anna Biström

---

jag att upphävandet och ifrågasättandet av gränsen mellan olika kategorier är typiska drag i Carpelans litterära stil. Artikeln kommer ut 2018 i antologin *How to Communicate Meaning? Linguistic, Literary, and Translational Perspectives* (publikationen är under kollegial granskning), som utges av forskningscentret Plural vid Tammerfors universitet, i serien Tampere Studies in Language, Translation and Literature.

År 1918 som en röd tråd genom ett helt författarskap

Anna Bondestam och inbördeskriget

I EN NYCKELSCEN I ANNA BONDESTAMS roman *Stadens bröd* (1960) för två av centralgestalterna, Mia och Jonas, en dialog om språkfrågan, ett dominerande politiskt tema i Finland år 1905. Handlingen i romanen är förlagd till Jakobstad – en stad i snabb utveckling under den intensiva industrialiseringen kring sekelskiftet 1900. Jonas är backstugusittarens son som blivit sjöman. Mia arbetar på den lokala tobaksfabriken efter flera år som piga hos herrskapet Öhrgren. I stan talar alla gamla ”stassbor” om hur mycket bättre det var förr, innan det kom många finnar till stan.

– På sista tin, sa hon sen, har di jär i stan börja prat så mytje om hur e är ti vara svensk å att svenskan ska håld ihop. Men ja brukar tänk att vaför sku jag håld ihop med fru Öhrgren? I hennes ögon ä jag bara en dumban pigo som ho kan bära sig åt mot hur som helst – ja vet he för he har hänt. [...]

Plötsligt böjde hon sej fram över bordet och såg på honom med gäcken i ögonen:

– Tänk om jag sku gå till fru Öhrgren å säj: goda kamrat, hur står e til ida?

De brast i skratt samtidigt och skrattade så att tårarna rann.¹

I samma bok utspelar sig en scen där Mia rasar över fru Öhrgrens beteende i ett samtal med Vicki Byman, stadens egensinniga skomakare. På tobaksfabriken har arbetarkvinnorna en enda fridag om året,

1. Anna Bondestam, *Stadens bröd*, Helsingfors: Holger Schildts förlag 1960, s. 281.

förutom söndagarna. Det gavs en ledig dag mitt i sommaren under bärtiden. Då står fabriken och kvinnorna tjänar sin dagslön genom att plocka blåbär till försäljning.

Mia har gått för att sälja blåbären till sin gamla matmor. Fru Öhrgren lyckas genom skickliga manövrar få Mia att sälja bären för en struntsumma – vilket Mia märker först då hon hemma vågar titta på slanten som stoppats i näven på henne. Då sköljer harmen över henne.

- Hon fråga ju int ens, skrek Mia. Hon ljög att hon int behöva döm å så gav on va on vila.
- Vicki skrockade sakta.
- Ja, sa han med oväntad fryntlighet, hon ä ju doter ti kommerseråde. Mias läppar började darra.
- För he har on full int rätt ti göra va on vill.
- Hm, sa Vicki. – Hon har nog blivi lärd ti tro he.²

Stadens bröd och *Vägen till staden*³ visar tydligt på drivkraften i Anna Bondestams hela författarskap. Hon tecknar bilden av svenskspråkig arbetarklass i småstadsmiljö och bygger framställningen på efterforskning men också personliga källor – hon är själv stadigt rotad i arbetarkvarteren i Jakobstad. Bondestam har en politisk agenda samtidigt som hon noggrant ser till att intrigen är trovärdig.

Att hon inte tagit sig an någon lätt uppgift bekräftas av Claes von Rettig i en recension av *Stadens bröd* i *Aftonbladet*, där han granskar romanens – och författarens – position i den finlandssvenska litteraturen.

Det nya blodet i finlandssvensk litteratur har inte bara bestått av borgerlighetens självkritiker: Kihlman och Donner. Under 50-talet har en bred proletärlitteratur vuxit fram. Den kommer från bondelandet Österbotten, där det svenska arbetarinslaget är starkt. Men det är en expansion med komplikationer. Utöver sin flerdubbla minoritetsställning och sina usla ekonomiska möjligheter har gruppen att utstå dels nedlåtenheten från de egna högre klasserna, dels medvetandet om sin trettioåriga eftersläpning till den svenska proletärdiktningen

2. Bondestam, *Stadens bröd*, s. 168.

3. Anna Bondestam, *Vägen till staden*, Helsingfors: Holger Schildts förlag 1957.

och dess mäktiga kvalitet. Någon större stimulans torde inte heller utgå från Linna och hans alltslukande monopolisering av Finlands proletära historia. Skäl till mindervärdeskänslor finns alltså, och ännu har få kommit över dem.⁴

Anna Bondestam fick år 1963 Svenska Finlands folktings förtjänstmedalj. År 1977 promoverades hon till hedersdoktor vid Helsingfors universitet, år 1979 fick hon Karl Emil Tollanders pris och Tollanderska medaljen. Hon utsågs till hedersmedlem i Finlands svenska publicistförbund år 1982. Hon prisbelönades med Pro Finlandia-medaljen 1989.

Trots rader av utmärkelser och priser, goda recensioner och en stadigt befäst position som den finlandssvenska arbetarrörelsens egen historieskrivare led Anna Bondestam livet igenom av mindervärdeskomplex. Det framkommer tydligt bland annat i de djupgående intervjuerna i samlingen Finlandssvenska författarintervjuer.⁵

Komplexen bottnar i olika skikt i hennes livsberättelse. Som finlandssvensk författare i mitten av 1900-talet sticker Anna Bondestam ut. Hon kommer från arbetarklassen, är österbottning, socialdemokrat och kvinna i en epok då de flesta författare har en helt annan social bakgrund. Därtill skriver hon epik och skildringar av bygdernas människor under en tidsperiod då en modernistisk stil och självbespeglning är i ropet.

I en av intervjuerna säger Bondestam att hon upplevde att kollegerna i Finlands svenska författareförening betraktade henne som en andra klassens författare:

Jag har alltid upplevt mig som ensam. Jag var ju så annorlunda, skrev så annorlunda. Jag hade ju en alldeles annan motivation än alla andra. Och jag vet att alla tyckte att det var alldeles onyttigt, epik, det var ju så gammaldags, ingenting att syssla med mera.⁶

4. Claes von Rettig, ”Anna Bondestam, Österbotten”, *Aftonbladet* 13/3 1961.

5. Samlingen Finlandssvenska författarintervjuer, SLSA 1099, intervjuare Inger Bäcksbäcka, Svenolof Karlsson, Ingmar Svedberg och Inga-Britt Wik, Historiska och litteraturhistoriska samlingen, Svenska litteratursällskapet i Finland (SLS arkiv), Helsingfors.

6. *Ibid.*

DE FORMATIVA ÅREN

I Anna Bondestams livsberättelse urskiljer man en röd tråd. Hon försöker aldrig klippa av den. Tråden är bokstavligen röd – hon föddes in i socialdemokratin och höll sig till den livet ut. Trädens båda ändar, början och slutet, finns i Jakobstad.

Anna Elfving föddes i arbetarstadsdelen Skata till ett par resursstarka föräldrar. Hon föds in i berättelsen som utgörs av den samhällsutveckling som vårt land genomgick under 1900-talet. Hon är en del av denna berättelse; hon upplever den och hon skriver om den. Hennes liv sträcker sig genom nästan hela 1900-talet, men hon återkommer ständigt till de mest formativa åren, seklets ungdom. Uppväxten präglades av de lyskraftiga föräldrarna. Otto och Lina Elfving var starka personligheter. För Ottos, plåtslagarens, del räckte lyskraften till att ge honom en plats i riksdagen, där han som socialdemokrat invaldes 1919. Tobaksarbeterskan Linas styrka räckte till ett långt liv, hon levde till 99 års ålder, ständigt nära dottern, med en vitalitet som syntes i både ord och handlingar.

Föräldrarna kom att ta en betydande plats i Anna Bondestams liv och författarskap. Hemmets värderingar, särskilt faderns livssyn, formade henne. Otto var ideologiskt övertygad. Han var het i tanken men inte i gärningar, ville övertyga genom argumentation men inte genom att slå näven i bordet. I hemmet rådde en humanistisk anda som bottnade i en svag tilltro till auktoriteter. ”Tänk själv, lärde han mej”, säger Bondestam.⁷ Otto Elfving själv blev däremot, i kraft av sitt intellekt, en auktoritet. Han var en ledare; många ville samtala med Otto i hans hem. Anna Elfving lyssnade till politiska diskussioner ända från barnsben. Hon lärde sig tidigt att aldrig slentrianmässigt acceptera ett konventionellt tänkande. Då hon var tio år utbröt inbördeskriget, ett krig som fick återverkningar i decennier av Finlands historia. Månaderna före hennes elvaårsdag i april 1918 blev det klart för Anna att det spelade en roll var man stod politiskt och att denna positionering kunde påverka hela livshållningen.

---

7. Samlingen Finlandssvenska författarintervjuer, SLSA 1099, SLS arkiv, Helsingfors.

1918 har präglat mig för livet. Inte så att det konserverade hatkänslor, men det kom att binda mej vid mina föräldrar och deras meningsfränder med så starka band av lojalitet och sympati att de har hållit livet ut. Självfallet har jag senare ur min politiska hållning mönstrat ut mycket av den religiöst färgade socialism som var mina föräldrars.⁸

ROMANEN *KLYFTAN* VÄXER FRAM

Upplevelserna år 1918 tog sitt tydligaste litterära uttryck nästan trettio år efter själva kriget. År 1946 gav Anna Bondestam⁹ ut romanen *Klyftan*¹⁰, allmänt betraktad som en av de första skildringarna på svenska av inbördeskriget ur de rödas perspektiv.¹¹ Vägen till att skriva en roman som *Klyftan* var dock långt ifrån spikrak. Anna hade lämnat Jakobstad hösten 1925 för att studera vid Helsingfors universitet. Plåtslagarens och tobaksarbetarens dotter begav sig ut på en regelrätt klassresa då hon lämnade småstaden. Helsingfors och dess vänsterintellektuella kretsar blev hennes hem de följande dryga 50 åren. Sin författardebut begick Anna Bondestam år 1936 med småstadskomedin *Panik i Rölleby*.¹²

Men det är först romanen *Lågt i tak*¹³ år 1943 som får status av ett pionjärverk: en finlandssvensk arbetarskildring. Den var ett avgörande steg för det fortsatta författarskapet, och Bondestam fick nu ett första grepp om sin förmåga att skildra folket i svenskbygden. I en intervju kommenterar Bondestam beslutet att skriva en roman om finlandssvensk arbetarklass: "Nångång skulle det väl bli så att jag blir en social författare, om jag överhuvudtaget skulle bli en författare. Allt var ju bäddat för det. Hela min uppfostran och allting."¹⁴ *Lågt i tak* förebådade *Klyftan* men också *Vägen till staden* och *Stadens bröd*.

8. Anna Bondestams arkiv, odaterat föredrag om det egna författarskapet, Jakobstads museum, Jakobstad.

9. Anna Elfving tog makens efternamn Bondestam vid giftermålet 1936.

10. Anna Bondestam, *Klyftan*, Helsingfors: Holger Schildts förlag 1946.

11. Se bl.a. Thomas Warburton, *Åttio år finlandssvensk litteratur*, Helsingfors: Schildts 1984, s. 307.

12. Anna Bondestam, *Panik i Rölleby*, Helsingfors: Holger Schildts förlag 1936.

13. Anna Bondestam, *Lågt i tak*, Helsingfors: Holger Schildts förlag 1943.

14. Samlingen Finlandssvenska författarintervjuer, SLSA 1099, SLS arkiv, Helsingfors.

I oktober 1944 går fadern Otto bort i lungshot och hans död sätter igång en mental process hos dottern. På Helsingfors gator och torg gläder man sig åt freden efter fortsättningskriget men i Bondestams inre börjar ett gammalt krig sakta utspela sig igen. Minnena från 1918, då hon var en tioårig brådmogen skolflicka och rädd för att pappan skulle dödas, väcks till liv: ”Då dog han varje natt för mig, för min inre syn. I flera månaders tid.”¹⁵ Bondestam kallar det den dolda terrorn. Den drabbade ett oskyldigt barn som kväll efter kväll sjönk ner i bottenlös oro över att fadern – ordförande för stadens finska arbetarförening – skulle bortföras av de vita och dödas.

Bondestam ville behandla sina erfarenheter av rädslan och göra dem allmängiltiga. Hon hade levande minnen av en dramatisk period i landets historia och hon behärskade sitt hantverk. Men för att skriva en bok som *Klyftan* i mitten på 1940-talet krävdes det mera än så; det krävdes mod. Bondestam tänkte skriva dokumentärt och blottlägga sina personliga känslor av utanförskap. Dessutom tänkte hon bryta ny mark i den finlandssvenska litteraturen med en skildring av 1918 ur de rödas perspektiv. Hennes kapacitet som författare skulle prövas på allvar. I ett efterhandsperspektiv kan det förefalla givet att Anna Bondestams stora litterära framgångar röntes inom detta tematiska område. I det mentala klimat som rådde i Finland under 1940- och 1950-talen var framgången dock långt ifrån förutsägbar.

Avgörande för Bondestams utveckling till författare var att hennes föräldrar hade haft insikt och råd att välja en tillräckligt krävande skolgång för dottern. Men bildningsgången skuggades av hennes sociala bakgrund. Redan från den första klassen har Bondestam tydliga minnen av klasskillnader: I ”Tant Svanlunds skola” lät tant Svanlund eleverna veta att det var skillnad på folk och folk, under tidsperioden när skillnaderna redan började skifta i vitt eller rött.¹⁶ Ännu tydligare blev skiljelinjerna i läroverket hösten 1918.

Anna Bondestam har i intervjuer och egna föredrag lyft fram att *Klyftan* ska ses som ett slags dokumentation av hennes egna barn-domsminnen från den tid som beskrivs i romanen. Hon ställde själv

---

15. Ibid.

16. Ibid.

ett sanningskrav på det hon beskrev.¹⁷ Hon skriver självbiografiskt ur ett barns perspektiv. Berättarrösten, den tioåriga flickans, är Anna Bondestams egen. Boken utspelar sig år 1918 i Jakobstad; i romanen berörs bland annat känsliga händelser som de vitas avrättning av sju män vid porten till tobaksfabriken. I centrum står Bondestams alter ego Rut och hennes tankevärld. Trots det skenbara lugnet i småstaden blir det under krigets gång allt klarare för Rut att hennes familj befinner sig i en utsatt position. Ingen uttalar det klart, men det som händer familjens vänner, den rädsla hon uppfattar hos modern och den tryckta stämningen i hemmet förmedlar en bild som gör henne skräckslagen – för i den ingår ett hot mot hennes föräldrar.

I *Klyftan* bygger huvudpersonen Ruts tankar på Bondestams egna erfarenheter från läroverket:

I skolan kröp hon in i tystnadens pansar och bara lyssnade och iakttog. Här till och med mer än någon annanstans. För här, det visste hon ju, befann hon sig mitt inne i fiendeläget.

Ibland kom det också ett glåpord singlande och träffade henne rakt i ansiktet. Då vände hon ryggen till och flydde som en hare. Och sedan gick hon och väntade i ett slags panisk skräck. Men det kom aldrig någon fortsättning, hon blev aldrig tjudrad vid någon offentlig skampåle som Den Föraktade Fienden. Men ändå upphörde hon inte att frukta.

[...] Men ibland gick hon och önskade så intensivt att hon hade fått vara en av dem igen, att hon helt enkelt sviktade. Då lyssnade hon inställsamt när de talade om kriget, om de vitas hjältedåd och de röda banditernas grymheter. Lyssnade och teg, feget och med intresserad uppsyn. Gjorde sig till och kråmade sig och kände sig ynkelig och ville gråta. Var en liten tragikomisk pajas och visste det själv på något vis. Sedan skämdes hon och gick och rabblade för sig själv: de ljuger, de ljuger de ljuger. Men det hjälpte inte stort, för hon visste

---

17. Se vidare Pia Heikkilä, *Anna Bondestam. Det röda Svenskfinlands röst*, Skrifter utgivna av Svenska folkskolans vänner, volym 195, SFV:s biografiserie nr 4, Helsingfors: Svenska folkskolans vänner 2013, s. 110–111.

ju att hon aldrig hade vågat säga det högt och det kom henne att skämmas ännu mera.¹⁸

Utåt syntes knappast något av den tioåriga flickans inre pina. I läroverket dominerades klassen i själva verket av arbetarbarn. Men andan i skolan var vit. Värderingarna formulerades av borgerligt sinnade: lärarna, stadsbarnen och böndernas barn från landsbygden, de flesta självklart rotade i den svenska, ägande klassen. Att i denna omgivning vara dotter till den finska arbetarföreningens ordförande satte livslånga spår i Anna Bondestam. Hon var en god elev. Duktigheten var hennes försvar. Hon lärde sig att stålsätta sig mot den påträngande normen, utan att göra väsen av sig. De egenskaperna satt kvar då Bondestam 20 år senare skrev *Klyftan*. Bondestams sätt att skriva tog en ny riktning; hon skrev med större eftertanke än tidigare. Att bearbeta texten hårt blev ett slags förberett försvar inför annalkande anfall. ”Jag trodde ju att det skulle bli en förskräcklig storm mot den, men det blev det ju aldrig. Men jag trodde det. För att jag skrev om 1918.”¹⁹

Genom att ge ut *Klyftan* tycker Bondestam att hon ger sig in i en politisk debatt. Hon är inte den retoriskt utåtriktade typen, ställer sig inte på barrikaderna. Inte heller som skildrare av 1918 tar hon till brösttoner. I stället är det hennes lågmälda säkerhet som får beröm då *Klyftan* läses av kritikerna hösten 1946. Bertel Kihlman i *Nya Argus* säger att hon är värd erkännande för den lugna och säkra behärskning, den genomlysta objektivitet som präglar skildringen från den första sidan till den sista.²⁰ I *Jakobstads Tidning* prisar Hans Hartell:

författarens psykologiska skildring som gör boken till en konstnärlig helhet, som jämte den värdade, strama och frasfria stilen gör att man måste ge den ett mycket högt betyg, oavsett hur man än reagerar mot de åsikter och teser som förs fram på dessa sidor.²¹

18. Bondestam, *Klyftan*, s. 40.

19. Samlingen Finlandssvenska författarintervjuer, SLSA 1099, SLS arkiv, Helsingfors.

20. Bertel Kihlman, ”Anna Bondestams nya bok”, *Nya Argus* 15/11 1946.

21. Hans Hartell, ”Fyra finländska författarinnor. Ett axplock ur bokfloden”, *Jakobstads Tidning* 14/11 1946.

P.O. Barck i *Hufvudstadsbladet* slår fast att ”inbördeskrigets upplevelser var smärtsamma för båda sidor och det är inte längre angeläget stanna vid dess politiska aspekt. Det har Anna Bondestam inte heller gjort”²². En del recensenter har behov av att näpsa författaren. Einar Holmberg i *Åbo Underrättelser* påminner om att ”vad hon (Rut) upplevde på den röda sidan av den skiljande linjen är för resten precis det samma som ’de vita’ upplevde på den av de röda behärskade delen av landet.”²³ Gudrun Mörne i *Arbetarbladet* är en av de få som sätter ner foten:

När man läser *Klyftan* kan man inte undgå reflexionen att Anna Bondestam är den första och enda författare som på svenskt språk i Finland berört inbördeskrigets tid utifrån arbetarklassens erfarenheter och inställning. Utom Diktonius förstås, som ju snuddat vid denna motivkrets här och var i sin diktning. Vi har faktiskt just inga svenskspråkiga författare ur arbetarklassen i vårt land mer än de.²⁴

Enstaka recensenter förmådde koppla samman barndomsskildringen med det politiska, som Olof Enckell i *Nordisk bokkalender*:

I *Klyftan* är den psykologiska synvinkeln så intimt förenad med en social, att boken fångslar läsaren inte bara som en förtjusande barnskildring utan även som en lärorik analys av en given samhällsmiljö. Även tidshistoriskt är romanen betydelsefull: den låter 1918-års svåra och tragiska medborgarkonflikt avspegla sig i ett arbetarbarns föreställningsvärld och mognadsprocess. Litteraturen om denna avgörande brytningspunkt i det moderna Finlands historia har varit lika sparsam som ensidig, och inte minst därför är Anna Bondestams kloka och fint nyanserade berättelse värd särskild uppmärksamhet vid en granskning av fjolårets prosaskörd.²⁵

22. P.O. Barck, ”I skuggan av skräcken”, *Hufvudstadsbladet* 25/10 1946.

23. Einar Holmberg, ”Barnet inför skräcken”, *Åbo Underrättelser* 27/11 1946.

24. Gudrun Mörne, ”Ett barn i skräckens århundrade”, *Arbetarbladet* 25/10 1946.

25. Olof Enckell, ”Finlandssvensk skönlitteratur”, *Nordisk bokkalender: en översikt över bokutgivningen i Norden 1946*, Bengt Åhlén (red.), Stockholm: Biblioteksböcker 1947.

Klyftan gavs ut i nytryck i början på 1960-talet, då slussarna öppnats för vänsterlitteratur. Nu lästes romanen med något andra ögon. Kurt Sanmark skriver i *Hufvudstadsbladet*:

'Klyftan' hör till den ytterst sparsamma skönlitteratur som vi har på finlandssvenskt håll om händelserna år 1918 – ett förhållande i sig värt att notera. Jag har ibland reflekterat över denna brist – är det så att ärren från kampen ännu är inflammerade för den generation som upplevde den eller växte upp i dess skugga eller har den samband med att vår författarkår ända till senaste tid i huvudsak rekryterats från de samhällslager som representerar den segrande sidan? Faktum är att en bredare skildring av inbördeskriget – eller frihetskriget, hur man nu kallar det – i finlandssvensk miljö aldrig sett dagen, trots att man tycker att temat skulle ha legat nära till hands.²⁶

Klyftan har kallats en modern klassiker och har tryckts i 26 000 exemplar. Att den är spridd, läst och älskad av många står klart, men mottagandet blev en besvikelse för Bondestam. Hon hade förberett sig på debatt och mothugg. Bondestam ansåg från första början att *Klyftan* är en politisk roman. Att de häftiga reaktionerna uteblev lämnade kvar en frustrerad känsla av att inte ha blivit förstådd.²⁷

ARBETARKLASSEN SOM LITTERÄRT TEMA

Finlandssvenska författare kom, vid den tid då Anna Bondestam debuterade, inte från arbetarkvarter i österbottniska småstäder. Majoriteten hade i stället en bakgrund i huvudstadens bildade hem. Enligt en undersökning år 1992 tillhörde 90 procent av medlemmarna i Finlands svenska författareförening år 1920 antingen överklassen eller den övre medelklassen.²⁸ Anna Bondestam satt visserligen inte och skrev i fotogenlampans sken på kvällarna efter en lång arbetsdag på fabriken – i den meningen befann hon sig inte längre i en arbetarmiljö när hon skrev sina böcker. Men i en arbetarklassmiljö hörde hon hemma

26. Kurt Sanmark, "Barn år 1918", *Hufvudstadsbladet* 23/4 1961.

27. Se vidare Heikkilä, *Anna Bondestam*, s. 116.

28. Lena Långbacka & Benita Alanne, *Finlandssvenskt författarskap. Kären och villkoren. Två undersökningar*, Åbo: Åbo Akademi 1993.

mentalt och hon tampades med klassresenärens vändor under hela sitt författarskap. I *Söner av nederlaget* noterar Sven Willner att den sociala bakgrunden ofta har betydelse för en blivande författare eller konstnär:

Det är tämligen ofrånkomligt, att den kulturella bakgrund som en ärvd förmögenhet, 'bildat umgänge' och en traditionell skolgång brukar föra med sig, vanligen ger upphov till en större säkerhet när det gäller att behärska också de konstnärliga uttrycksmedlen.²⁹

Bondestam var själv medveten om sitt utgångsläge.

Jag har en helt annan bakgrund än de flesta av mina generationskamrater bland de finlandssvenska författarna. Jag kommer från en renodlad arbetarmiljö och betraktar mig som en produkt av den. Men jag bör kanske tillägga att jag inte har några bittra erfarenheter av min ursprungsmiljö, snarast tvärtom.³⁰

Efter *Klyftan* dröjer det över tio år tills Bondestam litterärt återkommer till arbetarklasstemat. Att skönlitteraturen är en kraft, mäktigare än den historiska forskningen, märker Bondestam medan arbetet med *Vägen till staden* (1957) och *Stadens bröd* (1960) pågår. Väinö Linnas storslagna torpartrilogi utgiven åren 1959–1962 gav upphov till bred debatt och bidrog till en förändrad syn bland annat på händelserna år 1918. Också Bondestam bygger i *Vägen till staden* upp en berättelse kring de obesuttnas dröm om ett bättre liv. Två av huvudpersonerna, Mia och skomakare Vicki Byman, har formats med bekanta karaktärer för ögonen: Bondestams föräldrar Lina och Otto Elfving.³¹ I Mia skapar Bondestam en kvinnogestalt som var otypisk för tiden, med osedvanlig tåga och en vilja att ifrågasätta. Denna förmåga utvecklas under handlingens gång, inte minst under inflytande av skomakaren Vicki Byman – den okonventionell tänkande, intellektuellt lagda arbetaren.

29. Sven Willner, "Söner av nederlaget", *Söner av nederlaget och andra essäer*, Ekenäs: Ekenäs tryckeri aktiebolags förlag 1979.

30. Anna Bondestam, föredrag vid Jyväskylä universitet på 1970-talet, Anna Bondestams arkiv, Jakobstads museum, Jakobstad.

31. Samlingen Finlandssvenska författarintervjuer, SLSA 1099, SLS arkiv, Helsingfors.

Tre år senare kommer uppföljaren *Stadens bröd*. Som den centrala pelaren i romanbygget reser sig Strengbergs tobaksfabrik som ger stadens invånare arbete och bröd. Från landsbygden strömmar arbetskraften till och stadens språkförhållanden förändras – det tidigare helsvenska Jakobstad blir tvåspråkigt. Till sin intrig är *Stadens bröd* en berättelse om småstadsliv. Samtidigt är den en politisk roman som undersöker orsaken till att folket revolterar. *Stadens bröd* är en spegling av ett skiktat samhälle där de underkuvades vördnad för auktoriteter förhindrar en social utveckling. Klasskillnaderna syns inte enbart i materiell levnadsstandard utan också i skillnader i livshållning, där den överordnade på ett närmast självklart sätt utnyttjar den som tilldelats en underdånig position.

Parallellt med klasskillnaderna genomsyras *Stadens bröd* av språkfrågan. Vid tiden för storstrejken 1905 och kampen för allmän och lika rösträtt uppstår ett dilemma för stadens svenska arbetarbefolkning. Ska den, för språkets skull, ställa sig på samma sida som det svenska herrskapet eller ska den solidarisera sig med de finska arbetarkamraterna? Då Jonas i *Stadens bröd* ska ansluta sig till demonstrationståget i samband med storstrejken går han in i ledet först när han får syn på dem som står lägst på den sociala rangskalan. De är finnar. Bondestam kommenterar i en intervju:

Det är ju så naturligt för honom. Han kommer från en backstuga och har upplevat det verkliga eländet. De här har också kommit från en backstuga, det ser han på dem, de är lika honom. Då spränger han alla språkbarriärer och allting. [...] Precis likadant som då jag själv deltog i studentdemonstrationerna i slutet av 1920-talet i Helsingfors, jag gick med i den svenska men när jag såg den finska så tänkte jag att det är ju här jag hör hemma, där var folket som liknade min bakgrund, det var alldeles naturligt.³²

Bondestams närhet till det finska språket är ett viktigt arv från fadern Otto. Att den beundrade fadern talade finska – ytterligare en ingrediens som skiljde den elfvingska familjen från Jakobstads svenskspråkiga bönder och borgare – har haft en stor betydelse för Bondestam.

---

32. Ibid.

Det finska står ju mig nära. Jag har aldrig haft den inställning som många representanter för min generation har haft, att man på något sätt var överlägsen för att man var svensk. Helt enkelt därför att i den miljö som jag växte upp var det snarast min pappa som var överlägsen, i den svenska miljön klarade han sig både med intellekt och personlighet.³³

Stadens bröd kom att bli den av Bondestams böcker som recenserades flitigast. I *Hufvudstadsbladet* skriver Jörn Donner: "Vissa prosaverk förefaller på grund av sin inre natur mer än vanligt nödvändiga, som rening och uppgörelse. Sådana böcker verkar förnyande på vår verklighetssyn." Donner ser det politiska i romanen och hyllar författarens skicklighet: "Hon vill förklara och förstå framom att fördöma. Därför blir personerna utomordentligt trovärdiga."³⁴ I *Jakobstads Tidning* tonar recensenten Hans Hartell ner det politiska budskapet och ger poäng för att *Stadens bröd* trots temat inte är någon enögd tendensroman. Tendenslösheten hyllas av flera andra recenser: "den har inte karaktären av en stridsfackla kastad mot samhällsbråtet", "ingen politisk pamflett", "utan uppblåst patos"³⁵. Men alla håller inte med. I *Vasabladet* kallas *Stadens bröd* i mycket "en tendensroman – en socialskildring om än i det väsentliga kanske ändå endast en roman, stor nog att bära fram sig själv."³⁶ Också Sven Willner i *Västra Nyland* ser att "Anna Bondestam åtminstone delvis är ute i sociala ärenden men hon är ingen fanatiker."³⁷

POPULÄRHISTORIKER

Drygt 15 år senare verifierar Bondestam i populärvetenskaplig form den bild av Jakobstads förvandling till industristad och denna utvecklings verkningar för staden och stadsborna, som hon skönlitterärt tecknat i *Vägen till staden* och *Stadens bröd*. Historiken *En stad förvandlas*³⁸ är

33. Ibid.

34. Jörn Donner, "Stadens bröd", *Hufvudstadsbladet* 29/11 1960.

35. Hans Hartell, "Ett småstadsepos. Om Stadens bröd", *Jakobstads Tidning* 11/12 1960.

36. Alf Snellman, "Stadens bröd – Bondestam", *Vasabladet* 21/12 1960.

37. Sven Willner, "Mia och storstrejken", *Västra Nyland* 8/12 1960.

38. Anna Bondestam, *En stad förvandlas*, Jakobstad: Jakobstads svenska arbetarförening rf 1978.

ett beställningsarbete av Jakobstads svenska arbetarförening. Boken behandlar stadens historia ur ett folkligt perspektiv. Den är ett paradexempel på den sakprosa som Anna Bondestam övergått till att skriva efter *Stadens bröd*, som blev hennes sista roman. Hon är ingen historiker med akademiska ambitioner och kallar inte sina arbeten vetenskapliga. Hon etablerar i stället en personlig stil där humor och ironi blir kännetecken och skildringarna får litterära drag. Hennes linje är att inte dölja var hon har sina sympatier – vilket inte betyder att hon ger avkall på fakta. Hon är pedantisk i sin kontroll av källor.

En stad förvandlas gillas av de flesta recensenter. Men Bondestams polemiska stil möter också skarp kritik. Maj-Britt Höglund i *Hufvudstadsbladet* ser ett vinklat dokument och menar att Bondestam förfaller till att upprätthålla en felaktig och konstgjord klyfta mellan samhällsklasserna.³⁹ Dennis Rundt i *Vasabladet* ser däremot Bondestams perspektiv som en förtjänst:

Samtidigt som hon gör upp med den historieskrivning som betonat några få stormäns betydelse och välgärning, kompletterar hon den historiska bilden av Jakobstad på ett sätt som visar hur begränsad och inkräkt vår historieskrivning både har varit och fortfarande är.⁴⁰

Då Bondestam ger sig in på att gestalta den finlandssvenska arbetarrörelsens historia beträder hon jungfrulig mark. Nästan ingenting finns skrivet. Standardverket är Fritjof Sundqvists femtioårshistorik över Finlands svenska arbetarförbund från 1949 – och det är så gott som allt som finns. Händelserna 1918 hade tabubelagt forskning om arbetarrörelsen. Lika lite efterfrågades oavhängig forskning om inbördeskriget. Efterkrigstidens politiska balansgång i förhållande till Sovjetunionen dämpade även den segrande sidan och tystnaden lade sig över landet. Den bröts ordentligt först 1957 i och med Juhani Paasivirtas *Suomi vuonna 1918*⁴¹ och Hannu Soikkanens doktorsavhandling 1961 *Sosialismien tulo Suomeen*.⁴² Bondestams specialområde blir tiden

---

39. *Hufvudstadsbladet* 15/11 1979.

40. *Vasabladet* 15/2 1979.

41. Juhani Paasivirta, *Suomi vuonna 1918*, Porvoo: WSOY 1957.

42. Hannu Soikkanen, *Sosialismien tulo Suomeen: ensimmäisiin yksikamarisen eduskunnan vaaleihin asti*, Porvoo: WSOY 1961.

från sekelskiftet fram till 1918, den tid då arbetarrörelsen exploderade till en massrörelse. Hon följer två tydliga linjer i sina historiska arbeten: att lyfta fram den finlandssvenska arbetarklassen och att se på historien ur folkets synvinkel. Dessa linjer löper ofta parallellt.

Den finlandssvenska arbetarrörelsen har för det mesta varit liten. I de svenska regionerna har storebror Svenska folkpartiet haft ett ständigt övertag, ett faktum som – enligt Bondestam – är sociologiskt obegripligt. I text efter text återkommer hon till frågan varför arbetarrörelsen inte attraherat den finlandssvenska arbetar- och småbrukarbefolkningen. Hennes svar är språkfrågan. I *Stadens bröd* lät hon Mia och Jonas resonera kring hur språkidentiteten krockade med klasstillhörigheten. I historiken över Finlands svenska arbetarförbund, *Som en stubbe i en stubbåker*, skriver Bondestam:

Den sociala radikalism som via finskhetsrörelsen redan på 1800-talet aktiverade finnarna, såg man inte många spår av bland landets svenskar. När en nationalitetsrörelse så småningom uppstod också bland dem, tog den inte heller sikte på några sociala mål. Den såg som sin främsta uppgift att sammansvetsa en hotad språklig minoritet, och då var det föga opportunt att peka på de sociala klyftor som skiljde fattig och rik, allra minst som de flesta rika var att finna just bland svenskarna. Så mycket mer framhövdes det gemensamma, framför allt språket, men gärna också 'vår urgamla svenska kultur', som tycktes ha en mäktig förmåga att förgylla allt som var svenskt, bara det var tillräckligt gammalt.⁴³

För Bondestam var det en livsuppgift att motbevisa uppfattningen om Svenskfinland som enhetligt borgerligt. En metod för henne att driva denna tes var att skriva folkets historia, inte herrskapets. Den historieskrivningen saknades då Bondestam forskade i historia på 1960- och 1970-talen. I en intervju säger Bondestam:

När man som jag skriver om kontroversiella ämnen, också i mina historiska arbeten, är man hela tiden på jakt efter konventionella

43. Anna Bondestam & Alf-Erik Helsing, *Som en stubbe i en stubbåker. Finlands svenska arbetarförbund 1899–1974*, Helsingfors: Finlands svenska arbetarförbund 1978, s. 18.

påståenden, som man vill sticka hål på! Ibland var den konventionella bedömningen om hur saker och ting gått till förstås riktig, men det lönar sig att vara skeptisk.⁴⁴

Att hennes arbeten uppvisar en politisk tendens nekar hon inte till. Vem är helt fri från värderingar, undrar hon:

En författare som påstår sig vara opolitisk är vanligen en som oreflekterat omfattar de allmänna åsikter och värderingar som präglar det samhälle han lever i. Det betyder i klartext, att eftersom vi fortfarande lever i ett borgerligt samhälle så är han politiskt sett en borgare och det präglar nog ofta det han skriver.⁴⁵

Sin främsta insats som populärhistoriker gör hon i historiken över den lilla, framgångsrika svenska arbetartidningen *Arbetet*⁴⁶ som utkom i Åbo åren 1909–1918. Studien av den radikala lilla tidningen fungerar som en tidsspegel. Bondestam ser en styrka i att olika röster kommer till tals. Som introduktion till kapitlet om tidningens linje och innehåll skriver hon:

Det som i fortsättningen följer, bör inte heller betraktas som ett försök att ge en repetitionskurs i vårt lands dätida historia. Det är bara tidningen *Arbetets* version av den, och den var på sitt sätt något ensidig. Vilket å andra sidan inte behöver betyda, att den är så mycket oriktigare än den version som vi får oss till livs i våra kurs- och läroböcker. Boken om vårt land kan säkert skrivas på många olika sätt.⁴⁷

Hösten 1917 var den svenska arbetarrörelsen aktivare än någonsin. Medlemsantalet i de svenska arbetarföreningarna uppgick till närmare 10 000 – en tiodubbling av medlemsantalet skedde 1916–1917. *Arbetet* hade aldrig förut haft så många prenumeranter; 1918 var antalet 12 500. Långt ifrån alla svenskar i Finland befann sig på den vita sidan av

---

44. Samlingen Finlandssvenska författarintervjuer, SLSA 1099, SLS arkiv, Helsingfors.

45. Ibid.

46. Anna Bondestam, *Arbetet*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland (SSLS) nr 426, Helsingfors: SLS 1968.

47. Ibid., s. 99.

fronten. Det kommer Bondestam åt att visa i historiken om *Arbetet*. I april 1918 är tidningens saga all. De vita trupperna intar Åbo och redaktionen flyr staden. Bondestam avslutar historiken med att redogöra för en av orsakerna som drivit henne att författa texten. Hon lyfter fram det faktum att det socialdemokratiska ledarskiktet efter 1918 blev föremål för en – som hon kallar det – ond mytbildning som man ännu femtio år senare kan se reminiscenser av. Med sin bok om *Arbetet* och människorna bakom den vill hon bidra till att teckna en mer nyanserad och verklighetstrogen bild av vad som drev åtminstone vissa kretsar bland de röda till upproret år 1918.⁴⁸

JAKOBSTAD 1918

En rad slumpartade kontakter i slutet av 1980-talet leder in den då snart 80-åriga Bondestam på att skriva det som kommer att bli hennes sista bok: *Jakobstad, vintern 1918. Pietarsaaren talvi 1918* (1990). Hon återvänder igen en gång till år 1918 för att ge en bild av händelserna i Jakobstad under ödesåret. Jakobstad låg 1918 långt inne på de vita truppers territorium. Det röda motståndet var svagt – men med Bondestams dokumentation i *Klyftan* i minne står det klart att arbetarrörelsens folk hotades och pinades under hela året. Det är en enskild händelse som mer än något annat kommit att prägla historieskrivningen om 1918 i Jakobstad: avrättningen av sex röda och länssekreterare Jääskeläinen vid tobaksfabriken, mitt i stadens centrum, natten mot den 2 mars.

Händelsen har flera starkt provokatoriska drag, som redan i sig kan ha bidragit till att hålla dess minne levande. Men väsentligast är i alla fall, att den aldrig blev uppklarad. Strax efteråt inskränkte sig klarläggningen till en kort officiell kungörelse vari det hette, att de avrättade hade dömts för landsförräderi och stämplingar mot landets lagliga Regering i förbund med den ryska arvfjenden. Men mer än så blev det aldrig.⁴⁹

---

48. Ibid., s. 352.

49. Anna Bondestam, *Jakobstad, vintern 1918. Pietarsaaren talvi 1918*, Jakobstads museums publikationer nr 22, Jakobstad: Jakobstads museum 1990, s. 5.

Bondestam rekonstruerar en version av det skedda. Hon redovisar för vilka källor och vilka antaganden hon bygger sin konstruktion på och överläter åt läsaren att bedöma trovärdigheten. I slutet av boken knyter Bondestam an till sina egna minnen och sin skönlitterära beskrivning av händelserna. Hon har intervjuat August Videman, som har personliga minnen från vårvintern 1918. Videman kan bekräfta ett gammalt rykte om att det ursprungligen var åtta personer som dömdes till döden – men en av dem lyckades fly. Flyktingen sökte sig hem till familjen Videman där han fick gömma sig tills han flyttades till riksdagsman Elfving sommarstuga på Östanpå, det vill säga hem till Bondestams föräldrar.

I *Klyftan* utspelar sig flera scener kring hur Ruts föräldrar gömde en man som flytt för sitt liv undan de vita. Det torde – på basen av vittnet August Videman – ha varit den person som flydde undan sin dödsdom i mars 1918.

I *Jakobstad, vintern 1918* skriver Bondestam att Videmans uppgifter är omtumlande för henne personligen – på basis av hans beskrivningar kan hon sluta sig till att mannen som flydde undan avrättningen var Antti Järvinen, vaktmästare på den finska arbetarföreningens lokal, kallad "Talo": "Videmans berättelse stöder alltså ryktet om den åttonde dödsdömda som lyckades fly, och min berättelse kan kanske upplysa om vem den mannen var. Kanske – alltså, för något bevis som skulle hålla i alla väder har jag inte."⁵⁰

Den tvåspråkiga boken *Jakobstad, vintern 1918. Pietarsaaren talvi 1918* utkom 1990. Den möttes av ett brett intresse. I *Vasabladet* skriver Dennis Rundt: "De så kallade händelserna 1918 var länge ett känsligt kapitel i Jakobstad. Ännu på 60-talet fick till exempel samlyceisterna bara en selektiv insyn i den tidens lokala historia."⁵¹ I *Hufvudstadsbladet* recenserar *Jakobstads Tidnings* tidigare chefredaktör Anders Huldén: "Anna Bondestam, 83 år, har åstadkommit ett beundransvärt, ytterst välskrivet historiskt forskningsarbete kring en händelse som i årtionden varit mer eller mindre ihjältigen, tabubelagd i Jakobstad – men absolut inte glömd."⁵² Det allra märkligaste i den här saken, skriver

50. Ibid., s. 83.

51. Dennis Rundt, "En bit närmare sanningen om händelserna i Jakobstad 1918", *Vasabladet* 14/10 1990.

52. Anders Huldén, *Hufvudstadsbladet* 30/12 1990.

Huldén, är kanske att det har dröjt 70 år tills en seriös forskning kring detta sekels mest uppskakande händelse i Jakobstad har kommit igång – trots en stor kår av flitiga och kunniga hembygdsforskare. Av dunkla traumatiska orsaker har det tydligen bjudit emot att befatta sig med just denna fråga. I *Helsingin Sanomat* skriver Jukka Rislakki att historiken är anspråkslös i ordets positiva bemärkelse, att författaren förringar det arbete hon gjort och sina uppgifter, medger brister och hoppas att andra forskare kunde ta vid där hon slutat. Trots detta, skriver Rislakki, har Bondestam presterat en klar och koncis, objektiv krönika där vissa gamla, felaktiga uppgifter korrigeras. Rislakki noterar att Jakobstadsborna själva undgår fällande domar i Bondestams historik – författaren än försiktig och finkänslig, kanske till och med i överkant. Hon kunde säkert, om hon velat, ha hittat färgstarkare och mer blodiga versioner och berättelser av det som skett, och vem som varit skyldig till vad.⁵³

Jakobstad, vintern 1918 blir Anna Bondestams sista verk; hon är 83 år då den utkommer. Hon sluter en cirkel som börjar och slutar i Jakobstad. Tjugonio år ung skojade hon friskt med småstadsmentaliteten på Röllebys gator. Drygt 50 år senare är hon en auktoritet i position att med helt andra förtecken röra om i småstadsgrödan och lyfta på locket kring länge nedtystade skeenden.

ÅR 1918 SOM EN RÖD TRÅD GENOM LIVET

Den socialdemokratiska ideologi som Anna Bondestam bar med sig från föräldrahemmet fick sina mest tydliga konturer år 1918. Upplevelsorna som hon under krigsvintern delade med sina föräldrar präglade henne för livet och var avgörande för den väg hennes författarskap kom att ta. Verkningarna på ett rent psykologiskt plan är lika uppenbara. Ända från barndomsåren byggde Bondestam upp en bild av sig själv som den fula ankungen. Den som inte passade in på läroverket, på universitetet, i de bildade kretsarna i huvudstaden, bland författarkollegerna eller hos de borgerligt sinnade finlandssvenska läsarna och kritikerna. I diktsamlingen *Jordnära* (1972) skriver hon i "Varu- och självdeklaration": "Och så bjöd man till / pliktskyldigast / fast

53. Jukka Rislakki, *Helsingin Sanomat* 11/9 1990.

anlagen var små / för leran var sån som / det lättare blir rädsor av / än trots ...”⁵⁴ Dessa rädsor kämpade Bondestam emot i hela sitt liv. Allra tydligast har de blottats i förhållandet till författaridentiteten. Ändå gav hon aldrig upp. Hennes böcker är bevis på att hon ständigt besegrade sig själv.

Socialdemokratin, särskilt i dess finlandssvenska tappning, fanns med på ett hörn i nästan hela hennes litterära produktion på tio skönlitterära verk och sju populärhistoriska. Året 1918 ligger som ett raster över hela författarskapet: uttalat i populärhistoriska verk som *Åland vintern 1918* (1972)⁵⁵ och *Jakobstad, vintern 1918. Pietarsaaren talvi 1918*⁵⁶ och mera som en underström i romaner som *Lågt i tak* om arbetarklassungdom eller novellsamlingen *Enskilt område* som bland annat undersöker känslor av utanförskap. Anna Bondestam använde sitt politiska perspektiv som en ögonöppnare för läsaren; hennes sätt att gestalta världen, i både fakta och fiktion, utgick från en arbetarsynvinkel som hon menade gav nya dimensioner och öppnade för möjligheter till konstnärligt intressanta resultat.

I sin författarroll stod hon dock ständigt på ena sidan av en klyfta som är djupare än många andra – klyftan till modernisterna. Modernismen hade, under de årtionden Bondestam skrev skönlitterärt, ett starkt grepp om den finlandssvenska litteraturen. För Bondestam var innehållet i texten det viktiga – inte formen. Hennes syn både på modernismen som litterär stil och det hon kallade ”de modernistiska, manliga författarkotterierna” förblev fördömande.⁵⁷ Hon ironiserar över modernistikoner i en intervju:

Den modernistiska prosan kan vara oerhört vacker. En gång slog jag upp en sida i boken *Modern finlandssvensk prosa* alldeles av en händelse och tänkte: Vem skriver så här vacker prosa? Det var Rabbe (Enckell). Man märkte språket, men vad det handlade om spelade inte så stor roll.⁵⁸

---

54. Anna Bondestam, *Jordnära: Dikter*, Helsingfors: Holger Schildts förlag 1972, s. 7.

55. Anna Bondestam, *Åland vintern 1918*, Helsingfors: Holger Schildts förlag 1972.

56. Bondestam, *Jakobstad, vintern 1918. Pietarsaaren talvi 1918*.

57. Se vidare Heikkilä, *Anna Bondestam*, s. 175.

58. Samlingen *Finlandssvenska författarintervjuer*, SLSA 1099, SLS arkiv, Helsingfors.

Ironi kan vara ett sätt att försöka skapa distans men det finns tydliga drag av bitterhet i tonen, då Bondestam diskuterar varför hennes karriär som romanförfattare tog slut 1960:

Jag kände inte att jag har en läsekrets. Nog finns det väl med som ingrediens till att jag slutade skriva efter *Stadens bröd*. Att jag tyckte att jag skrev som i ett tomrum. Men jag har hela tiden varit på det klara med att jag skulle ha kunnat ha en läsekrets. Men jag har ju valt att skriva kontroversiell prosa, rent politiskt. Och där har jag ju hela den finlandssvenska mentaliteten mot mej.⁵⁹

Bondestams upplevelse av att befinna sig i marginalen på den finlandssvenska litterära scenen lyser tydligt fram i intervjuer och i hennes egna föredrag.⁶⁰ Hennes position på den litterära kartan i Svenskfinland diskuteras ingående av Svenolof Karlsson i en artikel i *Horisont* år 1984. Karlsson tar fasta på bland annat recensionerna av romanen *Klyftan* och ger stöd åt Bondestams känsla av att vara förbigången:

En sak framgår tydligt när man läser den kritik Anna Bondestam fått genom åren: man har i Svenskfinland inte förstått hennes skildringar. Hon är offer för en oförmåga i de litterära kretsarna att betrakta världen ur social synvinkel. Hon är offer för fixeringen vid modernismen. Hon har på sätt och vis avlivats utan att man sett vad man avlivat. Gång på gång har man i Svenskfinland ljudligt beklagat avsaknaden av författare som skulle skildra finlandssvenskt vardagsliv brett episkt – och inte sett att Anna Bondestam varit just denna efterlysta författare.⁶¹

Bondestams frustration kan tolkas som både klass- och könsrelaterad. I en antologi om kvinnliga proletärförfattare i Sverige, *Vardagsslit och drömmars språk* (1981), behandlas problematiken:

---

59. Ibid.

60. Se vidare Heikkilä, *Anna Bondestam*, s. 173–176.

61. Svenolof Karlsson, presentation av Anna Bondestam, *Horisont* 1984:4.

De har tagit ett steg bort från sin klass, men oftast utan att ha fått ordentligt fotfäste i den litterära världen. Banden dit förblir sköra. Kanske är det därför proletärförfattarinnorna sällan tematiserar den konflikt som är ett viktigt tema hos de främsta manliga arbetarförfattarna: konflikten mellan ursprungsmiljö och författartillvaro.⁶²

Den lätt sarkastiska syn och det tydliga avstånd som Anna Bondestam utvecklar i förhållande till en del ”väsensfrämmande” författarkolleger liknar Moa Martinsons erfarenheter i Sverige. Ebba Witt-Brattström skriver, i ovannämnda verk, om Martinsons 1930- och 1940-tal:

Moa kände sig aldrig riktigt hemma i författarkotterierna i Stockholm. Hon upplevde sig nonchalerad och sedd över axeln av de unga män som träffades för att sola sig i glansen av varandra. Hon försvarade sig genom att i sin tur se ner på dem: 'Jag vill ha med enkelt vettigt folk att göra och inte med denna sliskiga hjord av fjantar som skriver och skriver och är så estetiska att jag får magplågor'.⁶³

Samtidigt var Bondestam sträng vad gällde den litterära kvaliteten – folklivsskildringar för folklivsskildringarnas skull var ingenting att sträva efter. I debatten om folksmak och finsmak under 1940-talet, då förlaget Bros tryckpressar spottade fram så kallade folkliga romaner i tusental, valde Anna Bondestam i egenskap av litteraturrecensent tydligt sida – skildrare av folket som hon själv var.⁶⁴ I sin skarpa kritik av den så kallade bygdelitteraturen ställde hon sig på huvudstadskritikernas sida, emot provinsen och ”folket”. Från sitt helsingforsiska perspektiv formulerade hon i sin litteraturkritik liknande krav som senare Sven-Olof Högnäs, själv Bro-författare men också blivande *Horisont*-redaktör, nedtecknade i en artikel vid tiden för Svenska Österbottens litteraturförenings grundande:

---

62. Eva Adolfsson, Tilda Maria Forselius, Kristina Lundgren, Enel Melberg & Ebba Witt-Brattström, *Vardagsslit och drömmars språk: svenska proletärförfattarinnor från Maria Sandel till Mary Andersson*, Enskede: Hammarström & Åberg bokförlag 1981.

63. Ebba Witt-Brattström, ”Lita på en karl, man skulle ha strykt!’. Hela svenska folkets Moa – myten, människan och verket”, Eva Adolfsson et al., *Vardagsslit och drömmars språk*, s. 132.

64. Se vidare Heikkilä, *Anna Bondestam*, s. 124–127.

Målet bör vara att skänka de skrivintresserade en allsidig inblick i författarskapets vanskligheter, att öka självkritiken hos dem, som skriver genom att skärpa kravet på de alster som utges. Endast den vägen finns det chanser att få fram österbottnisk bygdelitteratur av god klass.⁶⁵

I artikeln ”Sprickor genom Svenskfinland” i *Finlands svenska litteraturhistoria. Andra delen* skriver Bror Rönholm om bygdeskildringarnas roll i kampanjen för finlandssvensk identitet och sammanhållning:

Visserligen möter man skildringar av landsbygdsbefolkningens hårda arbete och villkor, men ideologin får också sitt i form av idealiseringar och idylliseringar av det sunda livet och de sunda människorna på landsbygden. Förlaget Bros utgivning på 1940-talet kan ses som en sista utlöpare av denna kampanj.⁶⁶

Bondestams egna småstadsskildringar skiljer sig bjärt från denna ”ideologiskt lovvärda litteratur”. Hon irriterades djupt av publikfriande bygdeskildringar och protesterade emot lovsånger över ”den gamla, goda tiden”. Bondestam hade lämnat Österbotten i mitten av 1920-talet och bodde i Helsingfors i drygt 50 år. Hon ställde sig med den ena foten i den österbottniska myllan och den andra i de helsingforsiskt bildade kretsarna. Innehållet i hennes romaner luktade jordgolv och fattigdom, vilket matchade hennes egen jordnära inställning till tillvaron. Men hon hemföll aldrig åt nostalgi. Hon granskar sin hembygd med eftertanke.

Hon gick i otakt med det litterära uppvaknandet i Österbotten. Det som hennes österbottniska kolleger började kämpa för i och med grundandet av Svenska Österbottens litteraturförening år 1950 hade Anna Bondestam genomlevt – utåt sett med framgång – redan från början av sitt författarskap. Hon hade kämpat mot modernismens hegemoni, för litterärt kvalitativa bygdeskildringar och för att bredda litteraturens bild av Svenskfinlands sociologiska verklighet.

65. Sven-Olof Högnäs citerad i Bror Rönholm, ”Sprickor genom Svenskfinland”, utg. Clas Zilliacus, *Finlands svenska litteraturhistoria. Andra delen: 1900-talet. Uppslagsdel*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2000, s. 253.

66. *Ibid.*, s. 257–258.

Ser man till utgivning (Anna Bondestams böcker utkom alltid på Helsingforsbaserade förlag, främst Schildts), försäljningssiffror och erkänsla så lyckades hon väl. Däremot hade hennes självkänsla mått bra av stödet som de österbottniska författarna gav varandra i och med den litterära resningen i landskapet. Men hon var före sin tid, före de österbottniska författarnas tid.

Om Bondestam gått i otakt med det österbottniska litterära uppvaknandet gällde det samma för kvinnofrågan. Hon uppfattade sig aldrig som kvinnosakskvinna. Men hur skulle en Anna Bondestam – allergisk mot uppblåsta auktoriteter, konventionens patentfraser och med den kritiska livshållningen i blodet egentligen kunnat vara icke-feminist? Redan romanen *Fröken Elna Johansson*,⁶⁷ som utkom år 1939, är i all sin lågmäldhet en bok specifikt om kvinnornas ställning i samhället. Detta såg bland annat recensenten Viola Renvall som skriver i *Tammerfors Aftonblad* att boken ”borde delas ut som friexemplar till dem, som ha något att göra med kontorsflickors små löner”.⁶⁸ Trots att Bondestam aldrig har betraktat sig som en feministisk författare accepterar hon en feministisk läsning av sina romaner.⁶⁹ Den belysning som hennes böcker ger kvinnors åsidosatta position i samhället har däremot inte varit en medveten strävan.

DEN STÄNDIGA OUTSIDERN

I en utomstående iakttagares ögon finns det inga skäl för en Anna Bondestam – senast efter prisregnet med start på 1960-talet – att betrakta sig som en outsider i den finlandssvenska litteraturen. Redan 1963 hade Nils-Börje Stormbom i en artikel i *Horisont* slagit fast att Bondestam utan tvekan kan kallas:

en av våra främsta prosaister genom tiderna. Som litterär konstnär är Anna Bondestam en av dem vi länge hade för få av i Svenskfinland och alltså inte kan ståta med något överflöd på. Hon förenar i en

67. Anna Bondestam, *Fröken Elna Johansson*, Helsingfors: Holger Schildts förlag 1939.

68. Viola Renvall, ”Fröken Elna Johansson”, *Tammerfors Aftonblad* 10/1 1940.

69. Samlingen Finlandssvenska författarintervjuer, SLSA 1099, SLS arkiv, Helsingfors.

lycklig kombination social och psykologisk realism och visar i de flesta av sina böcker en skicklig behärskning av uttrycksmedlen.⁷⁰

Men ingen yttre framgång tycktes vara tillräcklig som bekräftelse för Bondestam. Den känsla av utanförskap som grundmurats under decennier blev hon aldrig fri från. Däremot blev hon försonligare med åren. Samhällsutvecklingen och den gryende välfärdsstaten bidrog till att de skarpaste motsättningarna mellan de ideologiska lägren långsamt blev suddigare i kanterna. Våren 1961 producerade Finlands Rundradio en serie där finlandssvenska författare och intellektuella talade kring temat *Jag lever i republiken Finland*. Anna Bondestam medverkade. Söderströms förlag publicerade bidragen i en bok med samma titel.⁷¹ I sitt anförande ger hon en bakgrundsteckning till sin (tidigare) motvilja mot allt som kallas fosterländskt. Hon söker orsakerna till detta i sina erfarenheter som barn i en röd familj under inbördeskriget och som socialdemokrat under Lappoåren. I dag, skriver hon, trivs hon dock ganska bra i det så kallade fosterlandet och ger en förklaring:

Det är det andliga klimatet som har förändrats. Det har helt enkelt blivit tolerantare. Kanske kan det förefalla egendomligt att påstå något sådant i en tid, som enligt många karakteriseras av en allt bittrare politisk maktkamp både mellan och inom partierna, men trots allt gör jag det, och jag gör det i min egenskap av vanlig enkel medborgare, som bättre känner till allmänatmosfären än väderleken i de politiska kretsarna. Och det är nu en gång för alla så, att i ett relativt välmående samhälle är allmänatmosfären fredligare och försonligare än i ett samhälle med svåra sociala lyten. Framför allt accepteras demokratin skäligen osökt av de flesta som det naturliga politiska tillståndet, man ser följaktligen inte oförsonliga fiender i alla, som inte tillhör samma parti som man själv, och använder inte i tid och otid fosterlandet som tillhygge för att krossa dessa fiender.⁷²

---

70. Nils-Börje Stormbom, "Anna Bondestam", *Horisont* 1963:2.

71. Anna Bondestam et al., *Jag lever i republiken Finland*, Helsingfors: Söderström & C:o Förlagsaktiebolag 1961.

72. *Ibid.*, s. 13.

Anna Bondestams författarskap har uppmärksammats i sju avhandlingar pro gradu och i ett stort antal tidnings- och tidskriftsartiklar. Hennes författarskap har kortfattat behandlats i handböcker över finländsk och finlandssvensk litteratur.⁷³ I Maria Lival-Lindströms (numera Lival-Juusela) doktorsavhandling i litteraturvetenskap⁷⁴ ingår en undersökning av romanen *Fröken Elna Johansson*. Samma roman undersöks som en del av Eva J. Johanssons doktorsavhandling år 2017.⁷⁵ Pia Heikkiläs biografi *Anna Bondestam. Det röda Svenskfinlands röst* (2013) är den första heltäckande biografien över Bondestam. Denna essä baserar sig i hög grad på biografien.

---

73. Se t.ex. Ingmar Svedberg, *Anna Bondestam – en skönlitterär socialskildrare i otakt med tiden*, Alf-Erik Helsing et al. (red.), *Eldsjälar. Personporträtt ur finlandssvensk arbetarrörelse*, Helsingfors: Schildts 2000.

74. Maria Lival-Lindström, *Mot ett eget rum. Den kvinnliga bildningsromanen i Finlands svenska litteratur*, Åbo: Åbo Akademis förlag 2009.

75. Eva J. Johansson, *Realismens röster. Kvinnliga kontorister i mellankrigstidens finlandssvenska litteratur*, Åbo: Åbo Akademis förlag 2017.

Konflikter och kompromisser på Finlands väg till parlamentarisk demokrati för hundra år sedan¹

REVOLUTIONEN I RYSSLAND OCH FINLAND VÅREN 1917

I SLUTET AV MARS 1917 upplevde Finland historiska skeenden: kejsarväldet hade störtats i Ryssland och Finland hade samtidigt överraskande förlorat sin storfurste. Den revolutionära pressen i Ryssland förkunnade frihetens, broderskapets och jämlikhetens budskap, och de ryska soldaterna på Helsingfors gator gjorde detsamma ännu synligare.

Folk var entusiastiska, men också förvirrade: Vad skulle det här innebära för landet och folket? Skulle man nu uppnå det folkvälde som olika partier hade längtat efter ända sedan lantdagsvalet 1907? Och skulle folkväldet betyda att finländarna fick makt över sitt eget land, att de finskspråkiga eller det gemena folket eller proletariatet fick makt, eller någonting helt annat?

När partierna talade om folkvälde avsåg de olika saker. Socialdemokraternas tidning *Työmies* kopplade folkväldet till revolutionen i Ryssland när den konstaterade att ”Varje tänkande människa i det här landet förstår att Rysslands frihet är Finlands frihet, att Rysslands

---

1. Denna essä baserar sig på ett föredrag vid Föredragsmaraton, Svenska Teatern och Yle Arenan 9/9 2017, <https://areena.yle.fi/1-4223034> (hämtad 7/5 2018). Den grundar sig på Pasi Ihalainens bok *The Springs of Democracy: National and Transnational Debates on Constitutional Reform in the British, German, Swedish and Finnish Parliaments, 1917–1919* (Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2017) som kan läsas fritt på sidan <http://dx.doi.org/10.21435/sfh.24>. På finska har temat tidigare diskuterats i Pasi Ihalainen, ”Suomalaisen kansanvallan ja parlamentarismien legitimitiititarkitus 1917–19 kansainvälisessä kontekstissä”, *Tieteessä tapahtuu*, Vol. 35, 2017:1, s. 3–9.

seger är Finlands seger och att folkvälde i Ryssland betyder folkvälde i Finland”.² Den nationalistiska tolkningen i Finska partiets språkrör *Uusi Suometar* löd: ”Det är endast på en laglig, finsk och demokratisk grund som Finlands folk kan nå en lycklig framtid och lägga sitt offer på mänsklighetens altare.”³ Agrarförbundets *Maakansa* utmanade de båda tidigare när den krävde att ”Det politiska och samhälleliga klass- och fävaldet måste bytas ut mot ett folkvälde”.⁴ Medan *Työmies* mest hänvisade till bolsjevistiska tidningar, var högertidningarna oroad över den samhälleliga ordningen, och Agrarförbundets organ attackerade både den gamla svenskspråkiga eliten och socialisterna.

Första världskriget hade i Ententens och centralmakternas propaganda tagit formen av en konflikt mellan dem som var för och dem som var emot demokrati. Till sina politiska system var Tyskland och Österrike-Ungern inte liberala parlamentariska demokratier, medan Storbritannien, Frankrike och Förenta staterna alla hade en liberal politisk tradition. Samtidigt kunde staterna inte uppfylla de förväntningar som uppstod bland medborgarna under påverkan av krigspropagandan och under rådande matbrist, vilket ledde till djupa legitimitetskriser i nästan alla länder, även i neutrala länder som Sverige och Schweiz. Trots censur talades det om behovet av författningsrevisioner. Debatten för och emot demokrati blev gränsöverskridande tack vare pressens sätt att hänvisa till utländska tidningar, gamla kontakter bland forskare och politiker, internationella nätverk inte bara mellan socialister men också bland konservativa och politiskt aktiva professorer och liberala journalister; till gränsöverskridandet bidrog också krigspropagandans motsättningar samt slutligen den ryska revolutionen. I det kulturellt tyskorienterade Sverige, liksom i Finland, tvistade man nu om huruvida man skulle införa ett tidigmodernt nationellt, ett

2. [Neekeri], ”Katsauksia”, *Työmies*, 25/3 1917, s. 5: ”Jokainen ajattelewa ihminen tässä maassa ymmärtää, että Wenäjän wapaus on Suomen wapaus, Wenäjän woitto Suomen woitto ja Wenäjän kansanwalta Suomen kansanwaltaa.” Om inte annat anges, översättning av citat till svenska: MJ.
3. [Anon.], ”Nykyhetken ajatuksia”, *Uusi Suometar*, 27/3 1917, s. 6: ”Ainoastaan laillisella, suomalaisella ja kansanvaltaisella pohjalla on Suomen kansa onnellisen tulevaisuuden saavuttava ja kantava kortensa inhimillisyyden alttarille.”
4. [Anon.], ”Kansan senaatti”, *Maakansa*, 27/3 1917, s. 1: ”Poliittinen ja yhteiskunnallinen luokka- ja harwainwalta on muutettawa kansanwaltaan.”

tyskt eller ett marxistiskt folkvälde eller måhända västlig demokrati och parlamentarism.

Jag kommer i det följande att diskutera orsakerna till att den demokratiska processen misslyckades i Finland. Jag frågar varför finländarna inte lyckades införa parlamentarisk demokrati när landet blev självständigt. Varför började de i stället ta livet av andra finländare som hade en annan uppfattning om folkvälde? Och hur lyckades man efter inbördeskriget uppnå en kompromiss om statsförfattningen och utifrån den bygga upp en stat som senare rentav har karaktäriserats som ”världens mest stabila”⁵? Och vilka lärdomar kan erfarenheterna från 1917–1919 ge oss än i dag?

Mitt perspektiv är jämförande och beaktar växelverkan över nationella gränser. I stället för att se den politiska processen i Finland som oberoende av motsvarande processer i andra länder vill jag ställa den i relation till utvecklingen inom de politiska kulturer som betytt mest för landet – det vill säga Sverige, Tyskland och Storbritannien samt naturligtvis Ryssland. Tidpunkten för demokratiseringen i Finland och de former den fick kan nämligen inte förstås om man bara ser på de nationella sammanhangen. De måste tolkas som en del av en lång tradition där svenskt statsskick, de ryska revolutionernas dynamik, ståndpunkter inom den tyska konstitutionsdiskussionen och de allierades seger i första världskriget ingår. Finland var en mötesplats för diskussioner som överskred gränser och som påverkade de politiska händelserna i landet. Finlands ställning som en sådan transnationell nexus gör det finska fallet högst relevant också för allmäneuropeisk historia under det sena 1910-talet och också under senare tidsperioder.

Forskningen har poängterat att orsakerna till inbördeskriget låg i ojämlikheten, den vacklande ordningsmakten, rädslan för hunger, arbetslösheten och bristen på ömsesidigt förtroende. Alla dessa faktorer spelade en roll. Många andra länder hade liknande problem, men i dem eskalerade läget dock inte på samma sätt och gav inte upphov till likadana motsättningar. Vid sidan av de aktuella omständigheterna spelade också sättet på vilket man diskuterade politik in. Före

---

5. The Fund for Peace, *Fragile States Index 2016*, <http://fundforpeace.org/fsi/wp-content/uploads/2017/05/Fragile-States-Index-Annual-Report-2016-ver-3e.pdf> (hämtad 4/5 2018).

inbördeskriget – faktiskt redan våren 1917, genast efter att den ryska revolutionen inleddes – mötte konkurrerande ideologiska diskurser lånade från olika håll varandra i Finland: den svenska traditionen som underströk konstitutionalism, den tyska akademiska diskussionen baserad på legalism och de allt mer radikaliserade revolutionära diskurserna från Ryssland. Fiendebilder som stärktes av klasskampstanken fick övertaget här. I få länder försvarades folkväldet så våldsamt som i Finland; frågan gällde vem som var mest demokratisk.

Jämförande analyser av de språkliga kontroverserna kring revolution, demokrati och parlamentarism som uppstod vid Finlands lantdag och i partipressen 1917 leder till slutsatser som i viss mån utmanar de tolkningar som tidigare gjorts gällande inbördeskrigets orsaker i det vita Finland, i den finskspråkiga skönlitteraturen och inom den sociologiskt orienterade forskningen. Blev Finland faktiskt ett slagfält mellan anhängare av olika versioner av västlig parlamentarisk demokrati och revolutionär demokrati? Var Finland det land i eller genom vilket bolsjevikerna och ett ökande antal finländska socialister ville se världsrevolutionen nå västländerna?

LÄGET FÖRE INBÖRDESKRIGET

Under första världskriget stod Finland länge utanför krigshändelserna men också isolerat från de västliga författningsdiskussionerna. Kriget påverkade dock Finland via de ryska revolutionerna och via den revolutionära diskursen som underströk den oförsonliga klasskampen. I Ryssland hade begreppet demokrati radikaliserats på ett sätt som var helt främmande inom den revisionistiska socialdemokratin i Västeuropa. De socialistiska partierna i Ryssland betonade motsättningen mellan proletariatet och den borgerliga sidan, och framhöll att proletariatet ensamt stod för demokrati medan de borgerliga utövade utsugning – en konstellation som ofrånkomligt ledde till klasskamp och inbördeskrig.

Förbindelserna mellan Finland och Petrograd var täta 1917. Ryska soldater, bolsjevistiska ledare som gömde sig i Finland och finländare som deltog i rådsmöten i Petrograd uppmanade till motstånd mot borgerlig demokrati. Den ryska revolutionen väckte också i Finland sådana förväntningar på reformer som inte den reformerade lantdagen

(efter 1906) hade lyckats uppfylla. Socialdemokraterna var ytterst missnöjda med försenade reformer men också högern var besviken på populistiska tendenser i den allmänna diskussionen. Efter 1916 hade Finlands socialdemokratiska parti majoritet i lantdagen men fick förståelse för sina mål endast av bolsjevikerna, och det här tolkades av socialdemokraterna så att bolsjevikernas politik representerade den revolution som den finländska arbetarklassen nu hade en historisk skyldighet att ansluta sig till. SDP såg också sig självt som det enda partiet som stod upp för de lägre samhällsklasserna, det vill säga kärnan i det finska folket, och för demokrati.

Efter marsrevolutionen i Ryssland hade regeringsmakten i princip parlamentariserats i Finland. Samtliga partier var representerade i senaten men det rådde en ömsesidig brist på förtroende. Högern ville följa den svenska och tyska traditionen och begränsa parlamentets inflytande genom en regeringsmakt som var oberoende av lantdagen. Det socialdemokratiska partiet, som till skillnad från sina systerpartier i Tyskland och Sverige våren 1917 inte var uppdelat i anhängare av parlamentarism och direkt aktion, blev småningom allt mer fientligt inställt till den "västliga" eller "borgerliga" parlamentarismen.

INBÖRDESKRIG I STÄLLET FÖR PARLAMENTARISK KONFLIKTLÖSNING

Lantdagsdebatten präglades av beskyllningar om brott mot parlamentarismens regler redan under diskussionerna om maktlagen sommaren 1917, med den följden att hela systemets legitimitet vittrade sönder. Socialdemokraterna utmanade lantdagen genom att utse sitt revolutionära organ till arbetarnas riksdag och jämföra det med råden i Petrograd, och genom att utöva öppen utomparlamentarisk påtryckning. De anklagade de borgerliga för att den västliga eller borgerliga parlamentarismen inte ledde till resultat, ifrågasatte den nya lantdagen som hade borgerlig majoritet, och ansåg hösten 1917 att den upplösta lantdagen ledd av Kullervo Manner var den enda rätta lantdagen. Visst fanns det ett motstånd mot planerna på "proletariatets diktatur" inom riksdagsgruppen och i arbetarpressen, men sådana röster hördes inte i plenisalen och publicerades inte heller i *Työmies*, som konsekvent ifrågasatte den nya lantdagens legitimitet.

I november–december 1917 hade Finlands lantdag delats upp i anhängare av tre transnationella ideologier. Socialdemokraterna anslöt sig i sina tal till den ryska bolsjevikrevolutionens internationella klasskamp medan de borgerliga partierna sökte stöd i Tyskland, eftersom de ansåg att det tyska statskicket bäst garanterade lag och ordning. Typiskt för högern var en orubblig legalism, likaså benägenheten att hänvisa till och använda gamla lagar och bestämmelser i egennyttiga syften. Den tredje gruppen var liberalerna. En av dem, Tekla Hultin, konstaterade att de finländska socialisterna hade allierat sig med bolsjevikerna, medan högerns sätt att klamra sig fast vid gamla lagar förhindrade alla kompromisser.⁶ Denna samtida analys sammanfattar träffande den politiska situationen i Finland före inbördeskriget.

Medan majoritetssocialisterna i Sverige, Tyskland och Storbritannien strävade efter samarbete med liberala reformister, kom man bland finländska socialister att sätta likhetstecken mellan parlamentarisk demokrati, socialdemokrati och proletariats makt. I ett socialdemokratiskt gruppanförande den 8 november 1917, dagen efter den bolsjevistiska kuppen i Petrograd, sades det att de borgerliga i Finland fruktade folkväldet och törstade efter våld och laglöshet.⁷ I centerns och högerns öron lät den här typen av försök att monopolisera folkväldet som bolsjevistisk, revolutionär demokrati, i synnerhet som SDP angrep den västliga demokratin, framställde bolsjevikerna som representanter för sann demokrati och hotade med revolution och inbördeskrig. Utanför parlamentet var förberedelserna för revolution redan i gång. Högern försvarade å ena sidan lantdagen, å andra sidan förberedde den sig på fysiskt maktbruk.

Den borgerliga regeringen, som leddes av P.E. Svinhufvud, deklarerade att den eftersträvade en regeringsform som utgick från demokratins principer.⁸ Ungfinnarnas Pekka Ahmavaara ansåg att man inte hade uppnått demokrati i Finland eftersom så många

---

6. Tekla Hultin, *Päiväkirjani kertoo*, osa 2, 1914–1918, Helsinki: Sanatar 1938, 9/II 1917, s. 223–224; 14/II 1917, s. 227; 24/II 1917, s. 239.

7. *Valtiöpäiväasiakirjat*, Helsinki: Eduskunta 1908–1975, Jaakko Mäki, 8/II 1917, s. 15.

8. *Valtiöpäiväasiakirjat*, 24/II 1917, s. 182.

socialister var beredda att gripa till terror och brödråd i stället.⁹ När ingen gemensam uppfattning om demokratin kunde uppnås, började bägge lägren se den väpnade kampen som ett alternativ. Hoten om våld och inbördeskrig blev en del av lantdagsdebatten långt innan kriget faktiskt bröt ut; först talade man om inbördeskrig och ”våld” mot lantdagen, sedan började man se våld som ett legitimt alternativ och till sist gick man ut i krig.

I själva kriget ansåg sig båda sidorna kämpa för folkväldet. Men de uppfattade alltså folkväldet på mycket olika sätt, vilket innebar att brödrådet blev speciellt bittert. De flesta socialister i Sverige ansåg att deras finländska (finska) meningsfränders uppror mot en majoritetsregering vittnade om ett ofattbart förakt för demokratin. Samtidigt fördömde utländska observatörer, i synnerhet i Tyskland, också segrarsidans straffåtgärder som kränkningar av demokratis grundprinciper.

KONTRAREVOLUTION 1918

Medan Finlands allmänna rösträtt och kvinnliga lantdagsledamöter ännu 1917 hade använts som ett uppmuntrande exempel av reformisterna i Storbritannien, Sverige och Tyskland, blev landet efter inbördeskriget ett varnande exempel på misslyckad demokrati.¹⁰ Högern i Sverige argumenterade till exempel mot kvinnlig rösträtt med hänvisning till att de finländska kvinnorna kanske inte hade förorsakat ett inbördeskrig men att deras politiska rättigheter inte hade förhindrat det heller.¹¹

9. *Valtiopäiväasiakirjat*, 26/11 1917, s. 210.

10. Till exempel William T. Goode, ”The Fate of Finland: A Stronghold of Reaction”, *Manchester Guardian*, 26/7 1918, s. 5, och Hugo Haase (oberoende socialdemokrat), *Verhandlungen des Deutschen Reichstags. Reichstagsprotokolle. Stenographische Berichte*, 23/10 1918, s. 6189, http://daten.digitale-sammlungen.de/bsb00003418/image_45 (hämtad 4/5 2018): ”In Finnland ist ein Schreckensregiment, wie es in der Welt noch nie erlebt worden ist.”

11. Carl Boberg (Högern), *Riksdagens protokoll vid lagtima riksmötet år ... Första kammaren 1918*, band 2, 27/4 1918, 27:42, <https://weburn.kb.se/riks/metadata/63/19567563.html> (hämtad 4/5 2018): ”Ja, Finland förete för närvarande en sådan bild av inbördes strider och upplösning, att det är förenat med stor sorg och smärta att betrakta den. Detta rå ju icke kvinnorna för, det vet jag nog, men de ha icke heller med sitt politiska inflytande kunnat förhindra det, och man bör taga hänsyn även till den saken.”

Demokratien i Finland var hotad så länge som det vita Finlands ledare förbehållslöst trodde på en tysk seger i världskriget. Som en följd av inbördeskriget förlorade högern tron på det finska folkets politiska omdömesförmåga, åtminstone tillfälligt. Både den finskspråkiga och den svenskspråkiga högern förkastade bolsjevism och västerländsk demokrati och ville ha en kung med tysk bakgrund för att garantera stabiliteten.

Den monarkistiska majoriteten gick till kungaval, trots att man redan i början av oktober 1918 visste att Tyskland skulle förlora kriget och att det politiska systemet skulle reformeras också där. Inbördeskriget hade visat högern vad en vänsterdemokrati skulle kunna innebära och därför krävde den begränsningar i majoritetsparlamentarismen. Den ledande politikern inom Finska partiet, Juho Kusti Paasikivi, misstrodde finländarnas förmåga och vilja att upprätthålla demokratin,¹² medan representanterna för Svenska folkpartiet var bekymrade över språkminoritetens ställning och därför ifrågasatte majoritetsdemokratin. Också en del av liberalerna önskade sig en kung som motvikt till massornas makt, även om det också fanns flera centeranhängare som konsekvent talade för demokrati och republik. Samtidigt omdefinierades socialdemokratin i Finland och partiet strävade nu efter sociala reformer genom samarbete med icke-socialistiska demokrater på samma sätt som systerpartierna i Sverige och Tyskland.

PARLAMENTARISK DEMOKRATI MED EN STARK PRESIDENT: EN FRAMTVINGAD KOMPROMISS?

De västliga demokratiernas seger i kriget tvingade den finska högern att så småningom ändra sin inställning till västerländsk parlamentarisk demokrati och anpassa sig till konstitutionella kompromisser. Våren 1919, när Tyskland hade förlorat kriget, monarkin havererat och republikanerna vunnit majoritet i riksdagen, blev det på nytt aktuellt att definiera den finska demokratin. Storbritannien och Förenta staterna lovade erkänna Finlands självständighet förutsatt att landet avstod

---

12. *Valtiöpäiväasiakirjat*, 8/10 1918, s. 53.

från den tyska monarkin. I Finland försökte man hitta en minsta gemensam nämnare i en presidentstyrd republik i västlig mening i stället för att fortsätta vara ett andra "Sverige" i den gustavianska meningen, att bli ett litet Preussen i den hohenzollernska meningen eller att ansluta sig till den leninistiska världsrevolutionen.

De extrema i båda ändarna av det politiska spektret hade förlorat sin trovärdighet i majoritetens ögon. Ingen ville ha ett nytt inbördeskrig, vilket ledde till ett brett stöd för centergrupperingarna i nyvalet våren 1919. Det avgörande i debatterna om regeringsformen var att det kompromissvilliga, omdefinierade socialdemokratiska partiet i de flesta frågorna övergick till den västliga revisionismen och visade beredskap att samarbeta med de borgerliga demokraterna från centerpartierna. Lika viktigt var att den finskspråkiga högern återvann förtroendet för folket och lyckades sträcka sig till en republikansk kompromiss på det villkor att presidenten fick monarklika befogenheter. Visserligen skulle kommunisterna och demokratikritiska högerextremister fortsätta att utmana denna kompromiss. Det behövdes också språklagstiftning och en gemensam fiende i vinterkriget innan Svenska folkpartiet fullt ut kunde ägna sig åt majoritetsparlamentarism.

VILKA LÄRDOMAR KAN ERFARENHETERNA FRÅN 1917–1919 GE OSS I DAG?

Man kan dra åtminstone fyra slutsatser av de hundra år gamla erfarenheterna från tiden Finland bröt sig loss från Ryssland och sökte efter en väg ut ur sin självständighetskris.

För det första hade utformningen av Finlands konstitution ett samband med internationella relationer och utländska konstitutionsdiskussioner – den var långt ifrån en rent inhemsk process. Allmän-europeiska politiska diskurser har ofta mött varandra i Finland, som analytiskt kan ses som en nexus. Det är viktigt att identifiera partiskhet i internationella förbindelser, ett för ensidigt fokus på vissa länder, överföringar mellan politiska kulturer och direkta gränsöverskridande påtryckningsförsök. År 1917 drabbade den revolutionära diskursen om oundvikligt klasskrig samman med högerns legalistiska ovilja att kompromissa – rentav grundlagsfetischism ärvd från den ryska tiden. Den politiska debatten polariserades, hoten om våld blev vardag och

den parlamentariska demokratin legitimitet bröt ihop redan innan den hade etablerat sig.

För det andra är begrepp som folk, demokrati och parlamentarism alltid omtvistade i den politiska diskussionen. I få länder har man försvarat demokrati och parlamentarism så kraftigt som i Finland – rentav stridit om vem som är mest demokratisk. Det är viktigt att få syn på partiernas försök att monopolisera centrala politiska begrepp eller försvaga parlamentets legitimitet för sina egna syften. En av grundbultarna i det demokratiska samhället är att man accepterar att konkurrerande politiska grupper alltid har lite avvikande uppfattningar om vad demokrati är, annorlunda målsättningar och andra förslag till lösningar på problemen än man själv. År 1918 utkämpade finländarna ett inbördeskrig där båda parterna såg sig själva som folkväldets försvarare – men de förstod folkväldet på olika sätt.

För det tredje borde man lära sig att se de spiraler av motsättningar och hot om våld som ingår i den offentliga debatten, eftersom de sätt på vilka man debatterar, påverkar de sätt på vilka man tänker och agerar politiskt. I stället för diskursivt våld borde man sträva efter att hitta mer konstruktiva lösningar, helst sådana som bygger på förhandlingar mellan representanter för medborgarna. Efter 1918 lyckades man i Finland så småningom bygga upp en fungerande parlamentarisk demokrati baserad på konstruktiv debatt och ömsesidigt förtroende. Finland är helt klart ett hoppningivande fall värt mer internationell uppmärksamhet.

För det fjärde kan till och med ett land som hamnat i en djup legitimitetskris återgå till en fungerande demokrati och parlamentarism – i synnerhet om det i bakgrunden finns erfarenheter som man inte vill att ska upprepas och dessutom ett yttre tryck. De kompromissvilliga moderata krafterna i Finland lyckades hitta en lösning 1919. Visserligen var ingen riktigt nöjd med den då, men parterna var beredda att försöka, eftersom ingen ville ha ett nytt inbördeskrig. Finländarna började kompromissa, trots att de ideologiska motsättningarna fortfarande var uppenbara. Alla parter hade lärt sig någonting av den kris som uppstod när landet uppnådde självständighet. Det här kunde man höra till exempel i det gemensamma uttalande som riksdagspartierna gav den 26 januari 2018 vid minnesstunden för inbördeskriget: ”Det breda spektret av politiska åsikter och frihet att uttrycka sina åsikter hör till

den finländska demokratin. Vi är eniga om att meningsskiljaktigheter ska avgöras genom att lyssna och diskutera.” Och slutligen: ”Det är vår allas gemensamma plikt att säkerställa att finländarna aldrig mer ska behöva uppleva förödande hat och ett inbördeskrigs fasor.”¹³

*Översättning av Nina Edgren-Henrichson,
redigering av Maren Jonasson och Anna Biström.*

---

13. Det gemensamma uttalandet av ordförandena för riksdagspartierna vid minnesstunden för det finska inbördeskriget, 26/1 2018, <https://muistovuosi.fi/sv/ar-1918-paminner-om-betydelsen-av-att-enas-och-forsonas/> (hämtad 7/5 2018).

Att mottaga främmande

Cajsa Wahllund och andra duktiga värdshusvärdinnor i det tidiga 1800-talets Finland

RESANDET BLEV PÅ 1700-TALET på ett annat sätt möjligt och mer lockande för européer än det varit under tidigare sekler. Trots krigföring på skilda håll i Europa blev resandet i allmänhet tryggare, säkrare och bekvämare tack vare bland annat bättre vägar och vagnar. Resande drog även fördel av att det växte fram ett tätare nätverk av gästgiverier och värdshus. Med de nya bad- och kurhotellen uppstod dessutom en ny standard för trivsel och komfort vid inkvartering.¹ Nöjesresenärer började också ses som en möjlighet till att göra goda affärer. I många städer investerade därför penningstarka män i fashionabla badanstalter och promenadparker med musikunderhållning och servering.²

1. Hans Heiss, "Selbständigkeit bis auf Widerruf? Zur Rolle von Gastwirtinnen bis 1914", Irene Bandhauer-Schöffmann & Regine Bendl (Hrsg.), *Unternehmerinnen. Geschichte und Gegenwart selbständiger Erwerbstätigkeit von Frauen*, Frankfurt am Main: Peter Lang 2000, s. 49–87; Per Hartmann, *Hotellens kulturhistoria i Västerlandet*, Stockholm: Mimer 1983; Ernst M. Wallner, *Von der Herberge zum Grandhotel. Wirtshäuser und Gastlichkeit. Geschichte, Wirtshausnamen, Wirtshausschilder*, Konstanz: Rosgaerten 1968.
2. Hannah Greig, *The Beau Monde. Fashionable Society in Georgian London*, Oxford: Oxford University Press 2013, s. 63–80; Peter Clark, *European Cities and Towns, 400–2000*, Oxford: Oxford University Press 2009, s. 155–157, 191–199, 310–315; Tammy M. Proctor, "Home and Away: Women, Popular Culture and Leisure", Deborah Simonton (ed.), *The Routledge History of Women in Europe since 1700*, London & New York: Routledge 2007, s. 299–340, <https://doi.org/10.4324/9780203969120>; Auvo Kostiaainen et al., *Matkailijan ihmeellinen maailma: matkailun historia vanhalta ajalta omaan aikaamme*, Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 977, Helsinki: SKS 2004; Antoni Mączak, *Travel in Early Modern Europe*, Cambridge: Polity Press 2003 [1995]; Hermann Bausinger, Klaus Beyrer, Gottfried Korff (Hrsg.), *Reisekultur. Von der Pilgerfahrt zum modernen Tourismus*, München: C.H. Beck 1991.

Frankrike och Italien, de främsta resmålen för adelssönernas traditionella *grand tour*, sågs med nya ögon efter att Laurence Sterne presenterat en ny, romantisk inställning till resandet i sin *A Sentimental Journey through France and Italy* (1768). Boken blev en succé och modell för en del senare reseskildringar.³ Etablerade sydliga resmål utmanades norröver av ett spännande nytt resmål, nämligen S:t Petersburg. Under Katarina II:s och Alexander I:s regeringstider byggdes staden upp till en storslagen metropol som sedan lockade talrika västeuropeiska resenärer.⁴ De som attraherades av exotiska men ändå någorlunda riskfria resmål valde Skandinavien och då i synnerhet Lappland, med vilket man avsåg Torneå och Tornedalen.⁵ Okunniga om och ovana vid förhållandena i norr som många utländska resenärer ändå var, kunde resan i verkligheten bli mera riskabel och påfrestande än de tänkt sig.

Finlands roll var i början att tjäna som genomfartsland mellan Stockholm och S:t Petersburg eller på färden till och från Lappland. Först på 1800-talet, då ryska resenärer upptäckte Finland, blev landet ett resmål i sig. Forsen Imatra en dagsresa från Viborg/Vyborg och parken Monrepos nära Viborg blev de första populära resmålen. Senare var Brunns huset i Helsingfors under ett tiotal år på modet bland petersburgska och balttyska resenärer.⁶

3. Den upplaga som jag haft tillgång till var avsedd för tyska läsare: Mr. Yorick [Laurence Sterne], *A Sentimental Journey through France and Italy. Mit erklärenden Anmerkungen und einem Wortregister für junge Leute*, Halle: Regerschen Buchhandlung 1794 [1768]. Det blev sedermera populärt att använda "Sentimental Journey" i boktitlar.
4. En tidig resehandbok om S:t Petersburg var t.ex. Heinrich Storch, *Gemählde von St. Petersburg, I–II*, Riga: Hartknoch 1793, svensk övers. *Beskrifning om St. Petersburg, 1–2 Delen*, Stockholm: Johan Pehr Lindh 1799–1800, engelsk övers. *The Picture of Petersburg*, London: T. N. Longman & O. Rees 1801.
5. H. Arnold Barton, *Northern Arcadia. Foreign Travellers in Scandinavia, 1765–1815*, Carbondale & Edwardsville: Southern Illinois University Press 1998; Tony Lurcock, *'Not So Barren or Uncultivated'. British Travellers in Finland 1760–1830*, London: CB Editions 2010, s. 1–21.
6. Nathanaëlle Minard-Törmänen, *An Imperial Idyll. Finland in Russian Travelogues (1810–1860)*, Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk 199, Helsingfors: Societas Scientiarum Fennica 2016; Lurcock, *'Not So Barren or Uncultivated'*, s. 140–141, 202; Sven Hirn, *Imatra som natursevärdhet till och med 1870. En reselitterär undersökning med lokalhistorisk begränsning*, Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk 102, Helsingfors: Finska Vetenskaps-Societeten 1958; Päiviö Tommila, *Helsinki kylpyläkaupunkina 1830–1850-luvulla*, Entisaikain Helsinki VI, Helsinki: Helsinki-seura 1955.

Utländska resenärer erbjöds ofta att logera hos lokala ståndspersoner. Därför är det mer sällsynt än man kunde tro med beskrivningar av möten mellan resenärer och dem som tog emot resande på gästgiverier och i värdshus eller senare på hotell. I glesbygden sökte resande nattlogi på en bondgård eller i någon stuga vid vägkanten.⁷ Välbärgade resande från andra länder hade i regel med sig minst en tjänare, men tjänarna sågs inte som resesällskap utan som en nödvändighet och nämns därför endast i förbigående, om de alls nämns, i reseberättelserna. Resenärer vana vid betjäning och helt annorlunda förhållanden hade ofta ganska liten förståelse för de svårigheter som folk på landsbygden i norr hade då de försökte tillmötesgå kraven på mat och sovplats för resenärerna och deras tjänare.

I resebeskrivningar från 1700-talets Sverige med Finland och 1800-talets Finland omnämns flera traktörer, somliga vid namn eftersom de var borgare. Vårdinnan på en prästgård eller i ett annat högreståndshem omnämns alltid och oftast vid namn. Däremot nämns andra kvinnor som såg till att utländska resenärer och deras tjänare erhöll mat och sovplats bara sporadiskt, såsom värdinnor på gästgiverier och i värdshus eller hustrur på bondgårdar. Dessa kvinnor betraktades på samma sätt som pigor, tvätterskor, tjänare och betjänter: deras tjänster sågs som en självklarhet i det dåtida samhället.

Den enda värdshusvärdinna vars namn alls antyds i de samtida reseskildringar om Finland som jag läst är Cajsa Wahllund i Helsingfors som får beröm av Captain George Matthew Jones.⁸ Hade vi bara reselitteratur att gå till skulle vi alltså inte få höra eller läsa annat än anekdoter om anonyma kvinnor. Men tack vare tidningars

7. Sven Hirn, "Suomi matkailumaana vuoteen 1887", Sven Hirn & Erkki Markkanen, *Tubansien järviän maa: Suomen matkailun historia*, Helsinki: Matkailun edistämiskeskus & Suomen matkailuliitto 1987, s. 7–145; Yrjö Soini, *Vieraanvaraisuus ammattina. Kulttuurihistoriallinen katsaus Suomen majoitus- ja ravitsemiselinkeinojen kehitykseen I–II*, Helsinki: Otava 1963; Arvid Julius, *Sverige med främlingsögon. Utdrag ur utländska resenärers skildringar före 1800*, Stockholm: Wahlström & Widstrand 1930.

8. George Matthew Jones, *Travels in Norway, Sweden, Finland, Russia, and Turkey, Vol. I*, London: John Murray 1827, s. 271 f. Jones tackade "Mademoiselle Chat", och år 1822, då resan ägde rum, fanns det ingen annan i Helsingfors än Cajsa Wahllund som han kan ha äsyftat. Cajsa Wahllund undertecknade ibland sina tidningsannonser "Cath. Wahllund" (aldrig "Cajsa"). Titlar och yrkesbeteckningar anges i den här essän i regel så som de står i källmaterialet.

och därmed tidningsannonserns tillkomst kan vi följa hur kvinnor på 1800-talet trädde fram som professionella värdshusvärdinnor. Eftersom några tidningar publicerade namnen på ”anmälda resande” och deras värdar och värdinnor,⁹ är det möjligt att diskutera kvinnors betydelse som värdshusvärdinnor.

I denna essä vill jag, med hjälp av uppgifter om sådana värdshusvärdinnor som vi känner till namnet, lyfta fram betydelsen av de talrika anonyma män och kvinnor som vid värdshus, gästgiverier och skjutsstationer under hästarnas tidevarv gjorde resandet landvägen möjligt. Jag börjar med att presentera utländska resenärers iakttagelser av lokala kvinnor som på ett eller annat sätt var dem till nytta. Värdinnor på prästgårdar och i andra högre ståndshem samt deras tjänarinnor har jag dock inte beaktat. Efter det presenterar jag tre värdshusvärdinnor som vi vet mera om: Cajsa Wahllund (1771–1843), Hedvig Astenius (1783–1860) och Sara Motti (död 1844). De nämns så ofta som värdinnor för ”anmälda resande” i tidningarna att jag kan använda informationen som underlag för en diskussion om möten mellan utlänningar och finländare i värdshus. Avslutningsvis granskar jag värdshus som socialt neutrala mötesplatser. I sina restauranger förde Wahllund, Astenius och Motti samman inhemska och utländska resande, fina och mindre fina, bekanta och okända.

RESENÄRERS IAKTTAGELSER AV KVINNOR SOM BETJÄNADE DEM

De utlänningar som skrev om sina resor i Sverige och Finland mottogs i regel som ståndspersoner. I sina reseberättelser försummade de inte att beskriva mötena med ståndspersoner på orten. Hur vanligt folk såg på utländska resenärer beskrivs mera sparsamt i reseberättelserna.¹⁰ I resenärers beskrivningar framställs den lokala befolkningen ofta

9. ”Förteckning öfver i Staden vistande resande” (rubriken varierade) som Päiviö Tommila använt lämpar sig inte för mina syften. Tommila, *Helsinki kylpyläkaupunkina*, Liite 1, s. 207–252; *Helsingfors Tidningar (HT)* 7/7, 21/7, 7/8 1841, 9/7, 13/7 1842, 24/7, 31/7 1844, 16/7 1845, 25/7 1846, 17/7, 4/8 1847, 28/6, 29/7 1848, 25/7 1849.

10. Ett undantag i detta avseende var Mrs. Alec [Ethel B.] Tweedie, *Through Finland in Carts*, London: Nelson 1897, s. 87, 223, 231, 252, 263 f., 273, 312. Se även Mary Wollstonecraft, *Letters Written during a Short Residence in Sweden, Norway, and Denmark*, London: J. Johnson 1796, s. 12, 40 f., <https://doi.org/10.4324/9781315578538>.

som en tyst skara som intresserat betraktar de främmande.¹¹ Trots att mötena mellan främmande och ordsbor i det hierarkiskt uppbyggda ståndssamhället alltid var ståndsbundna, ter sig dylika möten mellan två skilda världar på ett kuriöst sätt jämlika, eftersom båda parterna betraktade varandra med en antropologisk blick. Däremot var konstellationen självklart ojämlig när det gällde kvinnor som på ett eller annat sätt betjänade utländska resenärer.

Utländska resenärer iakttog förstas lokala kvinnor.¹² På 1600-talet förvånade sig greve Lorenzo Magalotti och markis Alessandro Bichi, samt på 1700-talet professor Diedrich Herman Hegewisch, över kvinnor som rodde resande i Stockholm och dess skärgård.¹³ År 1804 beundrade John Carr Stockholms tvätterskor.¹⁴ I slutet av 1800-talet förvånade sig Mrs. Tweedie över kvinnors tunga kroppsarbete i Helsingfors och i Jakobstad.¹⁵

På den svenska och finska landsbygden iakttog utländska resenärer lokala kvinnors utseende, klädsel, beteende, arbete och sysselsättning.¹⁶ På den svenska landsbygden blev utländska män angenämt

11. M. [Réginaud] Outhier, *Journal d'un voyage au nord, En 1736. & 1737.*, Paris: Pidget & Durand 1744, s. 38, 57; Reginaud Outhier, *Journal från en resa i Norden år 1736–1737. Den franska gradmätningsexpeditionen i Tornedalen 1736–1737*, övers. Gunvor & Arne Nordberg, Luleå: Tornedalica 1982, s. 31, 40; Matthew Consett, *A Tour through Sweden, Swedish-Lapland, Finland and Denmark*, Stockton: R. Christopher 1789, s. 58; Ch. St-Julien [Saint-Julien], *Impressions et souvenirs de Finlande*, Saint-Petersbourg: Pluchart 1834, s. 148. Saint-Julien var *lecteur* i fransk litteratur vid Kejsersliga universitetet i S:t Petersburg.
12. Christine Bladh, "Med främlingars ögon", Christine Bladh (red.), *Rodderskor på Stockholms vatten*, Stockholm: Stockholmia 2008, s. 145–152.
13. Lorenzo Magalotti, *Sverige under år 1674*, övers. Carl Magnus Stenbock, Stockholm: P.A. Norstedt & Söner 1912, s. 11; Julius, *Sverige med främlingsögon*, s. 63, 69, 115.
14. John Carr, *A Northern Summer or Travels round the Baltic through Denmark, Sweden, Russia, Prussia, and Part of Germany, in the Year 1804*, London: Richard Phillips 1805, s. 179 f.
15. Tweedie, *Through Finland in Carts*, s. 10, 327. Ibland förväxlades orterna Jakobstadt (Jekabpils) i Baltikum och österbottniska Jakobstad.
16. Madame de Staël, *Mémoires de Madame de Staël (Dix années d'exil). Ouvrage posthume publié en 1818 par M. le duc de Broglie et M. le baron de Staël. Nouvelle édition*, Paris: Bibliothèque-Charpentier 1818, s. 454 f.; Wollstonecraft, *Letters Written during a Short Residence*, s. 27, 37; Clarke, *Travels in Various Countries of Scandinavia*, s. 512, 520; Carr, *A Northern Summer*, s. 184; William Rae Wilson, *Travels in Russia &c. &c. Vol. II*, London: Longman, Rees, Orme, Brown, and Green 1828, s. 148, 152–158, 176; L. Morel-Fatio, *Paysages du Nord*, Paris: A. Courcier 1856 [faksimil, le Centre culturel français de Helsinki 2001], s. 121; Consett, *A Tour through Sweden*, s. 62 f.,

övertäckade då unga kvinnor satt gränslinje över hästen när de red den till skjutsstationen, skötte trötta hästar och fungerade som kuskar för resenärerna.¹⁷ På den finska landsbygden nära Imatra blev den romantiskt sinnade fransmannen Ch. Saint-Julien på 1830-talet helt förtrollad av den vackra rodderskan Marie Weström, dotter till färjkarlen vid Siitola värdshus vid floden Vuoksi ("Voxa"). Saint-Julien diktade upp en tragisk historia om henne, men hans beskrivning av Marias försrättning med fadern förefaller trovärdig.¹⁸

Utländska resenärer hade varierande erfarenheter av gästgiverier och värdshus i 1700- och 1800-talens Sverige och Finland.¹⁹ På skjutsstationer och gästgiverier på landsbygden och i stugor vid vägen plågades de resande ofta av ohyra och smutsiga sovplatser. En del resenärer föredrog att sova i sin resvagn.²⁰ Sängar var en raritet på landsbygden.²¹ Därför blev resenärerna glatt överraskade om huset,

---

Jones, *Travels in Norway, Sweden, Finland*, s. 205; Lurcock, 'Not So Barren or Uncultivated', s. III, 127, 166; Tony Lurcock, *No Particular Hurry. British Travellers in Finland 1830–1917*, London: CB Editions 2013, s. 27, 77–78, 86.

17. Jones, *Travels in Norway, Sweden, Finland*, s. 68; Charles Boileau Elliot, *Letters from the North of Europe; or a Journal of Travels in Holland, Denmark, Norway, Sweden, Finland, Russia, Prussia, and Saxony*, London: Henry Colburn & Richard Bentley 1832, s. 203.
18. St-Julien, *Impression et souvenirs*, s. 57–68, 108; Hirn, *Imatra som natursevärdhet*, s. 170–182, 206–208.
19. Edward Daniel Clarke, *Travels in Various Countries of Europe, Asia and Africa. Part the Third, Scandinavia, Section the Second*, London: T. Cadell 1823, s. 300, 311, 318, 326, 331, 366, 375, 385, 443, 459, 465, <https://doi.org/10.5962/bhl.title.121911>; William Coxe, *Travels into Poland, Russia, Sweden, and Denmark. In Five Volumes, Vol III*, London: T. Cadell 1792, s. 270 f., 274; Jones, *Travels in Norway, Sweden, Finland*, s. 66–68, 127–129, 198, 223, 250 f., 261, 281; Boileau Elliot, *Letters from the North of Europe*, s. 219 f., 243, 257, 260 f.; Carr, *A Northern Summer*, s. 191, 193, 202, 210; Wollstonecraft, *Letters Written during a Short Residence*, s. 17 f., 44–46.
20. N. Wraxall, Jun., *A Tour through some of The Northern Parts of Europe, particularly Copenhagen, Stockholm, and Petersburg. In a series of letters. The Second Edition, corrected*, London: T. Cadell 1775, s. 75, 82–93, 101 f., 178–179, 185–188; Clarke, *Travels in Various Countries of Europe*, s. 300, 311, 318, 326, 331, 366, 375, 385, 443, 459, 465; Clarke, *Travels in Various Countries of Scandinavia*, s. 508, 511; Coxe, *Travels into Poland, Russia, Sweden, and Denmark. III*, s. 270 f., 274; Jones, *Travels in Norway, Sweden, Finland*, s. 66–68, 127–129, 198, 223, 250 f., 261, 281; Boileau Elliot, *Letters from the North of Europe*, s. 219 f., 243, 257, 260 f.; Carr, *A Northern Summer*, s. 191, 193, 202, 210; Wollstonecraft, *Letters Written during a Short Residence*, s. 17 f., 44–46; Lurcock, 'Not So Barren or Uncultivated', s. 18, 35, 41, 45 f., 109, 114, 123, 160, 162, 182, 192 f.
21. Eftersom William Coxe som reste i Sverige år 1779 påstod att t.o.m. "de fattigaste

sovplatsen och värdinnan var rena och propra. Matthew Consett, som mest hade stött på dåliga gästgiverier, fann år 1786 till sin förvåning i den lilla byn Sunnanå i Norrland ett utmärkt gästgiveri-värdshus vars värdinna på alla sätt gjorde sitt bästa.²² Sommaren 1896 i Norra Savolax i östra Finland blev Mrs. Tweedie och hennes syster lika tacksamma, då de på väg till Kajana oväntat kom till ett bra gästgiveri-värdshus: "Here at last, thank heaven, we found a *majatalo* [värdshus] which was *properly inspected*. There were iron bedsteads and clean mattresses." I detta värdshus, som beskrivs som "charming", smakade allt som ställdes på bordet gott. Framme i Kajana vågade sig dessa två modiga engelska damer faktiskt på försränning.²³

I april 1800 anlände italienaren Giuseppe Acerbi med sin reskamrat till Uleåborg. De var på väg till Torneå, men på grund av menföret var de tvungna att stanna i staden längre än planerat. Fördröjningen blev emellertid mycket angenäm: "Vi kommer alltid att ha ett angenämt minne av vår vistelse i Uleåborg." Vid sidan av den lokala societeten hade värdshusvärdinnan en stor betydelse för gästernas trivsel:

Vår värdinna arbetade från morgon till kväll för att kunna duka fram en furstlig måltid för oss och för att göra vår tillvaro angenäm i alla hänseenden. Hon lät slakta kalvar, grisar och oxar, uttryckligen för oss. Havens och älvarnas mest värdefulla byten skaffades fram för vår skull och köptes utan tanke på kostnaderna.

Värdshusvärdinnan strävade till och med efter att variera deras menyer från dag till dag med olika soppor. Acerbi skrev att räkningen för det rikhaltiga och lyxiga kosthållet och allt annat han, hans reskamrat och deras tjänare hade konsumerat under veckorna i Uleåborg var helt skälig.²⁴ Deras vistelse måste ha tårt hårt på värdshusets ekonomi.

---

kojorna i Sverige voro aldrig utan denna bekväma sak [säng]", resonerade Arvid Julius att "Coxes uppgifter torde väl närmast gälla gästgivargårdarna". Julius, *Sverige med främlingsögon*, s. 110. Se även Clarke, *Travels in Various Countries of Europe*, s. 383.

22. Consett, *A Tour through Sweden*, s. 14, 16, 19, 47, 49.

23. "Här hittade vi äntligen, tack gode Gud, ett värdshus som var ordentligt granskat. Där fanns järnsängar och rena madrasser." Tweedie, *Through Finland in Carts*, s. 274 f.; om försränning s. 288–310.

24. "Our residence at Uleåborg will ever be pleasing to our recollection", "Our hostess was labouring from morning to night to supply us with a plentiful table, and to

Edward Daniel Clarke logerade samtidigt som Acerbi i samma värds-
hus i Uleåborg i ett "litet, men rent och bekvämt rum". Enligt honom
hade Acerbi och hans italienska reskamrat nio tjänare med sig.²⁵

På väg från Helsingfors till Åbo i slutet av 1820-talet övernat-
tade William Rae Wilson med sitt resesällskap på ett bra värds-
hus i "Ominia-Bijorby" nära Salo. Tydligt var dessa utländska gäster mera
generösa än de inhemska vid betalningen av räkningen, eftersom
värdinnan inte visste hur hon skulle visa sin tacksamhet.²⁶ Några år
senare skulle fransmannen Saint-Julien med sin reskamrat övernatta
i Viborg. Den enda rysktalande stadsbo som Saint-Julien lyckades
finna rekommenderade "tyska änkans" värds-
hus för fransmannen. Saint-Julien och hans reskamrat hade inget att klaga på i änkefruns
värds-
hus.²⁷ "Tyska änkan" i Viborg måste ha varit änkan efter den
tyskfödde traktören Ertman.²⁸

På väg från Sulkava till S:t Michel stannade Saint-Julien med
sin reskamrat på gästgiveriet i Jockas (Juva) där den vackra, blonda,
unga värdinnan bjöd dem på en utmärkt omelett och god hembrygd,
"petite-bière". Detta var lyx jämfört med vad resenärerna i allmän-
het fått äta och dricka. Saint-Julien glömde inte att nämna andra
tjusiga kvinnor som vid något tillfälle serverade dem, men inte heller
glömde han värdinnan som kokade kaffe till dem på ett gästgiveri,
trots att hon annars inte framställs som särskilt hjälpsam.²⁹

---

make our situation comfortable in every other respect. She killed calves, pigs and
oxen, expressly on our account. The most precious spoils of the sea and rivers were
procured for us, and purchased without regard to economy." Värds-
husets ägare var
enligt Acerbi en handlande med efternamnet Feldman. Antagligen var värdinnan
hans fru. Joseph [Giuseppe] Acerbi, *Travels through Sweden, Finland, and Lapland
to the North Cape in the Years 1798 and 1799, Vol. 1*, London: Joseph Mawman 1802,
s. 254, 276, 277 (citatt).

25. "... small, but clean and comfortable apartment". Clarke, *Travels in Various Countries
of Scandinavia*, s. 496 (citatt), 502.

26. Wilson, *Travels in Russia*, s. 177; Julius, *Sverige med främlingsögon*, s. 131.

27. St-Julien, *Impressions et souvenirs*, s. 25–26.

28. Hon skötte ensam värds-
huset åtminstone år 1827, möjligen redan tidigare, och
titulerades år 1832 "Traktörskan Ertman". *Wiburgs Wochenblatt* 24/12 1824, 9/6 1827;
HT 21/7 1832 ("Resande."). Om dottern Amalia Ertman (Ertmann), se *Finlands
Allmänna Tidning (FAT)* 3/8 1844 ("Notification"). Ertman skrevs ibland Ertmann
eller Erdtman.

29. St-Julien, *Impression et souvenirs*, s. 128, 193, 220, 224 f., 296. Med "petite-bière"
avsåg fransmännen eventuellt svagdricka.

Under Europas så kallade galna år 1848 valde Emmanuel Galitzin, en rysk furste, det fridfulla och ordentliga Storfurstendömet Finland som sitt resmål. Han och hans reskamrat samt deras betjänt reste från S:t Petersburg till Torneå. De övernattade i gästgivargårdar och Galitzin utformade skildringen av resan som en resehandbok som tog läsaren från gästgiveri till gästgiveri. I Rantasalmi blev de mottagna av två damer som hade goda intentioner men inte helt lyckades med dessa; gästgiveriet var dock rent och trivsamt. Efter att de lämnat Kuopio anlände de till byn "Savokaniarvo", där gästgiveriet var berömvärd, trots att det till det yttre var anspråkslöst. Både värdinnan och linnet var oklanderligt rena, "la crème" (grädden) var utmärkt och dukningen med silverbestick till och med något lyxig. På väg tillbaka från Torneå anlände de till ett gästgiveri-värdshus i Brahestad som överträffade alla andra. Värdinnan visade dem till ett rum där sängarna, i sig en raritet, var mjuka och mattorna tjocka. Dessutom tycks värdinnan ha haft ett gemensamt språk med dem, vilket inte hade varit fallet i Uleåborg.³⁰

I ödemark och skärgård sökte resenärer härbärge i bondgårdar eller i nödfall i vilken stuga eller koja som helst. Deltagarna i den berömda franska gradmätningsexpeditionen i Tornedalen 1736–1737, under ledning av Pierre Louis Moreau de Maupertuis, underkastade sig verkliga strapatser i ödemarken. Fransmännen och de lokala män de anställt som roddare och byggare av mätningstorn och mycket annat övernattade i de mest varierande förhållanden, även vid en lägereld. Fransmännen återvände därför gärna till bondgårdar de redan besökt, såsom till "det goda huset" nära Aavasaksa och forsen Kattilankoski där de blivit väl mottagna och serverade god kvällsvard.³¹

Resan över Ålands hav kunde på sommaren vara behaglig, men på vintern var den alltid riskfylld.³² På sommaren 1804 var färden en ren

30. Emmanuel Galitzin, *La Finlande: notes recueillies en 1848 pendant une excursion de Saint-Petersbourg à Torneo*, Paris: Bertrand 1852, *Tome 1*, s. 206–209, 267 f., 355–357; *Tome 2*, s. 18–21, 52 f., 104, 133–137.

31. Outhier, *Journal d'un voyage au nord*, s. 54–94, 97–116, "nous avons diné à Hyouging, dans la Maison où nous avions été si bien reçus le 30 Juillet", s. 116; Outhier, *Journal från en resa i Norden*, s. 38–63, 66–79, "Vi åt middag i Juoksenki i det hus, där vi den 30 juli blivit så väl mottagna.", s. 79.

32. Julius, *Sverige med främlingsögon*, s. 120; Coxe, *Travels into Poland, Russia, Sweden, IV*, s. 16–26; Lurcock, *Not So Barren or Uncultivated*, s. 109 f., 147–148, 174 f.

idyll för John Carr, och en fiskargård tedde sig som ett litet paradiset där den unga fiskarhustrun lagade och dukade fram kvällsmat åt Carr och hans reskamrat.³³ Däremot hade den vintriga färden från Grisslehamn några år tidigare varit livsfarlig för Edward Daniel Clarke. I beskrivningen av strapatserna skyntar enstaka kvinnor. Värddinnan på gästgiveriet i Sottunga var stolt över husets renhet: inga löss eller skinnbaggas i sängarna. På fastlandet fanns det inget härbärge mellan Varstala och Åbo, men i byn Vinkkilä lyckades Clarke och hans resesällskap övertala en änkefru att ta emot dem i sitt hus över natten, mot löfte att de skulle betala som i en gästgivargård.³⁴ Vintern 1852 blev färden från Grisslehamn lika farlig för Louis Léouzon Le Duc. I sin reseberättelse beskriver han värddinnan på gästgiveriet i Eckerö som hjälpsam och döttrarna som tjänstvilliga. På Seglinge var det svårt för fiskarhustrun att ställa fram en måltid för resenärerna och deras tjänare, då det bara fanns lite strömming, kål och potatis i huset. Följande dag, då Léouzon Le Duc och hans resesällskap var på väg till Kumlinge, kokade värddinnan på gästgiveriet kaffe till dem.³⁵

Reseberättelser från ståndssamhällets tid påminner avlägset om de reseberättelser som europeiska resenärer under kolonialtiden skrev om länder som var koloniserade av något europeiskt land. Utländska resenärer i Sverige och Finland kunde, liksom vita européer i kolonialländer, vänta sig att bli erbjudna logi hos lokala ståndspersoner. En dåtida resenär, Charles Boileau Elliot vid Bengal Civil Service, insåg likheten då han beskrev Sverige: ”här, precis som i Indien, är varje gentlemans hem öppet för den resande”.³⁶ Fransmannens inledningsvis något nedlåtande inställning till de lokala män de anställt i Tornedalen förändrades dock och blev mera uppskattande under de gemensamma strapatserna i ödemarken. Tydligare var likheten i beskrivningar av de vintriga färderna över Ålands hav då de två utländska resenärerna

33. Carr, *A Northern Summer*, s. 182–188; om fiskargården s. 184.

34. Clarke, *Travels in Various Countries of Europe*, s. 302–382; om Sottunga s. 352 f.; om Vinkkilä s. 382, 384; svenskt särtryck *En resa på Åland vintern 1799*, övers. Jocelyn Palmer, bearb. Gunilla Lundberg-Kelly, Mariehamn: Ålands litteraturförening-Ålands skötbåtsförening 1982, s. 49 f., 69–71.

35. Léouzon Le Duc, *Les Îles d'Åland*, Paris: L. Hachette 1854, s. 17–56; om kvinnorna s. 25, 28, 49–51.

36. "... here, as in India, every gentleman's house is open to the traveler." Boileau Elliot, *Letters from the North of Europe*, s. 208, även s. 218.

faktiskt riskerade de lokala männens liv. För utländska resenärer utgjorde de män och kvinnor som stod dem till tjänst en del av en infrastruktur som de tog för given.

FÖRETAGSAMMA VÄRDHUSVÄRDINNOR

Vid sekelskiftet 1800 tillät magistraterna i större svenska och finska städer efterfrågan styra då det gällde tillstånd att öppna värdshus och krogar. I början av 1800-talet fanns det i Stockholm i runda tal 700 krögerskor,³⁷ samtidigt som utländska resenärer klagade över bristen på ordentliga värdshus för resande.³⁸ I Helsingfors fördes en ganska liknande politik, vilket var i enlighet med borgarnas intressen.³⁹ I slutet av 1700-talet fanns det i Åbo vid sidan av ”krögarnas stora skara” bara ett bättre värdshus, Seipells värdshus, där bland andra Edward Daniel Clarke tillbringade sin första natt i Åbo.⁴⁰ I Borgå och Viborg var det i stort sett likadant: talrika krogar men bara ett eller två värdshus.⁴¹ Även bättre värdshus serverade förstas alkohol, men de strävade efter att skilja sig från mängden av krogar och tavernor som var avsedda för lägre samhällsgrupper.

I åtminstone Åbo, Helsingfors, Borgå och Viborg fanns det under första hälften av 1800-talet bättre värdshus där kvinnor ansvarade för hela verksamheten. Deras värdshus var avsedda för respektabla gäster och förutom inkvartering erbjöd de gästerna en bra restaurang. För ortsborna profilerade sig värdshusen som klubbrum. Att driva värdsh-

37. Christine Bladh, ”Kvinnors dubbla beroende av sprit. Beskänkta kvinnor och kvinnor med utskänkning i Stockholm 1812–1816”, Christine Bladh, Elisabet Cedersund & Jan-Erik Hagberg (red.), *Kvinnor och män som aktörer och klienter*, Stockholm: Nerenius & Santérus 1997, s. 11–40.

38. Acerbi, *Travels through Sweden, Finland, and Lapland*, s. 32; Carr, *A Northern Summer*, s. 118; Jones, *Travels in Norway, Sweden, Finland*, s. 116, 136.

39. Jessica Parland-von Essen, *Affärer, allianser, anseende. Konsten att tillhöra eliten i Helsingfors ca 1740–1820*, Helsingfors: Schildts 2010, s. 77–89; Ester-Margaret von Frenckell, *Offentliga nöjen och privata i Helsingfors 1812–1827, med en historisk översikt*, Helsingfors: Söderström & Co. 1943, s. 160 f., 237, 244 f.

40. Oscar Nikula, *Åbo stads historia 1809–1856*, Åbo: Åbo stad 1973, s. 132; Clarke, *Travels in Various Countries of Europe*, s. 385, 443. I Clarke står namnet felaktigt i formen ”Scippell”.

41. Torsten Hartman, *Borgå stads historia, andra delen*, Helsingfors: G.L. Söderström 1907, 413 f.; W. Ruuth, *Viborgs stads historia. Första bandet*, Helsingfors: [Viborgs stad] 1903, s. 633–635.

husverksamhet var en bra marknadsnisch för kvinnor; värdshusen räknades inte till de borgerliga näringarna och driften krävde inget stort kapital.⁴²

I Åbo fick källarmästare Seipell år 1800 en konkurrent då värdshusvärdinnan Eva Falck⁴³ hyrde det nya Brinkala eller Bremerska huset vid Stortorget och öppnade ett högklassigt värdshus. När kung Gustav IV Adolf sommaren 1802 besökte Åbo i sällskap av drottningen, blev de höga gästerna trakterade av Eva Falck. Hennes värdinneskap i Brinkalahuset blev dock kortvarigt.⁴⁴ Nästa professionella värdshusvärdinna i staden var Christina Catharina (Cajsa) Wahllund, som flyttat till Åbo från Stockholm. Hon började anspråklöst år 1812, men var redan 1813 ansvarig för värdshusverksamheten i det nya Societetshuset i Åbo och 1816 för Seipells värdshus.⁴⁵ Det finns emellertid inga uppgifter om resande i Eva Falcks eller Cajsa Wahllunds värdshus i Åbo.

Hösten 1819 flyttade Cajsa Wahllund till Helsingfors.⁴⁶ Det är oklart exakt var hennes första värdshus var beläget. En tidningsnotis från februari 1820 antyder att hon då hade sitt värdshus i kommerserådet Heidenstrauchs hus.⁴⁷ Även i Helsingfors flyttade hon ofta sin värdshusverksamhet, men höll sig ändå alltid i kvarteren vid eller kring Stora torget (Senatstorget). Läget signalerade att det var fråga om ett

42. Marjatta Rahikainen, "Urban Opportunities. Women in the Restaurant Business in Swedish and Finnish Cities, c. 1800–1850", Johanna Ilmakunnas, Marjatta Rahikainen & Kirsi Vainio-Korhonen (eds), *Early Professional Women in Northern Europe, c. 1650–1850*, London & New York: Routledge 2017 (2018), s. 177–195, <https://doi.org/10.4324/9781315578538>.

43. För en kortfattad biografi, se Kirsi Vainio-Korhonen, "Falck, Eva", *Biografiskt lexikon för Finland 1. Svenska tiden*, Helsingfors: SLS & Stockholm: Atlantis 2008, s. 209–210.

44. Kirsi Vainio-Korhonen, "Mamselli Falckin tarina eli kaupunkihistorian tutkimatton sukupuoli", *Ihmiset ovat kaupunki*, Turun Historiallinen Arkisto 53, Turku: Turun Historiallinen Yhdistys 1999, s. 65–78; Kirsi Vainio-Korhonen, "Ravintoloitsija Eva Falck (1764–1810) ja kuningasparin juhlaillallinen", Anu Lahtinen, Sini Ojala & Kirsi Vainio-Korhonen (toim.), *Naisten kaupunki. Turkulaisten naisten historiaa*, Turun Historiallinen Arkisto 61, Turku: Turun Historiallinen Yhdistys 2010, s. 108–109; Oscar Nikula, *Åbo stads historia 1721–1809, Andra Bandet*, Åbo: Åbo stad 1972, s. 650–654; Soini, *Vieraanvaraisuus ammattina I*, s. 211–215.

45. Nikula, *Åbo stads historia 1809–1856*, s. 501–511.

46. Man vet inte exakt när hon flyttade, men i början av augusti 1819 var hon ännu i Åbo. *Åbo Allmänna Tidning* 5/8 1819.

47. Sveriges ambassad finns för närvarande i detta hus.

bättre värdshus och att räkningen var därefter. I december 1820 hade hon sitt värdshus vid Stora torget i Sunnska (Sundska) huset där hon också själv bodde. I oktober 1823 flyttade hon med sin värdshusrörelse till Mattenska huset vid torget. På hösten 1831 anmälde hon att "den värdshusrörelse som jag hittills idkat uti Hr Landshöfdingen Hjärnes hus fortsattes nu uti Hr Walleens gård vid Fredsgatan",⁴⁸ alltså nuvarande Alexandersgatan.⁴⁹ På sommaren 1834 meddelade hon att hon flyttat sitt värdshus till "Handlanden Backmans gård" vid Fabiansgatan och på hösten samma år att hon flyttat det till "Handlanden Löffströms gård [...] vid Fredsgatan nära Universitetshuset". Hösten 1835 flyttade hon sitt värdshus till "Handlanden Baranoffs hus" vid Stora torget.⁵⁰ Utöver reseskildringen av Captain George Matthew Jones som år 1822 logerade hos Cajsa Wahllund,⁵¹ finns det inga samtida uppgifter om utländska resenärer förrän lokaltidningarna år 1829 började publicera "anmälda resande". På 1870-talet publicerades en dagbok av Elizabeth Mary Grosvenor, markisinnan av Westminster. I dagboken skrev hon att hon och hennes make i Helsingfors 1827 fann "tolerable rooms", hyfsade rum, i "Mademoiselle Washlund's hotel".⁵²

Möjligtvis logerade även William Rae Wilson hos Cajsa Wahllund. Han reste sommaren 1825 genom de baltiska provinserna till S:t Petersburg och sedan vidare längs kustvägen från Viborg till Åbo. Han beskrev värdshuset i Helsingfors och dess värdinna så här:

Värdshuset som var hyfsat fint förestods av en dam med patagonisk resning och kinderna insmorda i rouge. Det föreföll som om denna dam inte ännu var trött på livet i celibat, även om hon redan var omkring sextio. Hennes hår hade inte med tiden tunnats ut eller blivit gräsprängt, för det var mycket tjockt och svart. [...] Priset för inkvarteringen var sex rubel, för middag med utmärkt vin en och en halv.⁵³

48. von Frenckell, *Offentliga nöjen och privata*, s. 206; *FAT* 9/2, 4/12 1820, 5/4, 15/5, 9/10 1823, 28/9, 3/10 1831; *HT* 28/9, 5/10 1831.

49. Fredsgatan blev Alexandersgatan 1835, se Carolus Lindberg & Gabriel Rein, "Stadsplanering och byggnadsverksamhet", *Helsingfors stads historia, III delen, första bandet*, Helsingfors: Helsingfors stad 1950, s. 52–53.

50. *FAT* 5/6 1834; *HT* 11/6, 16/6, 18/6, 29/10 1834, 26/9, 3/10, 10/10 1835.

51. Se not 8.

52. Se vidare Lurcock, *'Not so Barren or Uncultivated'*, s. 204.

53. Wilson, *Travels in Russia*, s. 173 f.

Visserligen passar åldern in på Cajsa Wahllund, och på ett porträtt som bevarats har hon fint mörkt hår och kanske lite rouge på kinderna, men annars motsvarar inte Wilsons bild senare minnesbilder av henne. Däremot stämmer ”middag med utmärkt vin” överens med andra minnesbilder av Cajsa Wahllunds verksamhet, eftersom hennes två restauranger, Kajsaniemi och Emilienburg (”Sparbanken”), blev legendariska bland helsingforsborna.⁵⁴

Kuststaden Borgå fick en ny roll då Finland blev en del av ryska kejsardömet. På färden mellan Helsingfors och S:t Petersburg låg Borgå lagom till för en vilopaus för resande och hästar. Trots detta fanns det i staden ännu på 1830-talet bara ett värdshus värt namnet, ”Fru Astenii värdshus”. Jakov Grot, professor i ryska språket, brukade logera hos Hedvig Astenius på sina resor till och från S:t Petersburg.⁵⁵ Det är okänt när Hedvig Astenius, född Sjöström, började med sitt värdshus, kanske år 1820. Bland borgåborna blev Hedvig Astenius värdshus på 1830-talet känt som stadens främsta restaurang och klubbrum.⁵⁶ William Rae Wilson beskrev värdshuset i Borgå och dess värdinna så här:

På värdshuset i Borgå togs vi emot av en enorm värdinna [... som] verkade fast besluten att allting skulle visas upp i så fördelaktig dager som möjligt, för hon beställde fram sex stora ljus som skulle placeras på bordet. En riklig kvällsmåltid bestående av vilt dukades fram tillsammans med en enorm spritflaska i kristall.⁵⁷

54. Rahikainen, ”Urban Opportunities”, s. 185–188.

55. *Utdrag ur J. Grots brevväxling med P. Pletnjov I*, övers. Walter Groundstroem, Skrifter utgifna av Svenska litteratursällskapet i Finland (SSLS) 106, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland (SLS) 1912, s. 273, 294; *Utdrag ur J. Grots brevväxling med P. Pletnjov II*, SSLS 119, Helsingfors: SLS 1915, s. 43–44, 83–84, 160.

56. Gunnar Mårtensson, *Fru Astenii värdshus. Bilder från runebergstidens Borgå*, Helsingfors: Holger Schildts Förlag 1942, s. 22–23; *HT* 11/1 1837; *FAT* 10/5, 28/10 1837; Rahikainen, ”Urban Opportunities”, s. 188–190; Anneli Mäkelä-Alitalo, *Borgå stads historia III:1 1809–1878*, Borgå: Borgå stad 2000, s. 176–180.

57. ”At the inn in Borgo we were received by a gigantic landlady [... who] seemed resolved that everything should be shown off to the best advantage, for she ordered six large candles to be set upon the table. A bountiful supper of game was set out, with an enormous crystal bottle of spirits.” Wilson, *Travels in Russia*, s. 161.

På det porträtt som finns bevarat av Hedvig Astenius ser hon ut som en anständig kvinna av lägre borgerskap.⁵⁸ Man kan anta att Wilsons kommentarer gäller henne, då det år 1825 inte fanns något annat värdshus i Borgå som motsvarar beskrivningen.

Det bästa värdshuset i Viborg i början av 1800-talet ägdes av en italienare, signor Giovanni (Johan) Motti, som räknades till stadens handlande borgare. Trots att han tog bra betalt, prisades värden och värdshuset av flera utländska resenärer. Till resenäernas belåtenhet bidrog att dottrarna Anna Natalia och Maria gav konserter för gästerna och kunde föra konversation på franska och italienska.⁵⁹ Efter Mottis död år 1834 fortsatte hans änka Sara Motti, född Virolainen, framgångsrikt verksamheten. Enligt en historia som återberättats av Esther Höckert och citerats av Sven Hirn var Sara Motti "wie eine Königin", som en drottning, vars uppträdande var "värdigt och automatiskt förskaffade henne människornas aktning".⁶⁰

I tidningarnas uppgifter om värdar och värdinnor för "Anmälda resande" på 1830-talet förekom ofta namnen på dessa tre värdshusvärdinnor: Cajsa Wahllund i Helsingfors, Hedvig Astenius i Borgå och Sara Motti i Viborg. Tack vare tidningsuppgifterna kan vi skissera en bild av utländska resande i de värdshus som förestods av dessa kvinnor.

UTLÄNDSKA GÄSTER HOS TRE DUKTIGA VÄRDSHUSVÄRDINNOR

Gästgivargårdar hade sedan 1762 dagböcker där alla resande måste skriva sitt namn.⁶¹ I och med att alla som "emottaga och herbergera

58. Porträttet är publicerat bl.a. i Mårtenson, *Fru Astenii värdshus*, s. 16.

59. Coxe, *Travels into Poland, Russia, Sweden, and Denmark*, III, s. 470 f.; Carr, *A Northern Summer*, s. 213 f.; Johann Gottfrid Seume, *Meine Sommer 1805*, Leipzig: Reclam 1978 [1806], s. 102 f.; Wilson, *Travels in Russia*, s. 150; Boileau Elliot, *Letters from the North of Europe*, s. 261; Jones, *Travels in Norway, Sweden, Finland*, s. 281; August von Behr, *Meine Reise durch Schlesien, [...] und zurück über Moskau, Petersburg, durch Finland und die Insel Rugen im Sommer 1832*, Leipzig: C. F. Hartmann 1854, s. 241 f.

60. Sven Hirn, "Signor Motti", *Lucifer*, årg. 47, 1958, s. 55–57 (citat). Se även J. W. Ruuth & Erkki Kuujo, *Viipurin kaupungin historia, III osa, vuodet 1710–1812*, Viipuri: Torkelin säätiö 1975, 50 f., 139 f.; Soini, *Vieraanvaraisuus ammattina I*, s. 294–299.

61. "Kong. Maj:ts nådige Förordning angående det, som hädanefter bör i akttagas wid Gästgifware-Gårdarne i Riket, til förekommande af allehanda olägenheter

Resande” blev skyldiga att anmäla dem ”hos Magistraten eller Politie Borgmästaren” fick gästgivargårdarnas dagböcker en motsvarighet i städerna. Anmälningsskyldigheten gällde både privatpersoner och ”Wårdshus- Källare- och Närings-idkare”.⁶² Åtminstone i Åbo var magistraten också mycket noga med att värdshusvärdar och -värdinnor alltid anmälde nya resande.⁶³ Men det dröjde innan tidningar började publicera namn på ”anmälda resande” och hos vem de logerade.

Bland hundratals ”anmälda resande” hos Cajsa Wahllund i Helsingfors, med början i januari 1829, kan vi särskilja fyra huvudgrupper. Högst bland dem i den dåtida hierarkin stod inhemska och ryska ämbetsmän med titlar upptagna i den officiella rangordningen.⁶⁴ Efter dem kom välbärgade inhemska och utländska handlande, bruksägare och fabriker.

Bland Cajsa Wahllunds svenska gäster var Greve Piper sannolikt den namnkunnigaste.⁶⁵ Det fattades inte heller höga finska och ryska ämbetsmän bland hennes gäster.⁶⁶ Att hon hade ett gott rykte i de högsta ryska kretsarna blev klart år 1836 då hon fick välkomna ”Läraren hos Hans Kejsarl. Höghet Thronföljaren, Cesarewitsch [den blivande Alexander II], Hof-Rådet och Riddaren W. v. Jerioz med Fru” och några år senare ”Adjutanten hos Hans Kejsarl. Höghet, Storfursten Michael Schipoff”.⁶⁷

---

samt hinder och uppehåll för resande, 22 Julii 1762”, [Modée], *Utdrag Utur alla ifrån 1758 års slut utkomne Publique Handlingar [...]. Sjunde Delen, til 1764 års slut*, Stockholm 1766, s. 5211, 3 §, 4 §.

62. *Åbo Allmänna Tidning* 23/8 1810.

63. Cajsa Wahllund blev 1817 tillsammans med två värdshusvärdar kallad till magistratens möte p.g.a. försummelse av anmälning. Rahikainen, ”Urban Opportunities”, s. 185.

64. Om den finska rangordningen, se t.ex. Kaarlo Wirilander, *Herrskapsfolk. Ståndspersoner i Finland 1721–1870*, Stockholm: Nordiska museet 1982, s. 138–162. Om den ryska rangordningen, se t.ex. Claes Peterson, *Peter the Great's Administrative and Judicial Reforms: Swedish Antecedents and the Process of Reception*, Rättshistoriskt bibliotek 29, Stockholm: A.-B. Nordiska Bokhandeln 1979, s. 106–113.

65. *HT* 19/8 1835.

66. *Tidningar ifrån Helsingfors* 9/1 1829, 11/1 1830, 27/6, 14/7 1831; *HT* 28/3, 9/9, 9/11 1829, 30/6 1832, 5/7 1837, 12/1, 10/8, 28/8 1839, 18/1, 7/3 1840; *Helsingfors Morgonblad (HM)* 19/10, 29/10 1832, 23/3 1836, 8/9, 25/9 1837, 5/11 1838, 8/9 1837.

67. *HM* 25/7 1836; *HT* 18/3 1840. Wahllund hade förmodligen ministerstatssekreteraren greve Robert Henrik Rehbinder och hans nära relation till kejsaren att tacka för detta.

Bland hennes affärsinriktade utländska gäster var svenska, tyska, lybska och preussiska handlande och fabrikerörer de mest frekventa, medan norska, brittiska, nederländska, franska och schweiziska var sällsyntare. Vi kan sannolikt räkna med att dessa gäster i värdshuset diskuterade affärer med bland andra Brukspatron Linder av Svartå, Greve Creutz av Malmgård och Greve De Geer av Tervik, som alla tre var ofta sedda gäster hos Cajsa Wahllund.

Den tredje gruppen bland Cajsa Wahllunds utländska gäster, säkert mest uppskattad av helsingforsborna, bestod av olika slags artister: musiker, sångare och aktörer. Hennes värdshus blev först bekant för helsingforsarna som ett ställe där man kunde köpa biljetter till konserter och teaterföreställningar, men snart började gästande teatertrupper och musiker logera i hennes värdshus.⁶⁸ "Biljetter försäljas uti mitt logis hos Mamsell Wahllund" blev en allmän fras i konstnärers teater- och konsertannonser.⁶⁹

Den fjärde gruppen bland Cajsa Wahllunds utländska gäster bestod av utländska yrkesmän som stannade några dagar eller något längre i hennes värdshus och där tog emot sina kunder. Bland dessa yrkesmän fanns en tandläkare vars kompetens täckte "artificiella tänder", en tysk och en svensk "optisk instrumentmakare" och en tysk "Konst-Trädgårdsmästare".⁷⁰

Det skulle vara intressant att veta vad gästerna konverserade om vid middagsbordet i Cajsa Wahllunds värdshus.⁷¹ I september 1829 logerade Greve Rehbinder, Expeditionssekreteraren Mannerheim, amerikanska undersåten Överstelöjtnant Law, Godsägaren Raij från S:t Petersburg och Överstelöjtnant Schulman från Borgå samtidigt hos Cajsa Wahllund. I maj 1832 bodde Kapten Ridderstähle, Lieutenanten Munck, preussiska undersåten, Handlande Hösterejl, svenska undersåten Concertmästare Beer med son från Sverige, Musik-Direktorin Heltzel, Stabs Capitaine Oberg och Lieutenanten Melan från Reval

68. von Frenckell, *Offentliga nöjen och privata*, s. 408–440.

69. T.ex. *FAT* 6/12 1820, 25/6 1822, 1/4 1824, 25/8 1825, 5/10 1826, 8/3, 28/7, 25/9 1827, 23/3 1830, 5/11 1832, 26/7 1833, 5/5 1834; *HT* 16/4 1834, 12/10 1836; *HM* 16/4 1834, 7/8 1837.

70. *FAT* 13/2, 4/6 1822, 14/11, 7/12, 23/12 1826, 3/11 1827; *HT* 22/1 1840.

71. Under första hälften av 1800-talet förtärdes middagarna i Helsingfors och S:t Petersburg tidigt på eftermiddagen och de hade ofta karaktären av ett arbetsmöte, även hos kejsaren.

samt Handlande Wrede från Hamburg samtidigt hos henne. I december 1838 bodde hos henne på samma gång svenska undersåten General Konsul af Forselles, franska undersåtarna bröderna S:t Maur, Doktorerna Bierfreund och Simiroffsky från "Willno" (Vilnius) samt Herr Ekman från Åbo.⁷²

I småstaden Borgå logerade resande ståndspersoner ännu hos ståndsfränder medan resande musiker, artister, yrkesmän och handelsmän fann husrum i värdshuset, "hos Fru Astenius". Då Konglig Dansk Kammar-Musikus Ch.L. Kellerman höll en konsert i staden i september 1839, fanns biljetter att tillgå "i undertecknads kvarter hos Fru Astenius". J. Balabrega visade i december 1841 sitt konstkabinett i rådhusalen och biljetter såldes "i mitt logi, hos Fru Astenius". Bröderna Strauss, Hof-Optici från Aachen, stannade i januari 1841 två dagar i staden och kunde träffas "hos Fru Astenius". I december samma år stannade Bröderna Tietzner, Optici och Mechanici, några dagar i staden. Likaså stod "Tandläkare och Operatör" Hindberg till stadsbornas tjänst "endast några dagar". Särskilt företagsam var S. Moritz som besökte staden två gånger år 1845. Han hade ett brett sortiment, bland annat barometrar och termometrar, "liktorns-plåster", "en vättka, [...] till utrotande af vägglöss" samt rättsmörja till att "fördriva Rättor och Möss utan giftblandning". C.G. Bonuvier kom till Borgå med trevligare artiklar: han hyrde ut "maskerad-kostymer, af diverse sorter". Till herrarna i staden sålde J. Arnstam på sin genomresa "silfverbeslagna Sjöskums-Pipor".⁷³

Viborg var en viktig och livlig handelsstad och det märktes bland gästerna på Sara Mottis värdshus; inhemska och utländska handlande var välrepresenterade. Viborg hade ett aktivt kulturliv, men särskilt vanliga var inte utländska musiker eller andra uppträdande konstnärer hos Sara Motti.⁷⁴ Värdshuset åtnjöt fortfarande ett gott renommé, och bland Mottis gäster fanns Grevinnan Gowke från Polen och Baron Ungern Sternberg från Estland.⁷⁵ På samma sätt som i Helsingfors och Borgå, stannade utländska yrkesmän några dagar på värdshuset för

72. *HT* 9/9 1829, 1/12 1838; *HM* 25/5 1832.

73. *FAT* 12/1 1841; *BT* 8/12 1841, 16/3, 24/8 1842, 5/2, 6/12, 31/12 1845.

74. *Wiborgs Annonce Blad (WAB)* 12/5 1838, 23/4, 13/8 1842.

75. *Sanan Saattaja Wiipurista (SSW)* 27/6 1840. Titlarna i *SSW* översatta till svenska av MR.

att betjäna ortsborna. Bland dem fanns tandläkare C.F. Lebrecht från Berlin, tandläkare Carl O. Veitt (Russische Kaiserliche Medicinische Facultet), A. Edelberg som sålde glasögon och alla möjliga optiska och meteorologiska instrument samt reparerade sådana, Bröderna Tietzner, Optici och Mecanici, som föregående år besökte Borgå, samt Gymnasist Lehrer August Gräsfelt som erbjöd sina tjänster ”im Hause der Madame Motti”, i fru Mottis hus.⁷⁶ Bland värdshusets övriga gäster var ett tiotal nationaliteter representerade.⁷⁷

Inhemska och utländska handlande och fabrikörer som tog in på Sara Mottis värdshus diskuterade säkert affärer med varandra. Hos henne befann sig på samma gång i maj 1840 franska undersåten Handlanden Lochet, Handelsagent Metzger, Handelsanställd Sjöstedt från Lovisa samt från S:t Petersburg Handlanden Grigorjeff, Handlanden Abramoff och hannoverska undersåten, Handelskommisionär Winkel. Drygt en vecka senare inkvarterade hon amerikanska undersåten Handlande Rand, engelska undersåten Handelsanställd Soers, tyska Handlanden Müller och Handelsanställd Kumlin från Villmanstrand. Två år senare bodde där samtidigt ”Württenbergska” undersåten Handlanden Schmidt från S:t Petersburg, hamburgska medborgaren Handlanden Müller, svenska undersåten Handlanden Lindström, Handlandesonen Ljungström från S:t Petersburg samt Handlanden Galle och Kronofogden Soldan.⁷⁸

Varken hos Cajsa Wahllund, Hedvig Astenius eller Sara Motti logerade någon utländsk kvinna som annonserade om sin yrkeskunskap. Däremot hade Fru Ertmann, ”tyska änkan” i Viborg, i sitt värdshus i december 1838 en tyska, Maria Montin. I en tidningsannons erbjöd hon sig att på beställning utföra finare handarbeten åt damer, såsom smycken och prydnader av hår, lockar, blommor, kedjor eller annat material. Hon erbjöd sig också att undervisa damer i dylikt arbete.⁷⁹ Att annonsera på det här sättet i tidningen var inte riktigt

76. *SSW* 24/10 1835, 3/6 1837, 21/3 1840; *WAB* 22/9 1838, 7/5 1842, 24/2 1844.

77. *SSW* 9/5, 23/5, 30/5 1840; *WAB* 22/4 1837, 20/8 1842, 22/4, 10/6, 23/6, 23/9 1843, 23/9 1843.

78. *SSW* 23/5, 30/5 1840; *WAB* 15/4, 22/4 1837, 28/5, 25/6, 9/7, 16/7, 23/7, 30/7, 13/8, 10/9 1842, 17/6, 8/7, 12/8, 22/7 1843.

79. *WAB* 15/12 1838.

passande för en anständig kvinna, så det måste ha funnits vägande skäl, såsom nödvändigheten att tjäna sitt uppehälle.

De utländska resebeskrivningarna förmedlar en bild av värdshusvärdinnorna främst som berömvärda eller klandervärda kvinnor vars uppgift var att betjäna resenärerna. Informationen i tidningarnas ”anmälda resande”-spalt ger däremot en bild av värdshushållerskorna och -värdinnorna främst som duktiga kvinnor som visste att framgångsrikt sköta sitt välrenommerade företag.

AVSLUTNING

Ett lands gästgiveriväsen är, skulle man kunna säga, en mätare av dess kulturnivå. Det är ofta den första institution, en resande främling kommer i beröring med, och hans allmänna omdöme om landet blir i mycket beroende av hur han där emottages och vad han får för intryck.

Per Hartmann 1947⁸⁰

Värdshus och gästgivarvärdar i det tidiga 1800-talets Finland betjänade ortsbor lika ofta som resande. På landsbygden hade bara gästgivarvärdar rätt att servera alkohol drycker. Eftersom gästgivarvärdarna ofta deltog aktivt i skötseln av gemensamma angelägenheter i lokalsamfundet, sköttes verksamheten i praktiken ofta av gästgivarvärdor, deras hustrur. Gästgivarvärdare och gästgivarvärdor var säkert vanare vid att hantera pengar än folk på den finska landsbygden i allmänhet.

I städerna möttes både stadsbor och resande i bättre värdshus. Bättre värdshus var anständiga och socialt neutrala platser att mötas på i ett samhälle där tillträdet till maktens salonger och mötesplatser var strikt ståndsbundet. Så var det också med Cajsa Wahllunds, Hedvig Astenius och Sara Mottis värdshus. I deras restauranger intog utlänningar och stadsbor, musiker, handlande och adelsmän, damer och skådespelerskor sina måltider. I och med tillkomsten av societetshus – på 1810-talet i Åbo, i början av 1830-talet i Helsingfors och Viborg,

---

80. Per Hartmann, *Svenskt gästgiveri genom tiderna*, Stockholm: Hans O. Boquist 1947, s. 6.

i slutet av 1840-talet i Borgå⁸¹ – började de bättre värdshusen förefalla förlegade och ersattes av hotell.

Den värld som värdshusvärdinnorna under det tidiga 1800-talet hörde till försvann för gott. Men det arv de lämnade efter sig, möten mellan främmande och ortsbor i en trevlig miljö skapad av en vänlig värdinna, levde vidare i resandehem i småstäders egnahemshus och i idylliska pensionat för sommargäster på landsbygden och lever vidare i dag i affärskonceptet bed-and-breakfast.

---

81. Åsa Ringbom, *Societetshuset i Storfurstendömet Finland*, Finska Fornminnesföreningens Tidskrift 92, Helsingfors: Finska fornminnesföreningen 1988, s. 18, 24–25. Se även Sven Hirn, *Från Wärdshus till Grand Hôtel. Hotell och restauranger i Helsingfors före självständighetstiden*, SLS 693, Helsingfors: SLS 2007.

Flyg min sång kring Bältens strand

Svenska krigs- och segerdikter 1813

DEN 5 OKTOBER 1811 FÖLL DOMEN på tre års fängelse på Vaxholms fästning för tidningsmannen Adolf Regnér (1786–1852). Hans brott var en artikel i den egna tidningen *Allmän Politisk Journal*. I dess tredje nummer den 14 september 1811 offentliggjorde han nämligen artikeln ”Om möjligheten af Finlands återförening med Sverige?”, i vilken han i ganska allmänna ordalag diskuterar huruvida olika politiska kombinationer ute bland Europas ledande stater på längre sikt skulle kunna göra det möjligt för Sverige att återfå Finland. Ett möjligt erövringskrig diskuteras inte, det är fredliga medel som är föremål för Regnérs analyser. Men det räckte för att utlösa intensiva motåtgärder från myndigheternas sida. Ärendet expedierades med största möjliga skyndsamhet. Det förlöpte blott 22 dagar mellan åtal och dom i kämnärsrätten i Stockholm. Man får tänka sig att kronprins Karl Johan önskade att snabbt statuera exempel för att få slut på offentlig diskussion om svenska planer på återerövring av Finland. Kronprinsens utrikespolitiska överväganden hade tagit en riktning som inte borde störas av oönskade opinionsyttringar. Efter det att 1812 års tryckfrihetsförordning införts, omöjliggjordes offentlig diskussion om utrikespolitiska spørsmål som inte överensstämde med regeringens linje, särskilt i Finlandsfrågan. Diktare som Esaias Tegnér, Pehr Henrik Ling och andra hade höjt rösten och krävt revansch för att återta det förlorade Finland. Efter TF 1812 och affären Regnér tystnade diktarnas opinionsbildande lyriska inlägg i frågan för att återkomma först långt senare.¹

1. Krister Nordberg, *Såret vill blöda ännu. Finland i svensk dikt 1808–1848*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland (SSLS) 717, Helsingfors: SLS 2009, s. 92–97.

Kronprins Karl Johan var fullt medveten om att många svenskar drömde om att Finland snarast återbördades till moderlandet. Men han menade att Sverige ifall landet återtog Finland vart tionde år skulle få utkämpa blodiga strider med Ryssland.² Kronprinsens intresse visade sig snart vara i huvudsak inriktat på Norge. Sedan han under våren 1811 hade laborerat med olika kombinationer i stormaktspolitiken för att uppnå målet, förde han en vänskapspolitik med den gamla fienden Ryssland för att med dess stöd erövra Norge eller ansluta landet till Sverige. Diplomaten och greven Carl Löwenhielm sändes till S:t Petersburg. Där undertecknades den 5 april 1812 en traktat i vilken båda länderna garanterade varandras besittningar. Sverige skulle avstå från att försöka återta Finland och Ryssland skulle hjälpa Sverige att erhålla Norge. Mot den bakgrunden är det lätt att förstå domen mot Adolf Regnér ett halvår tidigare. Behovet att både litterärt och publicistiskt dämpa opinionsyttringar i Finlandsfrågan var starkare när inriktningen på Norge hade börjat ta form.

I januari 1812 hade Frankrike ockuperat Svenska Pommern. Svenska ämbetsmän byttes ut mot franska, svensk egendom konfiskerades och officerare och soldater togs som krigsfångar och sändes till Frankrike. I Sverige reagerade man kraftigt och sympatierna för Frankrike och Napoleon svalnade. Händelsen lade grunden för ”en nyorientering av Sveriges utrikespolitik”, skriver historikern Jörgen Weibull.³

I augusti detta år sammanträffade kronprins Karl Johan och kejsar Alexander I i Åbo där överenskommelsen i S:t Petersburg med tillägg undertecknades, med fortsatt hänsynstagande till sekretess.⁴ Den nya linjen i svensk utrikespolitik, den som skulle kallas 1812 års politik, var därmed etablerad. Sverige skulle med hjälp av Ryssland erövra Norge eller ansluta landet till Sverige genom att besegra eller förhandla med Danmark. Det skulle visa sig att Sverige först skulle ingå i alliansen

2. Nils Erik Villstrand, *Furstar och folk i Åbo 1812*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland (SSLÖ) 768, Helsingfors: SLS / Stockholm: Atlantis 2012, s. 24; Torvald T-son Höjer, *Carl XIV Johan. Kronprinstiden*, Stockholm: P. A. Norstedt & Söners förlag 1943, s. 119.
3. Jörgen Weibull, *Carl Johan och Norge 1810–1814. Unionsplanerna och deras förverkligande*, Lund: Gleerups / Oslo: Universitetsförlaget 1957, s. 59.
4. Om Karl Johans resa till mötet i Åbo 27–31/8 1812 som en väl bevarad hemlighet, se Villstrand, *Furstar och folk i Åbo 1812*, s. 73–76.

mellan Ryssland, Österrike och Preussen och medverka i kriget mot Napoleon i Tyskland.

Vid staden Leipzig stod det avgörande fältslaget mellan Napoleons Frankrike och den nämnda alliansen, ett fältslag som fick beteckningen ”den stora folkslaktningen”. Det var det största fältslaget i Europa före första världskriget och början till slutet för Napoleons herravälde i Europa. Segrarna i fältslagen i Tyskland, och särskilt det i Leipzig, kom att innebära något av en revansch för svenskarna. En känsla av att man återtagit den förlorade hedern från nederlagens tid och förlusten av Finland i 1808–1809 års krig spred sig i landet.

Författare följer händelsernas gång med dikter och sånger för sina landsmän i fält, för landsmännens nöje och underhållning samt för patriotisk uppbyggelse. För hemmafrontens svenskar trycktes och utgavs samma dikter och sånger samtidigt och spreds som små trycksaker. De fungerade som sammanhållande kraft mellan militären på slagfälten och de hemmavarande anhöriga och andra landsmän.

Ett syfte med denna studie, som i tid omfattar perioden maj till och med november 1813, är att låta några diktarröster skildra, belysa och tolka i dikter och sånger i olika medier den nya mentala atmosfär som skapades av händelserna i Tyskland. Denna nya politiska diktning står i kontrast till den diktning som svenskarna kunde ta del av i samband med det några år tidigare avslutade kriget.⁵ En anda av kamplust och återfunnen optimism speglas i krigsdikterna, och en känsla av lättnad och glädje, för att inte säga triumf, genomsyrar segerdikterna efter framgångarna i Tyskland. Ett annat syfte med studien är att erinra om diktens och sångens betydelse i ett samhälle i tider av oro, krig och förluster av människoliv.

PÅ SLAGFÄLTEN

Under vintern 1813 förberedde sig svensk militär för överskeppning till Svenska Pommern.⁶ Kronprins Karl Johan anslöt sig den 18 maj i Stralsund där de svenska trupperna om 30 000 man samlades. Under

5. Nordberg, *Såret vill blöda ännu*, s. 15–54.

6. Om diktning under förberedelsestiden våren 1813, se Nordberg, *Såret vill blöda ännu*, s. 99–104.

våren 1813 hade Napoleon fört in sina styrkor i Tyskland i syfte att inta Berlin och besegra Preussen. Sedan den diplomatiska bilden mellan de allierade makterna, Preussen, Ryssland och Österrike, hade klarnat var Sverige i augusti med i kriget på allvar. Nu var tiden inne för en uppgörelse mellan de allierade och Frankrike vilken man hoppades skulle göra slut på de många åren av krig, och leda till att fred i Europa skulle kunna uppnås.

Ett fältslag utkämpades i Grossbeeren utanför Berlin den 23 augusti där nordarmén under Karl Johans ledning segrade. I detta slag var främst preussarna aktiva. Ett andra slag utkämpades vid byn Dennewitz 68 km sydväst om Berlin den 6 september. De allierade segrade. Svenskarna led små förluster medan Preussen gjorde stora. Det avgörande fältslaget utkämpades några veckor senare, den 16–19 oktober vid Leipzig. Här krossades Napoleons trupper, vilket innebar början till slutet för Napoleons dominans i europeisk politik.⁷

Därefter förde Karl Johan de svenska trupperna, inte västerut mot Holland som de allierade begärde, utan norrut. Den 5 december besatte svenskarna Lübeck och ett par dagar senare besegrades en dansk styrka i Bornhöft i Holstein. Därefter intog de Kiel medan danskarna förflyttade sig norrut. Sedan rådde vapenvila mellan Sverige och Danmark till dess att freden i Kiel undertecknats den 14 januari 1814.

I Kiel, och strax därpå i Örebro, trycktes ett litet häfte i frakturstil med den långa titeln *Tre Nya Krigs-Wisor, Den Första: En Afskedssång af en ung Bewärings-man, som går ut i fält. Den Andra: En Fält-Wisa efter landstigningen i Pommern. Den Tredje: En Segersång öfwer slaget vid Dennewitz eller Jüterbock. Alla Tre sjungas på sina egna hurtiga och behagliga Melodier*. Inget författarnamn anges, vilket var vanligt i trycksaker av det här slaget.⁸

7. I slagen vid Lützen, Dresden och Bautzen segrade fransmännen under Napoleons ledning i augusti 1813 för att nämna ytterligare några av de åtta slagen i den blodiga serien av fältslag hösten 1813.

8. *Tre Nya Krigs-Wisor, Den Första: En Afskedssång af en ung Bewärings-man, som går ut i fält. Den Andra: En Fält-Wisa efter landstigningen i Pommern. Den Tredje: En Segersång öfwer slaget vid Dennewitz eller Jüterbock. Alla Tre sjungas på sina egna hurtiga och behagliga Melodier*, Kiel: Kongl. Fält-Tryckeriet 1813. Även tryckt i Örebro: N. M. Lindh 1813. Örebrouplagan har en tryckt anmärkning: ”Äro nyss komna ifrån: Tyskland.” Den första och tredje visan finns tryckta i en upplaga från Jönköping: Lundströmska Tryckeriet 1813, och såldes till ett pris av 1 skilling

Bort, plog och spade, ur min hand!
Kom swärd och bajonett!
Jag går att slåss för Kung och Land,
Och skaffa fred och rätt.

Den första av de tre dikterna inleds med ett bestämt utrop av dik-
tens beväringssman, en hurtig yngling med patriotisk entusiasm, en
bondsoldat som kunde kännas igen av de tänkta läsarna i fält. Men
också av hemmafrontens fäder och mödrar eftersom visan samtidigt
salufördes i Sverige för en billig penning. I andra strofen tecknar
beväringssmannen sig själv:

Jag köper ej en annans blod,
Mitt eget vågar jag.
Är jag för ung? Har jag ej mod?
Försök, om jag är swag!

Han går själv ut i strid för sitt land, han lejer inte en ersättare för
pengar. Han är ung, han utmanar sitt öde. Snart följer själva avskeds-
scenen och den gode sonens omtanke om föräldrarna:

Farwäl, min Far! Wälsigna mig
Med ett par Herrans ord,
Och sen förgät, att det är krig:
Blott sköt i lugn er jord.

Gråt ej, min Mor! War nöjd, ni har
En stridsman åt ert land.
Det är på ärans wäg, jag far,
Och under Herrans hand.

---

banco. Ett tredje exempel: *Trenne Nya Bewärings- och Krigs-Sånger*, Gefle: Carl G. Sundqwist 1814; Om krigsdiktning under Gustav III:s krig, se Henrika Tandefelt, "Dikten i krigets tjänst", Johan Wrede (utg.), *Finlands svenska litteraturhistoria. Första delen: Åren 1400–1900*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland / Stockholm: Atlantis 1999, s. 189–191.

Den folkligt troskyldiga gudstron går som en röd tråd genom dikten, en gudstro och en tröst i den grymma verklighet då en yngling lämnar hemmet för att gå ut i krig där allt kan hända.

Will Gud, så ser jag er ännu,
Och blir er ålders tröst
Och för min plog, så flinkt som nu,
Med ärren på mitt bröst.

Självfallet finns en flicka i ynglingens tankar, alldeles särskilt om han inte kommer tillbaka. Men hans käcka sinnesstämning, i vilken äventyrlusten lever sida vid sida med gudsförtröstan, lämnar honom inte:

Min flicka, som till kyrkan går,
Och ser den raska tropp,
Men ser ej mig, skall med en tår
Åt himlen sucka opp.

Der hoppas hon, i ewig fröjd,
Hos Gud få råka mig;
Och sjunger, med hans wägar nöjd:
O Gud! wi lofwe dig!

Strofen därpå, den näst sista, uttrycker ett sista farväl till "hyddan" där hemma som känns för "trång". Han vill ut i fält och känna friheten. Visans sista strof tolkar förväntningarna inför kommande strider:

Dit will jag, öfwer haf och land,
Der man i elden är!
Der will jag stå, med swärd i hand,
Och döden se helt när.

Vem är då författaren till vissamlingens tre dikter eller sångtexter? Hade de en eller flera författare? Utgivare av trycksaker av det här slaget lade självsvåldigt in texter från olika häften i nya tryck, och de som här förekommer återfinns även i andra sånghäften tryckta i Kiel och på olika orter i Sverige. Kungliga Bibliotekets exemplar av

Tre Nya Krigs-Wisor har ett par blyertsanteckningar längst ned på titelbladet: ”1. Livijn skrifver till Hammarsköld att författaren var Hartmannsdorff. 2. Är dock af Franzén, tryckta i hans skrifter.”

Clas Livijn (1781–1844), som anteckningen syftar på, var författare och jurist, och han deltog i kriget som auditör, juridisk civilmilitär tjänsteman. Han var flitig brevskrivare och höll kontakten med hemlandet och vännerna Lorenzo Hammarsköld (1785–1827) och Leonhard Fredrik Rääf (1786–1872). I ett brev till den förre, avsänt från Visé i Belgien den 31 mars 1814, skriver Livijn:

I afseende på de i Tyskland tryckta visorna kan jag försäkra dig, att de äro ingalunda af mig, men deremot har jag starka misstankar på brodern August H(artmannsdorff), genom hvars försorg omkring 1,000 exemplar blifvit upplagda och utdelade, ehuru han gör allt för att få folket att tro det Fransén är den sannskyldige.⁹

Författarskapet har alltså diskuterats, men Gösta Lundström har av allt att döma sagt sista ordet i sin bok *Frans Michael Franzén. Liv och diktning under Kumlatiden* (1947) med hjälp av ett brev från Franzén till landshövding von Rosenstein skrivet redan den 26 november 1813, i vilket Franzén vidgår sitt författarskap till de tre visorna.¹⁰

9. Clas Livijn, *Bref från fälttågen i Tyskland och Norge 1813 och 1814*, utgifna med en inledning af Johan Mortensen, Stockholm: Aktiebolaget Ljus 1909, s. 154. I en not till textstället fastslår utgivaren att författaren är Frans Michael Franzén. Han noterar att Franzén tog in dikterna i sina *Skaldestycken*, 1828-upplagan, Frans M. Franzén, *Skaldestycken. Andra bandet*, Örebro: N.M. Lindh 1828, s.307–316, men nämner inte att det gäller blott två av dem, den första och den tredje.
10. Gösta Lundström berör attribueringen i sin bok *Frans Michael Franzén. Liv och diktning under Kumlatiden*, Göteborg: Gumperts förlag 1947, s. 42. Här hänvisar Lundström till ett brev daterat 26/11 1813 från Franzén till Nils von Rosenstein (1752–1824), som medföljer ett exemplar av *Tre Nya Krigs-Wisor* i vilket han ber Rosenstein att ej avslöja författarens identitet. Lundström tar Franzéns utsaga som bevis på att han ”erkänner alla tre visorna som sina”. Detta gäller alltså även ”Fältvisan” vars avvikande poetiska stil kan tyckas sätta saken i fråga. Lundström tror att Franzén ansåg att den inte var god nog när han avstod från att ta med den i *Skaldestycken* II. De hårda, för att inte säga hatiska orden om Napoleon kanske inte heller var helt förenliga med hans dagliga värv som kyrkoherde i Klara församling i Stockholm 1828 med en biskopsutnämning i sikte några år framåt i tiden. Se vidare Nordberg, *Såret vill blöda ännu*, s. 67–74, om Franzéns politiska diktning i samband med riksprängningen. August von Hartmannsdorff (1792–1856) var politiker och

Frans Michael Franzén (1772–1847) var vid den här tiden sedan ett par år kyrkoherde i Kumla. Under 1812 och 1813 gav han ut ett par häften med titeln ”Prof-Psalmer” tillsammans med Johan Olof Wallin (1779–1839). Någon gång under sitt klerikala diktande har han känt ett behov av en patriotisk insats i den för landet avgörande striden mot Napoleons herravälde i Europa. Kanske förklaras den smått naiva och troskyldiga religiösa tonen i beväringvisan av den då aktuella diktningen i kyrkans tjänst.

Krigsvisa nummer två är en hela sexton strofer lång sångtext med titeln ”Fält-Wisa efter landstigningen i Pommern”. Så här lyder de två första stroferna:

Nu i Guds namn stå wi här,
Långt från egna skär.
Detta land skall se vårt mod,
Kanske ock vårt blod.

Gerna ge wi det, hwar man,
När oss Carl för an.
För en rättwis sak han slåss,
Och är sjelf bland oss.

De första versraderna appellerar till soldaternas belägenhet, långt hemifrån och med farliga och riskfulla fältslag framför sig. Men så följer en tanke på befälhavaren Karl Johan och den ”sak” han slåss för, nationens bästa.

Därpå levereras en hänfull attack på ”fransoserna”, den franska fiendehären, och framför allt dess ledare, Napoleon. Kärnan i det hatiska utfallet refererar till kejsarens svar till den svenske kungen efter freden i Tilsit 1807, nämligen uppmaningen att kungen skulle vända sig till den ryske kejsaren och det efter att Napoleon hade prisgivit Sverige åt kejsarens godtycke. Fördragen i Tilsit resulterade i Rysslands överfall på Finland 1808 och Sveriges förlust av sin östra rikshalva. Finland var Franzéns hemland.

ämbetsman och var redan i dessa unga år en av Gustaf af Wetterstedts (1776–1837), chef för krigskansliet och hovkansler, närmaste män under kriget i Tyskland. Så småningom skulle Hartmansdorff bli af Wetterstedts efterträdare som hovkansler och också konservatismens ledande kraft i svensk politik.

Den fjärde och femte strofen trumpetar ut ett tydligt napoleonhat till uppbyggelse av soldaternas stridsmoral, får man förmoda. Det delades troligen av författaren själv med tanke på de personliga följderna för Finlandsfödde Franzén: livslång landsflykt i Sverige. En tillfogad försoningsgest i sista versraden avslöjar en kyrkans man:

Falske! bäst du gaf din hand,
Tog du bort vårt land.
Ej en tumsbredd tar du mer,
Sen du oss här ser.

Endast landet plundra ut,
Wille du till slut.
Guds wälsignelse är qwar,
Trots ditt rån, barbar!¹¹

Sedan följer några strofer som välvilligt prisar tyskarnas vänskapliga bemötande av de svenska soldaterna. De bjuder ”Swensken bord och tak, / Mellan wapnens brak.” Sedan är det dags för den historiska återblicken med anknytning till Gustav II Adolfs framgångar under 1600-talet i religionskrigens Tyskland. Även Karl XII berörs med sina ”gossar blå”. Slutligen skall Napoleon störtas, siar textförfattaren, även om den avgörande uppgörelsen återstår vid den här tidpunkten:

Men Guds finger, redan röjdt,
Wisar, att fast dröjdt,

---

11. Svenskarnas komplicerade förhållningssätt till Napoleon, som pendlar mellan hat och beundran, formuleras inför en internationell publik av historikern Lars Ericson på följande sätt: ”Crown Prince Karl Johan had refrained, during the Russian campaign of Napoleon in 1812, from exploiting the weakness of Russia to reconquer Finland. This was a fact that gave rise to widespread bitterness, particularly within a field army forced to fight against the admired French alongside its former mortal enemies. The general feeling of discontent within the army changed for the better only due to the terms of the Treaty of Kiel and the acquisition of Norway. The loss of Finland was still deeply felt, as was the aversion to the Russians, but Swedish politics and the ongoing war were given a new meaning”, Lars Ericson, ”The War with Norway in 1814 and the Occupation of 1814–1815”, Johan Engström (ed.), *Between The Imperial Eagles. Sweden's Armed Forces during the Revolutionary and Napoleonic Wars 1780–1820, Meddelande/Armémuseum, Armémusei vänner* 17 (1998–1999), Stockholm: Army Museum 2000, s. 439.

Oundvikligt stunda skall
Öfvermodets fall.

I sista strofen sammanfattar diktaren det övergripande målet för kriget: en efterlängtdad fred, ”frid”. Han vänder sig till soldaterna i fält inför de stundande drabbningarna och understryker den historiska betydelsen av deras insatser under denna avgörande tid:

Bröder! för en werltsdels frid,
Är vår ädla strid.
Bröder! efterwerlden än,
Skall wälsigna den.

Så var det dags att efter det framgångsrika slaget i Dennewitz, där fransmännen under marskalk Michel Ney fick ta till flykten, tåga till Leipzig och möta Napoleon själv. Där hade kejsaren grupperat huvuddelen av sina styrkor. I den tredje dikten, med titeln inne i texthäftet ”Sång öfwer slaget wid Jüterbock” med underrubriken ”(Författad under Tåget till Leipzig.)”, beskrivs krigssituationen. En hel del namn på framgångsrika befälhavare nämns i olika situationer. Den litterära nivån är betydligt högre och mer utarbetad än i de två första sångerna. Dikten är dessutom längre, hela 40 strofer, men avkortad i följande tryck i *Skaldestycken* II 1828.¹²

Första strofen inleds på ett anslående sätt, så anslående att första raden har fått fungera som titel till dikten i andra tryck från kriget och tiden därefter:

Som örnen öfwer sjö och land,
Med stolta wingar far:
Så flyg, min sång, kring Bältens strand,
Högt swingande och snar.

Redan i följande strof lovordas segern vid Dennewitz. Kyrkoherde Franzén manar sin läsare att vända sin tacksamhet till Gud:

---

12. Franzén, *Skaldestycken*, s.307–310. Nedan citeras texten efter första trycket 1813.

Och sig bland häpna skaror ner,
Med segrens glada bud;
Och der du Templen öppna ser,
Träd in och lofwa Gud.

Följande strof utandas en suck av lättnad. Herrens vrede är förbi liksom det gissel han har slagit världen med. Tankarna går tillbaka i tiden till den farliga situation som uppstått efter Napoleons seger vid Dresden och kejsarens plan att erövra Berlin för att sedan ta ett "jättesteg mot Wien":

Men, si! ett folk, som han försmått,
Här står från Nordens wik.
Dess arm ett hufwud saknat blott,
Att blifwa fädrens lik.

Det fans, det hufwudet: se der!
Odödligt ren förut,
Det i sin blick en stråle bär,
Som bädar wäldets slut.

Så var Karl Johan på plats, han som kom "med jordens hopp". Nu minskar Napoleons storhet medan den växer "hos Swerges Kungason!". Kronprinsen sitter trygg i sitt högkvarter i Rabenstein och ser den franska härens rygg, "som kom med öfwermod":

Men wek i hast med skräck och skam;
Ty, som ett åskmoln far,
Så red en tropp med dunder fram,
Och Swensk den troppen war.

Därefter skildras slaget vid Dennewitz. Den ena franska styrkan efter den andra blir besegrad, men Karl Johan sitter i Rabenstein och tänker bland annat på sin forne vapenbroder Moreau, som sårats dödligt i slaget vid Dresden några veckor tidigare. Han samlar sina tankar och utbrister:

”Ej skall Europa bli en träl,
Ej Ijuset slockna ut!”
Så war i Hjeltens höga själ
Det heliga beslut.

Han överväger sina planer för den närmaste tiden, de europeiska folkens framtid står på spel. Han samlar sina närmaste officerare och formulerar sitt beslut:

Straxt lugn igen, han kring sig böd
En krets af Hjeltar stå.
”Jag will ha slut på folkens nöd,
Jag will till Leipzig gå.”

Så Hjelten sade: Stedingk stod,
Med silfwerhjessan höjd,
Och Adlercreutz brann het af mod,
Och Tawast log förnöjd;

Och Löfwenhjälm tog på sitt swärd;
Och alla, hög och låg,
Ren tänkte på en efterwerld,
Som sjunger detta tåg.

Sedan avslutas dikten med en skildring av själva striden. Karl Johan har en inre syn: Gustav II Adolf följer striden från sin himmel.¹³ Han ser med gillande blick på Blücher som anför den preussiska armén, han ser med samma gillande ett par andra befälhavares strid, men med oro på Tauentzien som blev attackerad av polskt kavalleri från den franska sidan.¹⁴ Karl Johan ingriper och till sist får de franska styrkorna under befälhavaren Michel Ney ta till flykten:

---

13. Franzén hade ett starkt intresse för den svenska historien. En av hans favoritgestalter var just Gustav II Adolf om vilken han författade ett ej slutfört drama, *Gustaf Adolph i Tyskland*.

14. Friedrich Bogislav von Tauentzien (1760–1824) förde befäl över den ena av två preussiska armékårer i nordarmén under Karl Johan.

Der, på hwar sida ringad om,
Han oförfärad stod,
Tills Carl med sina Swenskar kom,
Liksom en Fjellens flod;

Hwars forss, ur isens brutna dam,
Sig störtar i en dal,
Och omotståndlig rusar fram,
Bland hjordar utan tal.

Som dessa, under strömmens fart,
Förswinna här och der:
Så ses blott flydda flockar snart,
O Ney! af all din här.

I de sista tre stroferna an knyter diktaren på nytt till Gustav II Adolf, men fältmarskalken och överbefälhavaren Lennart Torstenson, som i slutskedet av 30-åriga kriget ledde fälttåget mot Danmark 1643–1644, får sista ”ordet”.

Lyft, Torstenson, din krönte lock,
Och nicka från din mull.

Och skaka skölden på din grift,
Att det ger fjerran dån,
Och eldar, till en stor bedrift,
Hwar Fosterlandets son.

Sista ”ordet” ljuder från historien, den segerrike Torstenson nickar gillande. Den avsedda publiken, soldaterna i fält och anhöriga hemma, förstår stundens allvar och storheten i segern vid Dennewitz och den ära som är förbunden med att ha deltagit i något som skall ge eko i framtidens historieskrivning.¹⁵

15. Franzéns soldatvisor kom att bli en inspirationskälla för senare krigslyrik. I Johan Ludvig Runebergs ”Soldatgossen” i *Fänrik Ståls sägner* II möter liknande käcka, oförskräckta patriotiska förväntningar inför soldatlivet som i ”En Afskedssång”. Se vidare *Samlade skrifter av Johan Ludvig Runeberg, under redaktion av Johan Wrede och Tore Wretö, fjortonde delen. Kommentarer till Fänrik Ståls sägner*, utg. av

Vi återvänder till maj 1813 och tiden för Karl Johans resa till Rügen och Stralsund. Då utspelade sig nämligen ett smärre drama. Kronprinsens lärare i svenska språket, tidningsmannen och diktaren Pehr Adam Wallmark (1777–1858), föll offer för kronprinsens vrede. Detta skulle i förlängningen leda till att en nådedikt, eller sångtext, såg dagens ljus i självaste Riddarhuset författad av en stukad supplikant. Vad hade hänt?

I STOCKHOLM

Pehr Adam Wallmark var redaktör för *Journal för Litteraturen och Theatern* sedan den 17 juli 1809 då tidningens första nummer utkom. Namnet hade valts för att betona att tidningens avsikt var att verka på det litterära och kulturella fältet och på så vis dämpa censurens närgångna uppmärksamhet under Gustav IV Adolfs regeringstid, något som emellertid hade upphört att vara aktuellt efter statsvälvingen den 13 mars 1809.

Det hade gått några år sedan starten och tanken att tidningen skulle vara ett renodlat kulturorgan hade övergivits. Det kan man konstatera när man slår upp nr 103 den 6 maj 1813. Dagspolitiken hade fått ta plats, kanske svårt att undvika i en tid av intensiv politisk aktivitet och med en hel del nya tidningar som kommit till efter den islossning för det fria ordet som följde på statsvälvingen. En sådan tidning var *Nya Skandinavien*.

Wallmark omfattade principen att hålla *Journal för Litteraturen och Theatern* öppen för insända artiklar av olika slag, blott med undantag för sådant som stred mot hans etiska och principiella grunduppfattning. Således låter han trycka i ovannämnda nummer en insändare som undertecknats "N** nära Stockholm d. 5 Maj 1813. Hatare af Lättsinighet i wigtiga ämnen.", med rubriken "Till Utgifwaren. M.H."¹⁶ Av

---

Johan Wrede, Helena Solstrand och Ulla Terling Hasán, Svenska författare utg. av Svenska Vitterhetssamfundet XVI, Stockholm: Svenska Vitterhetssamfundet 1987, s. 307–309; Ett flertal befäls personer som förekommer i "Sång öfwer slaget wid Jüterbock" återfinns också på flera ställen i *Fänrik Ståls sägner* I (1848) och II (1860): t.ex. "Sandels", "Löjtnant Zidén", "Fältmarskalken", "Adlercreutz". Att levandegöra situationen med namn och miljö ger konkretion och närvaro i berättelsen. Jfr Lundström, *Frans Michael Franzén*, s. 44 f.

16. "Till Utgifwaren. M.H.", *Journal för Litteraturen och Theatern*, nr 103, 6/5 1813.

första stycket förstår läsaren att ämnet berör det faktum att en tidning i huvudstaden hade röjt statshemligheter på ett överraskande sätt.

Jag har just nu erhållit N:o 77 af Nya Skandinavien. Se der M.H. en mängd nyheter, hwarom man wäl talat sins imellan, men som man icke wäntat att så snart och framför allt icke på detta sätt få se lagda för en öppen dag. Jag ber Er meddela följande wälmenta betänkligheter öfwer dylika kungöranden, oaktadt jag förutser, att det torde uttydas såsom en afundsjuke för det ej ert Blad gjorts till Depositär af så wigtiga underrättelser, i en tid då det werkeligen kunde synas, som Statens hemligheter aldrahållt förwarades i offentliga Tidningar.

Därefter följer ett resonemang om berättigade och oberättigade krig med några slående exempel, vilket avslutas med att författaren vill uppehålla sig vid "behörigheten av sjelfwa underrättelserna". Sedan frågar han sig huruvida dessa är "kungjorda med Regeringens tillstånd". Han frågar sig också huruvida *Nya Skandinavien* är ett mer officiellt blad än Wallmarks tidning eftersom regeringen låter den meddela politiska nyheter. Här kan inflikas att Wallmark, i egenskap av kronprinsens lärare, bör ha ansetts stå närmare kronprinsen än utgivaren av *Nya Skandinavien*, vilket förklarar något av författarens häpnad över saken. Han uttrycker sig ironiskt mot Wallmark som utgivare av *Journal för Litteraturen och Theatern*.

*Nya Skandinavien*s utgivare var Carl August Grevesmöhlen (1754–1823).¹⁷ Grevesmöhlen hade ställt sig bakom bondeståndets kamp mot adelns och prästeståndets försök att bevara sina gamla privilegier under riksdagen 1809. Bondeståndet önskade utkräva ansvar för de ämbetsmän som ännu var kvar i tjänst från Gustav IV Adolfs regeringstid. Grevesmöhlen utgav anonymt en skrift i vilken han skisserade hur en folkets revolution skulle gå till med mönster från den franska revolutionen. Han försvarar Robespierres radikala politik. Litteraturvetaren Kurt Johannesson sammanfattar hans roll under

---

Clara Wallmark, *Pehr Adam Wallmark. En tidsbild från adertonhundratalets första hälft*, Stockholm: Ivar Haeggströms Boktr. & Bokförlags A.B. 1914, s. 72, noterar att Wallmark inte hade någon anledning att tveka att ta in insändaren eftersom han kände dess författare som en person "som var prinsen ganska tillgifven".

17. Se vidare Höjer, *Carl XIV Johan. Kronprinstiden*, s. 164 f.

riksdagen: ”Grevesmöhlen hade blivit en politisk maktfaktor.”¹⁸ Under åren före 1813 gav han ut tidningar såsom *Åskådaren* (1811–1812), *Trompeten* (1812), *Skandinaven* (1812) och *Nya Skandinaven* (1812–1813). De två sistnämnda anses syfta till att stödja Karl Johans politik. Grevesmöhlen hade under riksdagen 1810 arbetat för Bernadottes kandidatur. Under riksdagen 1812 kom Grevesmöhlen att ogilla inskränkningarna av tryckfriheten i TF 1812 och drabbades därmed av kronprinsens missnöje. Året därpå kom Karl Johan emellertid att utnyttja Grevesmöhlen som agent i pressen med direktförbindelse till hovkanslern.¹⁹ Det är tveksamt om Wallmark uppfattade Grevesmöhlels ställning rätt.

Men vad gällde saken mera i detalj? Låt oss kasta en blick på den insända artikeln i den sistnämnda tidningen, vars fullständiga namn är *Nya Skandinaven. Veckoskrift för Medborgares nytta och nöje*. Artikeln fyller hela det fyrsidiga nummer 77 av tidningen. Numret utkom i Stockholm den 3 maj 1813.²⁰ Vilka är de statens hemligheter som ”förwarades” i offentliga tidningar?

Artikeln inleds med reflektioner om när krig enligt folkrätten är berättigat. Ett exempel är då det föreligger ett geografiskt lämpligt läge mellan länder, ”och genom hvilkas införlifvande med hvarandra, säkerheten för anfall ökas och freden således göres varaktigare”. Kronprinsen prisas utan namns nämnande:

[...] den Stora och ovanliga Man, som en mild Försyn skänkt Svea Land [...] har insett att besittningen af Norrige är den enda utväg att återgifva åt Sverige den gräns, hvilken sjelfva naturen synes hafva utstakat för att göra tvenne till seder och språk så öfverensstämmande Nationer till ett enda gemensamt Folk under en och samma Spira.

18. Kurt Johannesson, ”Det fria ordets martyrer”, Kurt Johannesson, Eric Johannesson, Björn Meidal, Jan Stenkvist, *Heroer på offentlighetens scen. Politiker och publicister i Sverige 1809–1914*, Stockholm: Tidens förlag 1987, s. 29.

19. Höjer, *Carl XIV Johan. Kronprinstiden*, s. 133 f.

20. Insändarens rubrik är ”Reflexioner om Krig i allmänhet och om våra närvarande rustningar”, *Nya Skandinaven. Veckotidskrift för Medborgares nytta och nöje*, Stockholm: Tryckt hos Carl Delén 3/5 1813.

Några rader längre ned i texten avslöjar författaren att han har kännedom om fördraget i Åbo och om att Sverige därmed hade lämnat kravet på återtagande av Finland:

Våre Bundsförvandter, Ryssland, England och Preussen hafva också garanterat Sverige besittningen af Norrige och begge dessa Rikens förening, hvarigenom den Skandinaviska half-ön vinner styrka och anseende bland Europas Makter.

Efter denna garantie hade vår Regering det hopp, att Norriges afträdande skulle kunna vinnas genom fredliga negotiationer med Konungen i Dannemark, och Krigets olyckor således kunna undvikas; [...].

Sverige rustade för strider på kontinenten för ”Sveriges ära och mänsklighetens rätt”. Att ett syfte var att fortsätta mot Danmark och anfälla landet på dansk jord uttrycks fullständigt klart:

Svenska tropparne komma att inrycka i någon af Dannemarks besittningar på andra sidan om Sundet, för att derigenom tvinga Konungen i Dannemark till fredliga tänkesätt, och till ett godvilligt afträdande af Norrige, [...].

Det bör ha varit passager som dessa i *Nya Skandinavien* som föranledde ”Hatare af Lättsinnighet i wigtiga ämnen” att i Wallmarks tidning ge uttryck för sina reaktioner.

Det var emellertid artikeln i *Journal för Litteraturen och Theatern* som fick kronprins Karl Johan att vredgas när han nåddes av information om insändarväxlingen i Stockholmspressen.²¹ Straffet var hårt och utdelades blixtnsnabbt. Wallmark redovisar själv ämnet, när han behandlar det i sin självbiografi²², visserligen skriven långt efter att händelserna hade utspelat sig. Men han hade haft god tid på sig att

21. Jfr Villstrand, *Furstar och folk i Åbo 1812*, s. 127–129. Villstrand redogör för situationen och i detta sammanhang nämner han även en inlägga från kronprinsen till statsrådet i vilken han t.o.m. hotar att avgå som en följd av konflikten med Wallmark.

22. Wallmarks självbiografiska artikel, ”Pehr Adolf [sic] Wallmark”, *Biographiskt lexicon öfver namnkunnige svenska män, nittonde delen*, Uppsala: Wahlström et C. På N.M. Lindhs förlag 1852, s. 375.

tänka igenom saken i lugn och ro på sin lilla gård i Kungsör, dit han hade dragit sig tillbaka efter ett långt liv i publicistikens tjänst.

Den 14 Maj ankom H.K.H:s Adjutant, Majoren Pählman, som curir från H.K.H. med ett bref till H.M. Konungen, som i de strängaste ordalag lärer yrkat Journalens indragning och med ett annat till Excellencen v. Engeström med befallning att förklara mig H.K.H:s onåd och förlusten af den pension jag som H.K.H:s och H.K.H. Arfprinsens f.d. lärare i svenska språket innehade. Indragningen skedde d. 17 Maj 1813 [...].

Kronprinsens onåd bör ha varit något av en chock för Wallmark. Den drabbade honom troligen helt utan förvarning. Ett personligt slag, men hur förklarar han sitt misstag att införa artikeln? Några rader längre ned i hans redovisning läser man:

Jag lät förleda mig af den insända artikelns icke blott juridiska oförgriplighet, men äfven af dess försvar för skrifven lag [...]. Men jag hade bordt erinra mig, att för stora män framtiden ofta slår upp sin förseglade bok, och att förutsägelsen således möjligen kunde härröra från den, som deri redan läst, att han skulle uppfylla den. Jag kände dessutom, af egen obehaglig erfarenhet, att Grevesmöhlen hade gynnare inom H.K. Höghets närmaste omgifning, genom hvilka han kunnat underställa sin uppsats H.K. Höghets pröfning och få tillstånd till dess införande i sin tidning.²³

I anslutning till denna skildring av sitt personliga och yrkesmässiga haveri prisar han sig ändå lycklig att ha haft en betydelsefull beskyddare, nämligen excellencen Gustaf Löwenhielm. Redan i juli 1813 berättade denne i ett brev till Wallmark att han hade talat med kronprinsen till förmån för sin protegé och hade fått löfte om att kronprinsen skulle ompröva sin inställning till Wallmark ”efter första vunna batalj”. Wallmark fortsätter: ”Tillfälle dertill yppades ej för-

23. Ibid., s. 375 f. En kritisk granskning av konflikten mellan kronprinsen och Wallmark i ett utrikespolitiskt perspektiv, se Hans Forssell, *Gustaf af Wetterstedt. Minnesteckning författad för Svenska Akademien af Hans Forssell*, Svenska Akademiens Handlingar, Stockholm: Svenska Akademien 1889, s. 357–362.

rän efter den första i Holstein vunna bataljen.” Slaget vid Bornhöft i Holstein ägde rum den 7 december 1813. Wallmark skriver vidare: ”[I] ett bref dateradt Cöln d. 18 Febr. 1814, underrättade mig omsider den ädle gynnaren, att, på hans bemedling, H.K.H. återskänkt mig allt hvad jag förlorat, och deribland det för mig dyrbaraste, sin fordna nåd. **” Den avslutande noten [**] upplyser om att hans tidning, nu *Allmänna Journalen*, redan den 14 juni 1813 hade börjat utges under detta nya namn av hans vän och medarbetare Per Adolf Granberg (1770–1841) och att tryckeripersonalen hade fortsatt arbetet.²⁴

*

Men vi återgår till tiden mellan onådens inträdande den 17 maj 1813 och dess upphörande den 18 februari 1814. Wallmark nöjde sig inte med att låta Gustaf Löwenhielm sörja för hans framtid och med att få förlåtelse av höga vederbörande. Han drar också själv ett strå till stacken.

I *Allmänna Journalen* införde Wallmark i nr 130 den 12 november 1813 en dikt, eller snarare en sångtext, riktad till Karl Johan: ”Verser till Hans Kongl. Höghet Kronprinsen, i anledning af de förenade Arméernas Seger vid Leipzig*.” Noten [*] lyder: ”Afsjungne af Herr Karsten vid Koncerten på Riddarhuset d. 11:te November. Musiken, komponerad af Herr Berwald.”²⁵ Texten salufördes också som trycksak om tre sidor.²⁶

24. Wallmark, ”Pehr Adolf [sic] Wallmark”, s. 376.

25. Med ”Herr Berwald” avses Johan Fredrik Berwald (1787–1861), dirigent, violinist och kompositör. Berwald var en flitig tonsättare med ett flertal kompositioner för ceremonier kring Karl Johan, prins Oscar m.fl. inom kungafamiljen. Han genomförde en sista del av sin utbildning i S:t Petersburg och kom tillbaka till Stockholm 1812. Kompositionen ”Segersång öfver slaget vid Leipzig för tenor” (1813) trycktes inte i samtiden och manuskriptet har inte återfunnits. Julius Rabe, ”Johan Fredrik Berwald”, *Svenskt biografiskt lexikon. Fjärde bandet*, Stockholm: Albert Bonniers förlag 1924, s. 27–31. J. F. Berwalds kusin Franz Berwald (1796–1868) har komponerat ett verk om samma tema, nämligen orkesterstycket ”Slaget vid Leipzig”. Christopher Christian Karsten (1756–1827) var operasångare (tenor/baryton) och en av den gustavianska tidens mest berömda artister.

26. [Pehr Adam Wallmark], *Verser till Hans Kongl. Höghet Kronprinsen, i anledning af de förenade Arméernas Seger vid Leipzig*, Stockholm: Elméns och Granbergs Tryckeri 1813. Trycken är likalydande. Författarnamn saknas i denna trycksak.

Slaget vid Leipzig utkämpades som nämnt den 16–19 oktober 1813. På mindre än en månad hade information om segern nått Stockholm, Wallmark hunnit författa sin panegyriska text, Johan Fredrik Berwald komponera musik till den samt engagera sig i den kommande hyllningskonserten. De båda herrarna bör ha arbetat under största möjliga tidspress under ett par, tre hektiska veckor.

Hell Dig, som höjt på stridens bana
Vid CARLS baner Gustafvers glaf,
Att inom nya dammar mana
Det blodiga Förtryckets haf;
Som, segrande, på en gång vakar
För världens lugn och för Ditt lands,
Der, från Din ljusa char, du skakar
Kring Sveas strand dess fordna glans.

O Rhen! från Alpens höga klyfta,
Se än en CARLS och Segerns Son
Af Elbens skullra bojan lyfta,
Och gläd dig med fördubbladt dån!
Snart skall du sjelf, förvånad, skölja
Den strand Hans segrar gjorde fri,
Och evigt se din stolta bölja
Ett värn mot Våld och Tyranni.

På Leipzigs Marathonska slätter,
Så frejdade af Göthers mod,
Än Friheten sin lager sätter
Och vattnar den med Gallers blod;
Snart, vårdad af CARL JOHANS händer,
Den famna skall blott fria tjäll
Och Frias lof på Tajos stränder
Besvaras ifrån Nordens fjell.

Wallmark inleder sångtexten med en högstämmd hälsningsfras och dedikation med anknytning till landets konung Carl XIII och till historien, ”Gustafvers glaf”, det vill säga ett långt vapen, likt en lans, som kanske främst associeras med Gustav II Adolf och hans trupper som stridit på samma fält där nu de nya striderna hade utkämpats.

Kronprinsen utmanade förtrycket, Napoleon och hans trupper, segrade och vakade nu över såväl världsfred som sitt eget lands lugn. Strofen avslutas med en panegyrisk förhöjning. Från sin ljusa "char", vagn, överskådar han sitt land och återger det dess forna glans.²⁷ Han har återställt landets ära.

Följande strof inleds också med en dedikation, "O Rhen!". Floden personifieras och får betrakta händelsernas gång. Än en gång får den se floden Elbe och norra Tyskland befrias av en svensk härförare och se sig som en gräns och ett värn mot förtryck utifrån, en upprepning av erfarenheter från förr. Den historiska aspekten löper genom dikten.

I den tredje och avslutande strofen jämföras det nyss utkämpade slaget vid Leipzig med det vid Marathon 490 f.Kr., ett slag som för eftervärlden kom att symbolisera ett litet lands kamp för självständighet gentemot en stormakt. Här på Leipzigs slätter har nu Friheten planterat fredens och ärans lagerträd vattnat med blod från fallna franska soldater. Fredens lagerträd vårdas av Karl Johan, vars namn nämns först här. Strofen avslutas med en förhöjning av hjälten. Fria människor från Tajos stränder ända till Nordens fjäll lovprisar honom. Tajo eller Tejo är den längsta floden på Pyreneiska halvön, flyter västerut och mynnar ut i närheten av Lissabon. Karl Johan har befriat Europas folk från söder till norr från våld och krig. Han vårdar världsfreden.

Wallmark har valt den fyrtaktiga jamben som versform. Kvinnligt och manligt rim tillämpas växelvis. Alexandrinen, den sextaktiga jambiska versen, var sedan 1700-talet den vanliga versformen för hjältedikt. Möjligen har Wallmark valt den snabbare fyrtaktiga versformen med tanke på att dikten skulle tonsättas och sjungas, kanske från första början i samarbete med kompositören.

Versen förefaller att flyta lätt och ledigt trots att textens innehåll kan kännas krävande med metaforer, förhöjningar och personifikationer. Wallmark har presenterat en panegyrisk text i harmoni med klassiska mönster. Huruvida han vann framgång i kronprinsens ögon och således snabbare skulle få tillbaka sina uppdrag samt kronprinsens

---

27. Solmetaforen var en vanlig typ av förhöjning vid skildring av en kung under det kungliga enväldets tid.

förtroende, är emellertid höljt i dunkel. Det skulle fortfarande krävas danska arméns nederlag vid den första bataljen, något som ju inträffade några veckor senare. Men först en bit in på 1814 skulle saken vara ur världen och livet gestalta sig som vanligt för den skakade poeten och publicisten. Man får förmoda att Wallmark led en viss ekonomisk skada, men han har själv yttrat att det förnyade förtroendet från kronprinsens sida var den avgörande frågan för honom.²⁸

*

Till sist skall konserten och musiken till "Segersång öfver slaget vid Leipzig" beröras. Verket finns upptaget i Berwalds egenhändiga verkförteckning förmedlad av *Ny tidning för musik* 1856: "1813 [...] 23) 'Segersång öfver slaget vid Leipzig', för tenor-röst och orkester. (Sjungen af *Karsten* vid en af komponisten gifven koncert å Riddarhuset)".²⁹ I Berwalds självbiografiska anteckningar "Utur mitt lif" skriver tonsättaren några rader om konserten. Alldeles innan han avreste till England gav han den såsom en avskedskonsert:

och som just då Carl Johan vunnit den stora segern vid Leipzig och hela Stockholm var i förtjusning, componerade jag för tillfället en Segersång, hvartill orden skrefs av Wallmark och hvilken afsjöngs på ofvan-nämnda Concert af den utmärkte sångaren Karsten.³⁰

Stämningen bland stockholmarna var alltså "förtjusning". En seger på slagfältet hade inträffat efter så många år av nederlag och förnedring och stockholmarna gav uttryck för lättnad och glädje. Konserten var säkerligen en manifestation av nationell betydelse, en god jordmån för en panegyrisk sångtext sjungen av tidens mest kända sångare.

28. Wallmark, "Pehr Adolf [sic] Wallmark", s. 376.

29. *Ny tidning för musik*, Stockholm: Tryckt hos Isaac Marcus 1856:13. Har ej försetts med notisen "Tryckt". Förteckningen med kort inledning har undertecknats med signaturen Bmn (Boman, Pehr Conrad, 1804–1861). Den har rubriken "Förteckning på Johan Berwalds kompositioner".

30. Berwalds anteckningar "Utur mitt lif" (autogr.), Handskr. 332 Musik- och Teaterbiblioteket, Stockholm; Adolf Lindgren skriver i en artikel om Berwald i Adolf Lindgren, *Svenske hofkapellmästare 1782–1882. Ett bidrag till Operabusets hundraårsminne*, Stockholm: Huss & Beer 1882, s. 89, och kallar där kompositionen "en hymn öfver den nyligen vunna segern vid Leipzig".

I *Allgemeine musikalische Zeitung* nr 5 1814 den 2 februari under rubriken "Nachrichten" får man veta vilka andra verk som spelades vid konserten samt läsa följande kortfattade kommentarer:

Stockholm. Monat November. Den 11ten gab Hr. J.F. Berwald Concert, wobey Folgendes gegeben wurde: Overture, ziemlich – Violin-Concert, comp. und gespielt von Hrn. Berwald, – sehr gut – Scene von Spontini, von Hrn. Karsten vortrefflich gesungen. – Beethovens Septett schon mehrere Male gegeben, von Hrn. Berwald (Violin) Crusell (Clarinette) Hirschfeldt, (Horn) Conr. Preumayr, (Fagott) Askergren, (Viola) Megelin, (Violoncell) und Wirthe (Bass) gut vorgetragen. – Einige schwedische National-Lieder, mit Variationen für Violin, von Hrn. Berwald comp. und gespielt. – Cavatina zur Feyer des Sieges bey Leipzig von Hrn Berwald componirt und von Hrn. Karsten gesungen.³¹

Kanske kan benämningen i den tyska tidningen såsom "Cavatina" ge någon ledtråd om hur musiken kan ha gestaltat sig. En Cavatina är en aria i enkel stil. Den har också av Berwalds biograf Adolf Lindgren karaktäriserats som en "hymn".³² Man kan i varje fall konstatera att den för publiken välkända solorösten ackompanjerades av orkester.

I FINSPÅNG

Underrättelserna om segern vid Leipzig firades med "förtjusning" och festligheter i huvudstaden. Och i landsorten, vad kunde hända där? En dag i november hölls en högtidlig gudstjänst i Finspångs kyrka med anledning av den lyckliga nyheten. Ett musikverk med text för recitator, kör och solister hade författats på orten. *Allmänna Journalen* förmedlar texten i nr 153 den 9 december 1813. Rubriken skvallrar om att dagen för framförandet inte var känd i Stockholm vid tidpunkten för dess offentliggörande. Den lyder: "Ord till Musiken wid Te Deum i Finspongs Kyrka d. [tomrum] November 1813, författade af

31. "Nachrichten", *Allgemeine musikalische Zeitung*, nr 5, Leipzig: Breitkopf und Härtel 1814, s. 88.

32. Lindgren, *Svenske hofkapellmästare*, s. 89.

Sockne-Presten.” Framförandet skedde med andra ord samma månad som konserten på Riddarhuset i Stockholm.³³

Gudstjänsten i fråga var alltså en tacksägelsegudstjänst med anledning av segern vid Leipzig. Sockenprästens kantattext är riktad till Gud som tacksägelse med anledning av segern, samt även riktad till kronprinsen som var föremål för själva hyllningen. Fördelningen mellan tacksägelse respektive hyllning framgår av textens innehåll. Kantattexten återspeglar rikhaltigt känslor och stämningar kring den viktiga nyheten. Växlingen mellan olika stämmor, arior, duor, recitativ och körer är livlig. Församlingen bör ha haft god möjlighet att följa framförandet med intresse. Huruvida kompositionen inleddes med ett instrumentalt avsnitt går inte att veta, men man kan anta att så var fallet.

Den textbaserade delen av kompositionen inleds i varje fall med en pampig *Aria Andante Maestoso*, en röst som framför de fyra första versraderna majestätiskt i lugnt medeltempo, och man kan tänka sig att den ackompanjerande musiken framfördes som en mäktig bakgrund. Dessa fyra versrader refererar först och främst till Tyskland, där själva slaget hade utkämpats. Därifrån har hörts ”fröjdeskall”, glada utrop: har verkligen en svensk besegrat den oövervinnelige Napoleon, har ”äter”, efter segern vid Dennewitz, en svensk härförare orsakat ”Tyrannens” nederlag?

Från de Germanska fälten
Hwad nya fröjdeskall!
Har åter Svenska Hjelten
Beredt Tyrannens fall?

Det påföljande körpartiet svarar på solistens fråga och, förefaller det med tanke på blankraden, solisten fyller på med ett förtydligande: Gud har hört svenskarnas böner, hjälpt den svenska truppen och skyddat dess anförare, kronprinsen, vilket sammanfattas och repeteras i två versrader av kören.

---

33. En motsvarande hyllningsfest i Tyskmärks (trol. Töcksmärks) kyrka i Värmland redovisas i *Norrköpings Tidningar*, nr 105, 31/12 1813. Ceremonin ägde rum den 21/11 1813 med vokal- och instrumentalmusik, predikan, psalmsång och kanonsalvor samt insamling av medel till nyblivna soldatänkor vid Nordmarks kompani.

Ja åter Svenska Hjelten
Beredt Tyrannens fall.

Gud hörde dina böner;
Det löfte, Swea! mins.
Gud bistått Dina söner
Och skyddat Swerges Prins.

Sedan följer ett recitativ, en röst sjunger eller talar och musiken, kan man tänka sig, ackompanjerar diskret. Texten flyter ut i beskrivande och starkt hyllande panegyriska metaforer. ”Tideböckren”, historieböckerna, kan knappast någonstans skildra liknande ”ärofulla” dagar som de då slaget vid Leipzig ägde rum. De krigsdrabbade och plågade folken behöver inte längre beklaga sig sedan ”Nordens Prins” kommit ”med sitt dragna swärd” för att försvara ”Nationerna” och trotsat naturens, ”Elementens”, hot. Med råd och hjältemod hade han slagit fiendens här till marken och erövrat folkens lovpris och förundran. ”Hans röst”, hans befallningar, återger Europas folk deras frihet. Recitativet representerar en kommenterande mellandel i kompositionen.

Efter recitativet följer en *Aria Larghetto*, en solosång i modererat långsamt tempo. Två dagar av slaget skildras lyriskt: ”Dagens Drott sin fackla släckte”, solen har gått ned. Natten går till ända och förnyade krigshandlingar äger rum dagen därpå: många stupar i trakten av floden Saale (”Fann sin graf i Saales nejd”) – som flyter mot norr genom Tyskland förbi Halle, strax nordväst om Leipzig till Elbe. Fältslagets verkliga förlopp skymtar fram.

I nästa strof som är en *Ariette*, en mindre aria i vismanér, skildras fienden, Napoleon, ”Wäldswerkarn”. Han har envist trott på lyckans ynnest, men hans högmod sviks av henne – av lyckan, vilket gör segern så mycket större för motparten. Kören är tillbaka och repeterar sista frasen. Napoleon har kommit tillbaka efter nederlaget i Ryssland och tycks ha ”återrest”, till livet återkallat, fallna soldater och anfallit Tyskland på nytt med nya trupper. Men förgäves, de nya trupperna störtas till marken av blixtrande kanoner. Sista versraden konstaterar kejsarens nederlag: ”Och lagern från hans hjessa rycks.” Den upprepas och präntas in av kören i ett kort inlägg.

Så återkommer recitatören med en uppmaning till kejsar Napoleon, nu i slutfasen av sin maktutövning, att tänka på vem som sätter gränsen för hans anspråk. Svaret är: kronprins Karl Johan på slagfälten i Dennewitz och Leipzig.

Därpå följer en *Aria Allegretto*, ett solonummer i livligt tempo, som framställer Napoleons ögarningar i aggressiv ton. Hans angrepp på Svenska Pommern i januari 1812, där han tog svenska soldater och officerare som krigsfångar, nämns med orden: "Dess stridsmän du i bojor slöt." Napoleon fick alltså vad han ville men begärde mer och mer. Hans leende mot svenskarna, "Skandinavens nöd", poängterar hans hänsynslöshet. Sockenprästen i Finspång tänker sannolikt på den gången då Napoleon uppmanade den svenska kungen att förlita sig på kejsar Alexander I efter freden i Tilsit 1807 och den följande förlusten av Finland. En sentida läsare förstår vid läsningen av versrader som dessa något av den förbittring som den tidens svenskar bör ha burit med sig i sitt förhållande till kejsar Napoleon. Nu hade hämnden kommit, en tillfredsställelse kan utläsas här. Så även i den följande strofen som har beteckningen *Duo*, sång för två stämmor. Napoleon tilltalas direkt, i anklagande ton, och det nämns att han bröt sig in över Pommerns gräns. Som straff skall han drivas mot sin egen gräns som flykting och överges av sina egna, siar textförfattaren.

Sedan följer en *Aria Andante*, solosång i lugnt medeltempo, och anklagelserna växer: "We dig, du glömt att den Nation är stark / Som pligtens Bud gjort till sin lefnads wana". Svenskarnas överlägsna moral är något som Napoleon inte hade räknat med, svenskarna hade dessutom lärt sig att segra under Karl Johans ledning, "wid Ponte Corvos fana".

I följande strof med beteckningen *Allegro*, hastigt tempo, når anklagelserna sin höjdpunkt. Napoleon kallas en "Förtryckare!" som bör frukta "hämdens bloss!". Han har smädat Gud, som har kallat svenskarna att rädda friheten, varpå kören har ett kort, temperamentsfullt inlägg: "Som ljungande skall hämnas oss."

Verket närmar sig sitt slut i en *Aria Maestoso* av samma karaktär som den inledande strofen. Triumfen formuleras i fraser som "segerrop", "Bruten är Tyrannens boja" och "Slutadt Rhenförbundets Krig". Rhenförbundet var ett förbund av syd- och västtyska furstar 1806–1814 anslutet i en militärallians med Napoleons Frankrike. De folk som

hjälten, Karl Johan, har återgivit friheten, uppmanas att hylla sin befriare.

Så till sist följer ett *Recitativ* och en avslutande *Choeur* vilka sammanfattar och tolkar slaget vid Leipzig. Svenska folket uppmanas att rikta sin tacksamhet till Gud som också skall bli Karl Johans borg och försvar i farans stund till sena ålderdomen. I den avslutande körversen uppmanas svenska folket att tacka sin Gud för den välsignelse som han visat det genom att strida på dess sida. Nu kan svenska folket som en följd av Guds nåd vänta på en trygg fred. Texten mynnar ut i en hyllning till fredstanken. Hämnmotivet och furstehyllningarna är avklarade, diktens sakrala dimension avslutar kantattexten, diktad för en tacksägelsegudstjänst över segern i slaget vid Leipzig i Finspångs kyrka en sen höstdag år 1813:

Ja! O Gud! ditt folk sig gläder
Öfwer Din välsignelse.
Du har tänkt på våra fäder,
Oss du ej skall öfwerge.
Nej, Du stridde på vår sida:
Segern kom af himlen ned;
Gud! wi af din nåd förbida
Snart en trygg och ljuflig fred.

Vem var då författaren till denna omfattande och välskrivna text? Tiden som stod till buds var väl så pressad som den hade varit i Stockholm för paret Wallmark-Berwald. Om man håller fast vid uppgiften ”Sockne-Presten”, vilka präster finns att välja på i Risinge pastorat som bruket tillhörde? *Linköpings Stifts Herdaminne* kan ge några ledtrådar. Tre komministrar, en brukspredikant och en prost ingår i de möjligas skara.³⁴ Av dem tycks prosten ligga närmast till som tänkbar författare. Matthias Stenhammar (1766–1845) var prost i Risinge pastorat 1799–1845. Under 1790-talet var han ordinarie hovpredikant och särskilt ansvarig för den då omyndige Gustaf IV Adolfs andliga fostran. År 1797 utnämndes han till kyrkoherde i Risinge pastorat och blev

34. *Linköpings Stifts Herdaminne, Tredje delen*, Linköping: AB Östgöta Correspondentens boktryckeri 1917, s. 668–687.

sedan prost där två år senare. Stenhammar var ledamot av riksdagens prästestånd vid riksdagarna från 1809 fram till 1823. Han var känd som en framstående talare med litterära intressen. Han erhöll pris av Svenska Akademien och som psalmdiktare fick han psalmer införda i den Wallinska psalmboken 1819.³⁵

Artikelförfattaren i *Biographiskt Lexicon öfver namnkunnige svenska män*, som avslutningsvis upplyser om att han varit personligen bekant med Stenhammar, skriver emellertid: ”För poesi i högre mening kunde dock denne man svärligen ega något sinne: i umgänget sträf, torr och kärf, kunde han icke vara någon Sånggudinnornas gunstling.”³⁶ Stenhammar kunde i varje fall författa religiös lyrik och kanske har dessa upprymda dagar efter segern i Leipzig fått sånggudinnorna att lätta på prostens kärva sinne och släppt fram en temperamentsfull men disciplinerad lyriker.

SLUTORD

Man kan säga att det lyckosamma krigsåret 1813 slutade först den 14 januari 1814 med undertecknandet av fredstraktaten i Kiel. Där fastslogs att den danska kungen skulle överlämna Norge till den svenska kungen. I artikel IV läser man att Norge skall ”hädanefter under full ägo och öfwerherrskap tillhöra Hans Maj:t Konungen af Swerige, och utgöra ett Konunga-Rike förenadt med Swerige.”³⁷ Därmed var 1812 års politik slutförd – trodde man. Det skulle visa sig att norrmännen redan i februari protesterade och valde en egen kung – men det är en annan historia.³⁸

I Sverige kom segern i Leipzig och freden i Kiel att firas med folkfester i stort och litet format. I Stockholm anordnades illuminationer med eldar i stora kärl. Marschaller ställdes upp på utvalda platser.

35. Andreas Tjerneld, ”Stenhammar”, *Svenskt biografiskt lexikon*, Häfte 162, Stockholm: Edita 2008, s. 305–307.

36. ”Stenhammar, Matthias”, *Biographiskt lexicon öfver namnkunnige svenska män*, 15, Uppsala: Wahlström et C. 1848, s. 331.

37. *Kungliga Förordningar* 1814, Stockholm: Kungl. Tryckeriet 1814.

38. Om diktningen kring den slutliga föreningen med Norge, se Krister Nordberg, ”Förenom oss Scandier. Dikt och politik 1814”, *Historiska och litteraturhistoriska studier* 89, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland (SSLS) 789, Helsingfors: SLS 2014, s. 135–164.

Byggnader smyckades och fester anordnades över hela staden i februari 1814. Te Deum i Finspångs kyrka och de dånande kanonsalvorna vid Tyskmarks kyrka som ägde rum redan kring mitten av november 1813 är exempel på det likafullt präktiga firandet i landsorten.

Kring 25 Karl Johan-dikter har noterats för år 1813, men betydligt fler bör kunna räknas in om en komplett inventering även av andra politiska tidsdikter skulle genomföras.³⁹ Tanken i den här studien har varit att söka fånga något av den mentala atmosfären i landet genom att belysa stämningar och opinioner i poetisk form, spridda i vida läsekretsar, kring de dramatiska händelserna under det som blev Sveriges sista stora krigsinsats på främmande jord – eller åtminstone näst sista. Det korta kriget på några veckor i Norge sommaren 1814 återstod, vilket skulle bli det sista före den långa fredsperiod som landet har fått uppleva sedan dess.

Det visar sig emellertid att varken den tillfredsställelse som segerdikterna vittnar om eller unionen med Norge var tillräckliga som ersättning för förlusten av Finland. Efter en paus på något tiotal år återkommer diktarna till denna djupt ingripande nationella förlust ännu under några decennier.⁴⁰

---

39. Sven Almqvist, "Poetiska hyllningar till Carl Johan under kronprinstiden. Ett bibliografiskt utkast", *Carl Johans förbundets handlingar 1985/1988*, Uppsala: Almqvist & Wiksell 1989, s. 110–112. I förteckningen ingår också några dikter riktade till prins Oscar och kung Karl XIII.

40. Se Nordberg, *Såret vill blöda ännu*, s. 105–167.

MEDVERKANDE

I HLS 93 medverkar följande författare:

Jonas Ahlskog, f. 1981, fil.dr, postdoktoral forskare i historiefilosofi och idéhistoria vid Åbo Akademi. Inom idéhistoria forskar han om dynamiken kring nationalism och socialism i den finlandssvenska socialistiska arbetarrörelsen. Forskningen utförs inom ramen för projektet *Klasskamp på svenska: språk och identitet i den svenskspråkiga arbetarrörelsen i Finland under 1900-talet*. Projektet finansieras av Konestiftelsen.

Anna Boblin, f. 1971, fil.dr, docent i litteraturvetenskap, verksam som forskare i genusvetenskap vid Stockholms universitet samt som försteamanuensis i nordisk litteratur vid Universitetet i Bergen. Arbetar för närvarande med projektet *Förtrollande nationer: varumarknad, folketro och nationalism i skandinavisk skönlitteratur 1830–1850* (2016–2018) samt deltar i det norska tvärvetenskapliga projektet *Tracing the Jerusalem Code: Christian Cultures in Scandinavia* (2015–2018).

Pia Heikkilä, f. 1972, pol.mag., nyhetschef på *Åbo Underrättelser*. Författare till biografen *Anna Bondestam. Det röda Svenskfinlands röst* (2013), prisbelönt av SLS år 2014.

Pasi Ihalainen, f. 1967, professor i allmän historia, i synnerhet jämförande europeisk historia, vid Jyväskylä universitet. Har behandlat sekulariseringens, pluralismens, de nationella identiteternas, demokratins och folkväldets, parlamentarismens och de parlamentariska debatternas och språkpolitikens problematik ur komparativa och transnationella perspektiv i Finland, Nederländerna, Storbritannien, Sverige och Tyskland mellan det sena 1600-talet och 2010-talet.

Nanny Jolma, f. 1989, fil.mag., doktorand i finsk litteratur vid Tammerfors universitet. Hennes avhandling behandlar upplevandet och minnets problematik i Bo Carpelans prosa.

Matias Kaihovirta, f. 1983, fil.dr och postdoktoral forskare i nordisk historia vid Åbo Akademi. Forskar om den finlandssvenska arbetarrörelsens historia, med särskilt fokus på förhållandet mellan socialism, etnicitet och minoritetsnationalism. Färdigställer för närvarande en idéhistorisk

biografi över den finlandssvenska socialistiska politikern Karl H. Wiik. Forskningen utförs inom ramen för projektet *Klasskamp på svenska: språk och identitet i den svenskspråkiga arbetarrörelsen i Finland under 1900-talet* som finansieras av Konestiftelsen.

Sture Lindholm, f. 1964, fil.mag., författare, historielärare vid Ekenäs gymnasium och doktorand i historia vid Åbo Akademi. Har publicerat lokalthistoriska fackböcker speciellt om 1918 i Västra Nyland samt ett flertal läroböcker i historia och samhällslära för gymnasiet. Prisbelönt av SLS för sina böcker *”Röd galenskap – vit terror”, det förträngda kriget 1918 i Västnyland* (2006) samt *En motgångarnas man – Ernst Wikstedts färgstarka livshistoria* (2013). Mottog 2018 Svenska folkskolans vänners folkbildningspris. I sin aktuella forskning fokuserar han på historieber och minneskultur kring fånglägret i Dragsvik.

Tom Moring, f. 1952, professor em. i kommunikation, särskilt journalistik vid Svenska social- och kommunalhögskolan, Helsingfors universitet. Har framför allt publicerat sig internationellt i vetenskapliga journaler och antologier som behandlar politisk kommunikation, public service och medier för språkliga minoriteter. Har även arbetat som journalist, programdirektör vid svenska Yle och generalsekreterare för den europeiska byrån för mindre talade språk. Moring är även medlem i SLS vetenskapliga råd.

Krister Nordberg, f. 1939, fil.lic. och lektor. Har medverkat i *Samlade skrifter av Johan Ludvig Runeberg* med kommentarer till *Julqvällen* (XII:2:I, 1986) och *Skönlitterär prosa* (XVI, 2002). År 2009 utgav SLS hans bok *Såret vill blöda ännu. Finland i svensk dikt 1808–1848* (SSLS 717). Medverkande i HLS 50, 52, 79, 80, 89 och 91.

Marjatta Rabikainen, f. 1945, pol.dr, docent i socialhistoria vid Helsingfors universitet. Har på 2010-talet i sina artiklar behandlat överflödsförordningar (tillsammans med Kirsi Vainio-Korhonen), historieskrivningens problematik (tillsammans med Susanna Fellman), barnens och barnarbetets historia, medelklasskvinnors förvärvsarbete samt överklasskvinnor i 1800-talets Helsingfors och S:t Petersburg.

Tomi Riitamaa, f. 1980, fil.mag., doktorand i nordisk litteratur vid Helsingfors universitet. I sin avhandling undersöker Riitamaa den sverigesvenska receptionen av nyare finlandssvensk litteratur.

Harri Veivo, f. 1969, fil.dr, professor i nordiska studier vid Université de Caen Normandie och docent i allmän litteraturvetenskap vid Helsingfors universitet. Har i ett flertal artiklar behandlat finländsk och nordisk modernism och avantgarde samt litteraturteori. Huvudredaktör för *Beyond Given Knowledge. Investigation, Quest and Exploration in Modernism and the Avant-Gardes* (2018).

Mats Wickström, f. 1980, fil.dr, postdoktoral forskare i historia vid Åbo Akademi. Verksam inom projektet *Klasskamp på svenska: språk och identitet i den svenskspråkiga arbetarrörelsen i Finland under 1900-talet* med ett delprojekt om den finlandssvenska folkdemokratin. Från och med den 1 september 2018 SLS-forskare i projektet *Bevara Svenskfinland svenskt? Minoritetsnationella erfarenhetsrum, förväntningshorisonter och överlevnadsstrategier i 1960-talets Nyland*.

Hampus Östh Gustafsson, f. 1989, fil.mag., doktorand i idé- och lärodomshistoria vid Uppsala universitet. Undersöker i sitt pågående avhandlingsarbete humanioras demokratiska legitimitet i svensk kunskapspolitisk debatt från 1930- till 1970-talet, men har i tidigare publikationer även intresserat sig för litteraturens utmaningar i samband med andra världskriget och Förintelsen.

SVENSKA LITTERATURSÄLLSKAPET I FINLAND (SLS)

- SLS är ett vetenskapligt samfund grundat 1885 till minne av Johan Ludvig Runeberg. SLS uppgift är att samla, bearbeta och offentliggöra vittnesbörden om den svenska kulturens uppkomst och utveckling i Finland, att främja inhemsk forskning rörande svenska språket och litteraturen samt att främja inhemsk litterär verksamhet på svenska medelst pris och stipendier.
- SLS mål är att vara en aktiv och resursstark samarbetspart inom det humanistisk-samhällsvetenskapliga fältet och verka utifrån sin mission med fokus på kulturell mångfald och öppna digitala material och metoder.
- SLS är en av de stora privata finansörerna av forskning inom humaniora och samhällsvetenskaper på svenska i Finland. Stöd till forskningsprojekt kanaliseras huvudsakligen via universiteten.
- SLS ger ut vetenskaplig litteratur inom humaniora och samhällsvetenskaper. Mottot är *Hållbar utgivning* vilket innebär hög och bestående vetenskaplig och facklitterär nivå, noggrant redaktionellt arbete, högklassig grafisk utformning och miljömedvetenhet i produktionen. Utgivningen omfattar ämnen som litteratur- och språkvetenskap, historia, folkloristik och etnologi, statsvetenskap och sociologi. Årligen utkommer cirka 15 volymer. Samtliga böcker utkommer även digitalt.
- SLS omfattande arkivverksamhet dokumenterar finlandssvenskarnas kultur, språk och traditioner. Arkivet tar emot och förtecknar brev, manuskript, fotografier och andra handlingar av historiskt, litteraturvetenskapligt, kulturhistoriskt och biografiskt intresse. Materialet är tillgängligt för forskare och allmänhet. Arkivets enheter finns i Helsingfors och Vasa.
- SLS upprätthåller ett vetenskapligt bibliotek med inriktning på den svenska kulturen i Finland. I biblioteket ingår litteratur om person-, kultur- och språkhistoria. I biblioteket finns även flera bokhistoriskt värdefulla samlingar.

- SLS är en av de största förvaltarna av privata allmännyttiga medel i Finland. SLS äger och förvaltar bland annat Svenska kulturfonden. Målsättningen för förmögenhetsförvaltningen är en stabil och förutsägbar direktavkastning. Med avkastningen finansieras SLS verksamhet, utdelningen av pris och stipendier samt Svenska kulturfondens utdelning.
- SLS delar årligen ut litterära pris till framstående skönlitterära och vetenskapliga författare. Stipendier och forskningsmedel beviljas på ansökan.
- SLS är en förening som är öppen för alla som är intresserade av verksamheten. Antalet medlemmar är i dag cirka 100. Medlemsavgiften är 25 euro per år. Som medlem får man medlems-tidningen Källan med två nummer per år, årsboken *Historiska och litteraturhistoriska studier*, sällskapetets årsredovisning samt rabatt på SLS böcker (50 procents rabatt på ett exemplar av varje bok). Medlemsansökningar kan göras via SLS webbplats www.sls.fi.
- SLS är medlem i Delegationen för stiftelser och fonder och följer delegationens direktiv om god stiftelsepraxis. SLS följer även god vetenskaplig praxis enligt Forskningsetiska delegationens anvisningar.

HISTORISKA OCH LITTERATURHISTORISKA STUDIER

Historiska och litteraturhistoriska studier (HLS) är Svenska litteratursällskapets årsbok. Det första numret utkom 1925, och sedan 2017 ges HLS även ut digitalt på adressen hls.journal.fi.

I HLS publiceras vetenskapliga artiklar samt essäer och översikter i historia och litteraturvetenskap med anknytning till den svenska kulturen i Finland. Artiklarna har granskats av två utomstående sakkunniga, medan essäerna och översikterna har granskats inom redaktionen.

HLS-redaktörerna, som företräder historia respektive litteraturvetenskap, avgör om insända bidrag tas med i volymen. De tar ställning till om bidragen ska genomgå kollegial granskning och begär in granskarutlåtanden. De beslutar också i samråd med SLS om eventuella teman och beställer artiklar och essäer kring särskilda ämnen eller personer man vill lyfta fram.

Bidrag till årsboken kan skickas till redaktörerna eller lämnas in på adressen hls.journal.fi. Sista inlämningsdag för vetenskapliga artiklar för nästa årsbok är den 31 oktober och för essäer samt översikter den 30 november. För närmare anvisningar om abstrakt, längden på bidrag, noter etc., se hls.journal.fi.

Årsboken skickas till samtliga medlemmar och kan även köpas i välsorterade bokhandlar eller beställas via SLS webbplats.

